alpay kabacalı

türk kitap tarihi

EK ve ÖRNEKLERLE
İKİNCİ BASKI

GAZETECİLER CEMİYETİ
''BASIN ÜZERİNDE ARAŞTIRMA''
ÖDÜLÜ

CEM YAYINEVİ
KÜLTÜR DİZİSİ

KÜLTÜR DİZİSİ

ALPAY KABACALI

TÜRK KİTAP TARİHİ

CİLT I

BAŞLANGIÇTAN TANZİMAT'A KADAR

İKİNCİ BASKI

Kurucusu:
OĞUZ AKKAN
cem yayınevi

Dizgi : Metin Dizimevi
Baskı : Gümüş Basımevi
İstanbul — 1989

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 10

Birinci Bölüm
İLK TÜRK MATBAASI ÖNCESİNDEKİ OLUŞUMLAR 11

I. Avrupa'da Basılan Osmanlıca Kitaplar ve Kitap Dışalımı 11
II. Müteferrika Matbaası'ndan Önceki Basımevleri ve Yayınlar 20

İkinci Bölüm
İBRAHİM MÜTEFERRİKA MATBAASI VE YAYINLARI 31

«Islahat İhtiyacı» 31
İbrahim Müteferrika 33
Hazırlıklar ve Matbaanın Açılışı 38
Basılan Kitaplar 46
Matbaanın Sonraki Dönemleri 55

Üçüncü Bölüm
FRANSA ELÇİLİĞİ MATBAASI 65

Dördüncü Bölüm
MÜHENDİSHANE MATBAASI 70

Beşinci Bölüm
DÂRÜ'T-TIBAATÜ'L-ÂMİRE 76

Üsküdar Matbaasında Basılan Kitaplar 81
1831'den Sonraki Yayınlar 89

Altıncı Bölüm
TAŞBASMACILIĞI 92

Yedinci Bölüm
BULAK MATBAASI YAYINLARI 99

Sekizinci Bölüm
GENEL DEĞERLENDİRME 105

Yayıncılık Yönünden 105
Siyasal Amaç 107
Dinin Etkisi 108
Eğitim Sorunu 109
Çeviriler ve Dil Sorunu 110
Bu Dönem Yayıncılığının Ekonomik Yönü 112
Sonuç 116

EKLER

1. Osmanlılarda Elyazması Kitap ve Kütüphaneler 117
2. Matbaanın Avrupa'da Yayılması 120
3. Kâğıt Üretimi 122
4. Vesiletü't-Tıbaa 124
5. İbrahim Müteferrika'nın Dilekçesi 127
6. III. Ahmed'in Matbaa Fermanı 131
7. Çağdaş Bilim ve Kültür Kurumlarının Yerleşip Gelişmesiyle İligili Olaylar (1727 - 1839) 136

KAYNAKÇA 141

DİZİNLER 145

ÖNSÖZ

Yayın (ya da yayıncılık) tarihi ne siyasal tarihten soyutlanabilir, ne ekonomi tarihinden, ne de kültür, bilim, uygarlık, eğitim, hattâ sanat tarihlerinden... Ayrıca, —dizgi, baskı, cilt tekniği, vb. maddî öğeler gözönüne alındığında hemen anlaşılacağı üzere— önemli ölçüde teknik tarihiyle de ilişkilidir. Bu ilişkiler yumağını çözmeye çalışmak, başka bir deyişle bunların hepsini birarada, birbiriyle ilişkileri çerçevesinde ele alıp incelemek isteyen araştırmacı, karşılaşacağı sayısız güçlükleri göğüslemeyi önceden göze almak zorundadır.

Türkiye'de araştırmacıların karşısına daha büyük engeller de çıkıyor: Bir kere, yayın tarihi «el değmemiş» bir alan olduğundan, hiçbir dönem üzerine toplu bilgi elde edilememekte; çeşitli kaynakların iğne ile kuyu kazarcasına araştırılıp bulunması ve elde edilen verilerin bir bir gözden geçirilip denetlenerek bütün içindeki yerine oturtulması gerekmektedir. Mahzenlerde yavaş yavaş çürüyen çuvallar dolusu belgeye (birincil kaynak olan Osmanlı arşivlerine) ulaşmanın binbir güçlüğünden biri de, Arap harfli el yazıları engelidir; bu bile ayrı bir uzmanlık gerektirmektedir. Temel kaynaklara ulaşmayı güçleştiren etkenlerden bir başkası ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok geniş bir alana yayılmış bulunmasıdır.

Bütün bu güçlükleri göğüslemiş iki üç araştırmacıdan söz edebiliriz: Selim Nüzhet Gerçek, Türk matbaacılığının ilk dönemini konu alan küçük hacimli iki kitabıyla bugün de saygı ile anılan yol gösterici bir araştırmacımızdır. Seyfettin Özege ise 5 ciltlik **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu** ile yayın ve kültür tarihimizin saygıdeğer emekçileri arasında anılmaya hak kazanmıştır. Server İskit'in çalışmalarından da basın tarihimize ışık tutan unutulmaz hizmetler olarak söz etmek gerekir.

İşin ilginç yanı, basın tarihi yazanların —S.N. Gerçek'in kitaplarından önemli ölçüde yararlanarak— Türkiye'ye matbaanın girişine ve yayımlanan ilk kitaplara sayfalar ayırmalarına karşılık, bu ilk dönem-

den sonrasıyla ilgilenmeyişleridir. Oysa, sonraki dönemlerin hem yayımlanan kitap sayısı yönünden(*) hem de yayıncılıktaki yeni oluşumlar bakımından çok daha ilgiye değer bulunduğu kuşkusuzdur. Dolayısıyla, basın tarihçilerimizin, yayıncılığın basın tarihi içindeki yerini ve önemini kavramış olmalarına karşılık, ellerinde başvurulacak kaynak olmayışı ve araştırma yapmayı göze alamayışları yüzünden, ilk dönemi ele alıp sonraki dönemlerle ilgilenmedikleri söylenebilir.

S.N. Gerçek ve Server İskit'in kitaplarının devletçe yayımlandığı gözönüne alınırsa, araştırmalar için devletin ya da bilim ve meslek kuruluşlarının desteğine gerek duyulduğu anlaşılır. Yoksa, kitaba gereken ilginin gösterilmediği bir dönemde, onca güçlüğü göze alarak ortaya konulacak bir yayın tarihinin de ilgi görmeyeceği inancı bu tür araştırmalar yapılmasını engeller. Engellemiştir de: Basın - Yayın Genel Müdürlüğü, «Matbaacılığın 250. kuruluş yıldönümüne armağan» edebileceği hazır tek kitap olarak «sadece Sovyetler Birliği'nden profesör A.D. Jeltyakov'un **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın** adlı yapıtının çevirisi» bulunduğu için, 1979'da bu kitabı yayımlamak zorunda kalmıştır. Elinizdeki çalışmanın çeşitli bölümlerinde görüleceği gibi, yabancı araştırmacılar konuya bizdekinden fazla ilgi göstermektedirler. Bu da, Türk basını adına üzüntü verecek bir durumdur.

●

Bu çalışmaya bir tür görev duyarlığıyla, «muhtemel» eksiklik ve yanılgıları göze alarak başladım. Birtakım bilgileri geleceğin araştırmacılarına derli toplu iletmenin bile **tarihsiz** ve **talihsiz** yayıncılığımız yönünden bir işlevi olabileceğini düşünüyorum. (Batı'da kimi araştırmacıların okuma ve arşiv notlarının yayımlandığını ve bunların ilgili bilim dalına katkısının hiç tartışılmadan kabullenildiğini biliyoruz.) Çalışma ilerledikçe, birtakım belgelerin birbiriyle ilişkisini belirleyerek, dikkati çekmemiş kimi kaynak ve belgelere eğilerek, karanlıkta kalmış ya da üzerinde hiç durulmamış kimi noktaları aydınlatabildiğimi, en azından tartışmaya açabildiğimi sanıyorum. Sözgelimi, 1580'lerde İstanbul'daki Fransız Elçiliğinde matbaa kurulup kurulmadığı üzerindeki tartışmalar, Fransızca bir kaynağın tanıklığıyla açıklığa kavuşu-

(*) Basın tarihlerinde sözü edilen yıllardan çok daha sonrasına giden bu kitabın konu aldığı dönem içerisinde yayımlanan kitap sayısı 434'tür. Oysa 1729 - 1928 arasında 25 bin dolayında kitap yayımlanmıştır. Buna Latin harflerin kabulünden sonraki yayınları da eklersek, genel toplam 360 bin dolayına ulaşır.

yor ve Fransa elçisi Brèves'in İstanbul'da matbaa kurmadığı, burada döktürdüğü harfleri Fransa'ya götürüp orada yayına geçtiği ortaya çıkıyor.

İkinci ciltte yayın tarihimizin 1840-1876, 1876-1908 ve 1908-1928 dönemleri, üçüncü ciltte ise Latin harflerinden sonraki yayıncılığımız ele alınacaktır.

Kitaplarından yararlanmamı sağlayan Nuri Akbayar, İsmail Akçay, Dündar Akünal, Turhan Günay, Mehmet Ergün, Gündağ Kayaoğlu, Sami Önal, Adnan Önelçin'e; eski harfleri sökemediğim sıralarda yardımda bulunan Mustafa Şahin'e teşekkür borçluyum.

6 Ekim 1986

Alpay Kabacalı

NOT

Kitabın sonundaki ekler bölümünde yer alan ilk üç ek, Türk yayın tarihini dolayısıyla ilgilendiren konular ya da incelenen dönem öncesinde yer alan gelişmeler üzerinedir. Bunlarda Osmanlılarda el-yazması kitap ve kütüphaneler, matbaacılığın Avrupa'da yaygınlaşması, kâğıt üretimi konuları kısa özetlerle sunulmuştur. Birinci Bölüm'den önce bu eklerin okunması yararlı olabilir.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Ülkemizde «Basın tarihi», «Basın ve yayın tarihi» gibi başlıklarla yayımlanan kitapların birçoğunda hem gazete ve dergi, hem kitap yayıncılığı (ama, yalnızca İbrahim Müteferrika Matbaası) ele alınageldi. «Yayın tarihi»nin kapsamı içine «basın tarihi»nin («süreli yayınlar» dediğimiz gazete ve dergiler yayıncılığının) de girdiği inanışı, biraz da sözü geçen yayınlardan kaynaklanıyor. Buna karşılık, bağımsız bir kitap yayıncılığı tarihi şimdiye kadar yazılmadı. Batı'da ise «kitap tarihi» tamlaması **(history of book, histoire de livre)** yaygın biçimde kullanılmakta, bu alandaki çalışmalar giderek artmaktadır.

Bütün bunları gözönüne alarak, ilk baskısı **Türk Yayın Tarihi** adıyla çıkan (Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, Haziran 1987) bu çalışmanın adını, elinizdeki ikinci baskıda **Türk Kitap Tarihi** olarak değiştirdik.

Bu yeni baskıda metne kimi ekler yapıldı; kimi resimlerle konu alınan dönem yayınlarının özelliklerini yansıtan sayfa ve kapak örnekleri verildi.

Ağustos 1988

Alpay Kabacalı

Birinci Bölüm

İLK TÜRK MATBAASI ÖNCESİNDEKİ OLUŞUMLAR

I. Avrupa'da Basılan Osmanlıca Kitaplar ve Kitap Dışalımı

Avrupa'da basımevlerinin hızla yaygınlaşmaya başladığı yıllar, Osmanlı Padişahı II. Mehmed'in (Fatih) saltanat dönemine (1451-1481) rastlar. Basımcılığın Osmanlı sarayının bilgisi dışında kalabileceği düşünülemeyeceğine göre, bu «yeniliğin» ülkeye getirilmesi sakıncalı bulunduğu için herhangi bir girişime yönelinmediği sonucuna ulaşılır.[1] II. Bayezid'in (saltanat dönemi: 1481-1512) basımcılık işleriyle uğraşanlar için idam cezası verileceği yolunda bir ferman çıkardığı,[2] I. Selim (1512-1520) tarafından da aynı nitelikte bir ferman yayımladığı[3] öne sürülmüşse de,[3a] söz konusu fermanlar

1 R.A. Peddie'nin **Printing-Short History of the Art**'ına dayanan N. Berkes'e göre (**Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 60), «Fatih'in basımcılıkla ilgilendiği yollu bir söylenti varsa da belgelendirilinceye kadar bu zayıf bir ihtimal olarak kalacaktır.»

2 Firmin-Didot: «Typographie» **Encyclopedie Moderne,** Paris 1851, C. 26 ve bu kaynaktan aktaran başkaları; S. N. Gerçek, **Türk Matbaacılığı,** s. 17-18 ve ondan başka alıntılar.

3 P. Dupont: **Histoire d'Imprimerie,** C. I, Paris 1854; Jeltyakov: **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın,** s. 20.

3a George Ionescu: **«Calauza Tipografului» Matbaasının Rehberi,** Bükreş 1906, anan: Remzi Balkanlı: **Mnkayeseli Basın ve Propaganda,** Ank. 1961, s. 19 Aşağıdaki Musevi matbaalarıyla ilgili açıklamalara bkz.

bugüne kadar ele geçmemiştir. Üstelik, aşağıda görüleceği üzere, II. Bayezid döneminde Yahudilerin İstanbul'da ilk matbaayı kurdukları bilinmektedir. Demek ki, hangi nedenle olursa olsun, bu yıllarda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Arapça ya da Osmanlıca kitap basılamamaktadır.

Bu durum yayıncılık tarihimizin ilginç oluşumlarından birine yol açmış; Avrupa'da Arap harfleriyle basılan kitaplar —başta İstanbul olmak üzere— Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi kentlerinde satılmıştır.

Arap harfleriyle ilk yayın, 1486'da Meinz'da basılan alfabedir.[3b]

Karl Faulmann'ın *Basımcılığın Tarihi* adlı kitabından aktarılageldiğine göre,[4] dünyada Arap harfleriyle ilk kitap 12 Eylül 1514'te İtalya'nın Fano kasabasında, Papa II. Julius'un yardımıyla kurulan Gregorio dei Gregorii basımevince yayımlanmıştır. Aynı basımevi 1516 yılında —biri Arapça olmak üzere— dört dilde Mezamir (Zebur sureleri) kitabı basmıştır. Bu bilgi başka kaynaklarca da doğrulanmakla birlikte, sözü geçen kitap elde edilememiştir. Kimi kaynaklar ise 1505'te yayımlanan Endülüs Arapçası gramerini anmaktadırlar ki, bu Batı'da yayımlanan Doğu dilleri gramerlerinin ilkidir.[5a]

Roma'da Papalığın isteği üzerine Kardinal Ferdinando dei Medici tarafından 1584'te Doğu eserlerini basmak üzere kurulan matbaada 1593 yılında İbni Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıb*'bı (Tıp Yasası), 1594'te Nasîreddin el-Tusî'nin *Tahriri'l-Usulü'l-Öklides*'i basılmıştır.[5]

3b Remzi Balkanlı: **Mukayeseli Basın ve Propaganda I**, Ankara 1961, s. 18.

4 Ebüzziya Tevfik, **Mecmua-i Ebüzziya**, S. 31, s. 1675; S. N. Gerçek, agy. s. 17; **Türk Ansiklopedisi**, «Basım» maddesi (C. 5); bu kaynaklara dayanan öteki yazarlar.

5a A. Dilaçar: «1612'de Avrupa'da Basılan İlk Türkçe Gramerinin Özellikleri» **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1970**, s. 199.

5 S. N. Gerçek, agy. s. 20 ve belgeler bölümü; **Türk Ansiklopedisi**, «Basım» maddesi.

Gallant, bu sıralarda başka kitapların da basıldığını belirterek şunları yazmaktadır[6]:

«Skalijer hayattayken Roma'da Arapça olarak İbni Sina'nın eserleri, *Tahriri'l-Öklides* ve bir coğrafya basılmıştı. Bundan amaç, Arapça öğrenenlerin yararlanması değildi. O zaman Arapça henüz bir sarf (dilbilgisi) ve lûgat olmadığından, kimse bundan yararlanamazdı. Bu kitaplara edilen masraf, Doğu'da kitap ticareti yapmak içindi. Fakat bu düşünce ilk zamanlarda pek yararlı olmadı.

Müslümanlar kendilerine verilen kitapları almak istemediler. Zira bunların arkasından Kuran'ın da basılmasından korkuyor; bizde İncil ne kadar kutsalsa onlarca da o kadar kutsal olan kitaplarına bu yolla bir saygısızlık edilmesinden çekiniyor ve almak istemiyorlardı. (...)

Hattâ İstanbul'da bir kitapçıda İbni Sina'nın basılmış eserlerini gördüm. Bu kitap Arap harfleriyle basılanların en güzeli ve yazısı el yazısına en yakını olduğu halde, uzun bir süreden beri, Batı'da satılışından daha ucuz olmakla birlikte, satılamamıştı. Oysa aynı kitabın yazma nüshaları gerek tanıdığım kitapçı, gerek öteki kitapçılar tarafından ve pek pahalı olarak satılmaktaydı.»

Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukuat* adlı tarihine göre, III. Murad döneminde (1574-1595) bir yabancıya Türkçe harflerle kitap basmak ve gümrük vergisinden bağışık tutulmak üzere bir ferman verilmiştir. Bunun üzerine o kimse de 1577-78'de *Vâsıf Tarihi* hacminde bir kitap basmış ve fermanı kitabın «dibacesine aynen yazmış»tır. Mustafa Nuri Paşa, kitabın adının ve

6 Kâtip Çelebi'nin **Keşfü'z-zünun'unu** kaynak alan Fransız yazarı d'Herbelot'nun **Bibliothèque Orientale'ine** (Paris 1697) Gallant'ın yazdığı önsöz; S. N. Gerçek agy. s. 18-19.

«hangi fenden olduğunun» hatırında kalmadığını ifade eder. *Türk Ansiklopedisi*'nin yabancı kaynaklara dayanan «Basım» maddesi de bunu doğrulamaktadır. 1588'de III. Murad tarafından Brantoon ve Orazio Bandini adlı iki tüccara dışarda Türk harfleriyle kitap bastırıp bunları gümrük rüsumundan bağışık olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde satma iznini içeren bir ferman verilmiş ve ilk olarak 1594'te *Tahriri'l-Usulü'l-Öklides* bastırılıp İstanbul'a getirilmiştir.

Bursalı Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde (C. III) yer alan, her türlü yoruma açık bir iddiaya göre ise, 1587'de Fransa Büyükelçiliği binasında Fransız elçisi Savary Comte de Brèves tarafından bir matbaa kurulmuş ve Brèves Paris'e giderken bunu yanında götürmüştür; dolayısıyla 1587 tarihli kitap bu basımevinde basılmış olmalıdır.

Kimi araştırmacılar[7] bu görüşe yatkın görünmüşler, kimi yazarlar ise[8] sözü geçen kitabın Roma'da basılan *Tahriri'l-Usulü'l-Öklides* olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Auguste Vitu'nun *Histoire de la Typographie*'si konuya açıklık getirmektedir[9]: M. Savary de Brè-

---

7 Hasan Refik Ertuğ, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi,** İst. 1970, s. 93 not 1'de «İstanbul'da ilk kitap basımının 1587'de Fransız elçiliği binasında Savary Brèves adlı bir memur tarafından kurulan matbaada yapıldığı tarihen sabittir» derken, **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı-Bildiriler**'de (s. 12 not 6) aynı konuda «Bu rivayet değişik biçimlerde diğer bir iki kaynakta da yineleniyor. Bu kitaplardan ele geçen yoktur» demektedir. Gündüz Akıncı da (**Türk-Fransız Kültür İlişkileri,** Ankara 1973, s. 40-41) bu ihtimali baskın görmekte, «bu kitabı bir kütüphanenin tozlu raflarında buluncaya kadar» kesin kanıya ulaşılamayacağını belirtmektedir.

8 S. N. Gerçek, agy. s. 21-22; T. Acaroğlu: «Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap Vankulu Lûgatı Değildir», **Milliyet Sanat Dergisi,** Ağustos 1980.

9 Auguste Vitu: **Histoire de la Typographie,** Quatrieme éd., Paris, Librairle Ch. Delagrave, s. 156. Kitapta baskı tarihi belirtilmemiştir 1880-1910 arasında basıldığı tahmin edilebilir.

ves'in matbaasına ayrılan paragrafta, basımevinin 1615' te Paris'te kurulduğu belirtildikten sonra şu bilgi verilmektedir.

«Bâbıâli nezdinde Kralın elçisi olan M. de Brèves, Konstantinopolis'de Arapça, Türkçe, Süryanice vb. harfler döktürdü. Daha sonra bunları Roma'ya göndererek Arapça iki eser bastırdı. Paris'e dönerken, Roma'dan Paulin adlı bir matbaacıyı yanında getirdi. Paulin, IV. Henri ile Sultan Ahmed arasında yapılan anlaşmanın metnini Fransızca ve Türkçe olarak bastı. Typographia Savardiana adlı bu özel matbaa başka önemli eserler de yayımladı.»

Bu bilgiler, 1593 ve 1594'te *el-Kanun fi't-Tıb* ile *Tahriri'l-Usulü'l-Öklides*'in Roma'da Brèves tarafından gönderilen harflerle basılmış olması ihtimalini de akla getirmektedir.

Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukuat*'ta sözünü ettiği kitabın *Tahriri'l-Öklides* olduğunu savunan S. N. Gerçek, bu kitabın sonunda yer alan ve «Hazâ suret-i emr-i padişah-ı İslâm es-sultan ibnü's-sultan es-sultan Murad Han» diye başlayan fermanı da aktarır:

«... Memalik-i mahrûsamda vâki olan sancak beyleri ve kaptanlar ve kadılara bu emr-i hümayûnum vâsıl olıcak malûm ola ki memalik-i mahrûsamda ticaret eden efrenc tâcirlerinden ... nam bezirgânlar dergâh-ı muallâma gelüb vilâyet-i Frengistan'dan ticaret için bazı meta ve Arabî ve Farisî ve Türkî basma bazı muteber kitaplar ve risaleler getirüb memalik-i mahrûsamda kendi hallerinde bey' ü şirâ ederler (alım satım yaparlar) iken bazı kimesneler yolda ve izde ve iskele ve mi'berlerde (kayık, sal, köprü vb.) fuzulî yüklerin yıkub denklerin bozub içünden beğendikleri akmîşe (kumaşlar) ve sair emtia kısmını akçesiz ve cüz'i bahâ ile ceb-

ren alub ve sizde Arabî ve Farisî kitablar neler deyu ticaret içün getirdükleri cem'i kitablarını ellerinden alub bahâsın vermeyüb kendülerin ve vekillerinin ve âdemlerinin bey' ü ticaretlerine mâni oldukların bildürüb min ba'd (bundan böyle) emn ü âman üzre gelüb gidüb kendi hallerinde ticaret ettüklerinde bir ferd dahl olmayub müft ve meccânen metaları alınmayub ve yükleri bozulmayub men' olunmak bâbında hükm-i hümayûnumu taleb ettikleri acîlden buyurdum ki...» diye sürüp giden fermanda padişah, Arapça, Farsça ve Türkçe basma kitap satan yabancı tüccarlara dokunulmamasını, kendi hallerine bırakılmasını, sahibinin rızası olmadan zorla hiçbir nesnelerinin alınmamasını, kitapların gasp edilmemesini, her ne alırlarsa kendi rızalarıyla satın alanlardan tümden değer pahasıyla alınmasını, akçasız ya da eksik paha ile az ya da çok hiçbir nesnenin alınmamasını, «şer'i şerîfe ve ahidnâme-i hümayûna muhalif aslâ ve kat'a» kimsenin karışıp saldırmamasını, karşı çıkanların adlarıyla yazılıp padişaha bildirilmesini, bu konu için yeniden şikâyet ettirilmemesini emir ve ferman buyurmaktadır[10]. Ferman 1587 tarihini taşımaktadır; *Tahrîri'l-Usulü'l-Öklides* ise Roma'da 1594'te basılmıştır. Mustafa Nuri Paşa, fermanın dibace'de, yani önsözde yer aldığını belirtmektedir, oysa kitapta sondadır. Dolayısıyla, daha önce başka kitaplar basıldığı da düşünülebilir.

Gerek bu fermandan, gerek S. N. Gerçek'in Gallant'ı da tanık göstererek «o zamanki hükümetin matbu kitapların mevcudiyetinden haberdar olduğunu ve memlekete ithal edilmelerine mâni olmadığını ve İstanbul'da matbu kitap ticaretinin mevcut bulunduğunu saraha-

10 S. N. Gerçek, agy. s. 22-24 ve belgeler bölümü; T. Acaroğlu, agy.

ten anlarız» demesinden[11], ve başka tanıklardan[12] geniş bir kitap dışalımı dönemi yaşandığını anlıyoruz[13].

Bir «Ahidname» ve Gramerler

Gallant'a göre, sözü edilen kitaplardan sonra Roma'da Doğu dilleriyle yalnız Hıristiyanların ve misyonerlerin işine yarayacak kitaplar basılmıştır[14]. Bunun nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenip yayılması karşısında, Avrupa devletlerinin Osmanlı dil ve kültürüyle yakından ilgilenmek zorunluluğunu duymuş olmalarıdır. Bu kitaplardan önce, ilk kapitülasyonlardan yararlanarak Osmanlı Devleti'yle ticari ilişkilerde bulunan İtalyan tüccarları için konuşma kılavuzları hazırlanmışsa da, yazma halinde kalan bu kitaplar ancak 20. yüzyılda tanıtılmıştır[15]. Kitap yayını değil de yalnızca bazı parçaların, metinlerin yayını söz konusu olursa, 1522'ye kadar gitmek gerekir: Mohaç savaşında (1526) tutsak düşen Bartholomaeus Georgievits adlı Hırvat asıl-

11 S. N. Gerçek, agy, s. 23.

12 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed al-Tamgruti (1589-90): **en-Nefhatu'l-Miskiye fi's-Sefaret et-Türkiya/Relation d'une embassade en Turquie** (Çev. ve yay.: H. de Castries), Paris 1929. Fuat Carım (**İşlenmemiş Konular**, İst. 1966) kitaptan şu alıntıyı yapar: «İstanbul'da birçok yolcuyu hayrete düşüren, rasgeldiği insanın ve gördüğü eşyanın çokluğudur. Bulunan ırgadın, tüccarın, değerli eşyanın, erzakın, dükkânın, **kitabın** sonu yoktur. (...) İstanbul'da sayısız kitap vardır. Kütüphaneler ve çarşılar, kitapla dolup taşar. Buraya, dünyanın her tarafından kitap akar. Allah'ın izniyle, biz de kolayca, birçok faydalı kitabı satın alabildik.» Elyazması kitapların bunca bol bulunması düşünülemeyeceğine göre, bolluk kitap dışalımından ileri gelmektedir.

13 Bu kitaplar hakkında bilgi için bkz. Efdaleddin (Tekiner): «Memalik-i Osmaniyede Tıbaatın Kadîmi». **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, S. 7. 1332/1916.

14 d'Herbelot: **Bibliothèque Orientale**, Paris 1697.

15 A. Bombaci: «Una grammatica turca scritta da un italiano nel 1533», **Atti dei congressi di Studi Coloniali** IV. Firenze-Roma 1937, s. 52-56; aynı yazar: «La Regola del parlare turco' di Filippo Argenti», Napoli, **Ist Superiore Orientale**, 1938; aynı yazar: «Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611)», **Annali dell' Istituto Orientale di Napoli**, S. 1, 1940, s. 209-236.

lı Macar, on üç yıl Anadolu ve Suriye'de yaşamış; daha sonra (1555'de) Roma'da *De Turarum moribus epitome* (Türklerin örf ve âdetleri hakkında, kısaca) adlı Latince bir kitap yayımlamıştır. Bu kitapta Türkçe metinler de yer almıştır[15a]. Bu çerçevede Hieronymus Megiser'in 1592' de yayımladığı *Specimen XL diversarum linguarum* (Kırk dilden örnekler), 1603'te çıkardığı *Thesaurus polyglottus* (Diller hazinesi) adlı kitapları da anmak gerekir[15b].

Misyonerlerin ilk kitaplarına geçmeden önce, Türker Acaroğlu'nun Paris'te Biblioteque Nationale'da bulup tanıttığı[16] *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı Mabeyninde Münakid Olan Ahidnamedir ki Zikrolunur* başlıklı, 1615 tarihli kitaptan söz etmek gerekir : I. Ahmed (1590-1617) ile Fransa kralı IV. Henri (1553-1610) arasında 1604 Mayısında İstanbul'da imzalanan barış, ticaret ve kapitülasyon antlaşması, 1615'te Paris'te bir sayfası Türkçe, karşı sayfası Fransızca olarak bastırılıp İstanbul'da padişaha sunuluyor. Kitapta, Estienne Paulin basımevi kaydı vardır. Bu, yukarıya A. Vitu'dan aktardığımız bilgiler gözönüne alınırsa, Savary de Brèves'in İstanbul'dan götürdüğü harflerle kurduğu matbaadır ve Roma'dan getirttiği matbaacının adını taşımaktadır[17]. Acaroğlu'nun deyişiyle, «bugünkü bilgilerimize göre, dünyada basılan ilk Türkçe tam metin kitap budur» ve «genel tarihimiz, diplomasi tarihimiz, dil, ya-

15a A. Dilaçar, agy, s. 198.

15b A. Dilaçar, agy, s. 200.

16 T. Acaroğlu: «Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap Bir Antlaşmadır», **Milliyet Sanat Dergisi**, Eylül 1980; T. Acaroğlu: «Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap», **Belleten**; S. 197, Ağustos 1986.

17 A. Vitu, Brèves'in matbaasında «başka önemli eserler» de basıldığını belirttiğine göre, bunların da ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bunlardan biri, biraz aşağıda sözü edilen G.M. Lejay'ın 1645 Paris baskılı kutsal kitabıdır. Fransa elçisi de Brèves üzerine bilgi için T. Acaroğlu'nun agy makaleleri ile Orhan Koloğlu'nun **Tarih ve Toplum**'daki kitap tanıtmalarına (S. 14, Şubat 1985) bkz.

zın ve kültür tarihimiz, kitap ve basın-yayın tarihimiz bakımından son derece ilginç olan bu kitap, bu belge üzerinde geniş ve derin incelemeler yapmalıyız. Örneğin, dil bakımından, kadar yerine 'değin', lüzumu yerine 'gereği', nakletmek yerine 'iletmek' vb. Türkçe sözcükler geçmektedir.»

Hıristiyanlar ve misyonerler için Avrupa'da basılan ilk kitaplar şunlardır[18]:

- 1612, Leipzig : Hieronymus Megiser'in *Institutionum linguae Turcicae libri quatour* (Dört bölümde Türk dilinin esasları) adlı gramer kitabı[19],
- 1620 : Pietro della Valle'nin gramer kitabı,
- 1630, Paris : André du Ryer'in Latince *Rudimenta grammatices linguae Turcicae*'si (1633'te ikinci baskısı yapılmıştır),
- 1643 : Francesco M. Maggio'nun gramer kitabı,
- 1645, Paris : Fransız dilbilimcisi Gui Michel Lejay'ın hazırladığı *Biblia Hebraica, Samaritane, Chaldalca, Graeca, Syriaca, Latina, Arabica.* Bu kutsal kitap da Savary de Brèves'in Paris'teki matbaasında, adından da anlaşılacağı gibi İbrani, Samiriye, Kalde, Yunan, Süryani, Latin, Arap dillerinde basılmıştır[20],
- 1665, Roma : Bernardo da Parigi'nin düzenlediği *Vocabolario Italiano-Turchesco* / Söz Kitabı,

---

18 Temel kaynak, Henri Omont'un **Documents sur les jeunes de langues**'inde (Paris 1890) yer alan, Fransız generali ve diplomatı Jean-Louis Usson'un 1716 tarihli notu (S. N. Gerçek, agy, s. 20-21) ile A. Dilaçar'ın yukarıda 5a'da belirtilen makalesi ve yine A. Dilaçar'ın **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten** 1971'de (s. 83-145) yer alan «Gramer, Tanımı, Adı Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi» başlıklı makalesi ve Prof. Dr. Talât Tekin'in «Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler» başlıklı makalesi **(Tarih ve Toplum,** S. 13, Ocak 1985)'dir.

19 Geniş bilgi için bkz. L. Bazin: «Le Turc», **Revue de l'Enseignement supérieure, La Recherche linguistique,** S. 3-4, 1967; A. Dilaçar, yukarıda 5a'da agy, s. 197-210.

20 T. Acaroğlu'nun yukarıda 8 no.lu dipnotunda agm, **Milliyet Sanat Dergisi** Ağustos 1980.

- 1667 : Bernardo da Parigi ile Pierre d'Albeville' in hazırladıkları gramer kitabı,
- 1670 : Walter Seeman'ın *Grammatica lingauoe Turcicoe*'si,
- 1672, Brandenburg (Köln) : Macar diplomatı Jakob Nagy de Harsány'nin *Colloquia Familiaria Turcico-Latina*'sı (Türkçe-Latince konuşma kitabı),
- 1680, Viyana : Leh asıllı François de Mesgnien Meninski'nin *Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae, Institutiones, seu Grammatica Turcica*'sı (Doğu dillerinden Türkçenin, Arapçanın ve Farsçanın esasları ya da Türkçenin grameri),
- 1695, Johann D. Schiferdecker'in gramer kitabı.

Bunları başka yayınlar izler.

II. Müteferrika Matbaasından Önceki Basımevleri ve Yayınlar

Türkiye'de İbrahim Müteferrika matbaasından önceki yayınlara ilişkin bilgiler pek sınırlıdır ve önemli ölçüde S. N. Gerçek'in *Türk Matbaacılığı* adlı kitabına dayanmaktadır.

S. N. Gerçek'in Avram Galanti'den[21] aktardığı bilgi, Musevilerin 1492'de Türkiye'ye gelirken yanlarında bir matbaa getirdikleri ve 1493'te[22] İstanbul'da ilk basımevinin açıldığı yolundadır. Bu bilgi, hiç tartışmasız kabul görmüştür. Oysa Ubicini'nin[23] Wolf'tan *(Bibliot-*

21 Avram Galanti (Bodrumlu) : **Türkler ve Yahudiler,** İst. 1943; aynı yazar: **Küçük Türk Tetebbular,** İst. 1925; aynı yazar: **Hommes et choses juifs portugais en Orient,** İst. 1927; aynı yazar: **Histoire des juifs d'Istanbul,** İst. 1942; S. N. Gerçek, agy, s. 27-28.

22 Yine A. Galanti'yi kaynak gösteren N. Berkes'e göre **(Türkiye' de Çağdaşlaşma,** s. 60) 1495'te; O. Ersoy'a göre (agy, s. 18) 1494'te.

23 M. A. Ubicini: **Lettres sur la Turquie,** Paris 1851; Türkçesi: **Türkiye 1850.** C. I, Çev.: Cemal Karaağaçlı, İst. bty, s. 228.

hèque hebraique, C. II) aktardığına göre, İstanbul'da yayımlanan ilk kitap 1488'de basılmış *Leçons des enfants* adı küçük bir İbranice sözlüktür. A.L. Castellan[23a] ile Toderini[23b] de bunu doğrulamaktadırlar. Başka bir kaynakta[24] ise 1490'da Josef Ben Goriom'un *İbrani Tarihi*'nin basıldığı ifade edilmektedir.

Musevi basımcılığının tarihini 1483'e götüren Romanyalı Ionescu, ilk basımevini haham Gerson'un kurduğunu öne sürer. Ona göre Gerson'un dedesi ve babası da matbaacıydı. Kendisi 1530'a kadar çalıştıktan sonra işi oğullarına bıraktı. Onlar da Osmanlı Devleti'nin büyük kentlerinde matbaalar açtılar. (Yazara göre, II. Bayezid matbaa yasağı koyduğu ve yasağa uymayanlar için idam cezası öngördüğü için, bu dönemde Musevi basımevleri gizli çalışmaktaydı. I. Selim'in özel izinleriyle birçok kitap basılıp yayımlandıysa da, o da 1515'de matbaa yasağı fermanını yeniden yürürlüğe koydu. Yukarıda da değinildiği gibi, sözkonusu fermanlar ele geçmediğinden, bu iddiaların gerçeklik payı tartışmalıdır.) Ionescu da 1490'da Josef Ben Goriom'un *İbrani Tarihi*'nin basıldığını doğrular[24a].

Galanti'ye göre İstanbul'da 1493'te ilk basımevi açıldıktan iki üç yıl sonra Selanik'te yeni bir matbaa kurulmuş, zamanla İstanbul'dakilerin sayısı üçe çıkmıştır. Auguste Vitu'nun düzenlediği matbaanın yayılışı kronolojisinde ise İstanbul yer almaz; 1493'te Selanik'te bir matbaa açıldığı belirtilir[25]. Galanti ilk olarak İb-

---

23a **Moeurs, usages, costumes des Othomans et abrége de leur histoire,** Paris 1812, C. VI, s. 184.

23b Toderini, **Littérature des Turcs**'ünde (Paris 1789) burada basılan bazı kitapları da anmaktadır.

24 Mistakidis: «Hükümet-i Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı», **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,** S. 5, 1328/1912.

24a Anan: Remzi Balkanlı, agy, s. 19.

25 A. Vitu, agy, s. 71-75.

ranice Tevrat ve tefsir (1494), yine İbranice kavaid (dilbilgisi) kitabı (1495) basıldığını yazar. Ona göre, II. Bayezid döneminde (1481 - 1512) İstanbul ile Selanik'te 19, I. Selim döneminde (1512 - 1520) 33 kitap basılmıştır. Galanti, bunlardan başka, basıldığı yıl belli olmakla birlikte basıldığı matbaa belli olmayan 17 kitaptan daha söz etmektedir. Bunların birçoğunun ilk sayfalarında «Sultan II. Bayezid'in saltanatının gölgesi altında», «Sultan I. Selim'in saltanatının gölgesi altında» anlamına gelen cümleler bulunduğunu belirten Galanti, söz konusu matbaalarda İbranice, İspanyolca, Latince, Yunanca (Rumca) eserler basıldığını; Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520 - 1566) de «Yahudice harf ile Acemistan Musevilerine mahsus olmak üzere bir İbranice - Türkçe lûgat kitabı basıldığını» yazar[26]. Niyazi Berkes'in Peddie'ye dayanarak verdiği bilgiye göre[27], Kanunî döneminde İstanbul'da yerleşen bir Yahudi ailesinden gelen ve II. Selim zamanında Naxos (Nakşa) Dukası sanını alan Yusuf (Joseph) Nasi'nin dul eşi Belveder, 1579'da İstanbul'daki sarayında bir matbaa kurmuş ve bunu 1593'te Kuruçeşme'ye taşımıştır. *Türk Ansiklopedisi*'ne göre de E.G.B. Soncino tarafından İbrani harfleriyle 1546'da Arapça, 1547'de İspanyolca Tevrat basılmıştır. Ionescu da 1546'da basılan ve bir nüshası Viyana Krallık Kütüphanesi'nde bulunan (1906) *Pantateucul Poliglot* adlı çok önemli bir kitaptan söz etmektedir[27a].

1510-1520 arasında İstanbul'da dokuz Yahudi ba-

---

26 «1505-1520 tarihleri arasında Yahudi matbaacılar tarafından Türkiye'de basılmış olan ve halen British Museum'da bulunan kitapların listesi» için bkz. O. Ersoy, agy, s. 55-56.

27 N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 557, not 36. Peddie'nin yukarıda 1 no.lu dipnotunda agy gönderme yapıyor.

27a Anan: Remzi Balkanlı, agy, s. 19.

sımevi kurulduğu, 16 - 18. yüzyıllarda Selanik, Halep, Edirne, Şam ve İzmir'de Yahudilere ait otuz dolayında matbaanın çalışmakta olduğu ve bunların geniş sayılabilecek «yayın faaliyeti»nde bulundukları[28], din ve dilbilgisi kitaplarının yanı sıra tarih ve sosyoloji eserleri de yayımladıkları[29] anlaşılıyor.

Ermeni matbaacılığı 1512'de Venedik'te başlamıştır. İstanbul'daki ilk Ermeni matbaası hakkında Ermeni kaynaklarının yazdıkları, bugüne kadar basımcılıkla ilgili araştırmalarda yer alan bilgilerden[29a] daha ayrıntılı ve daha sağlıklıdır. Mağakya Çelebi Cevahirciyan adlı bir vekayinamecinin bildirdiğine göre, ilk matbaayı Tokatlı Abgar Tıbir, Surp Nigoğos Kilisesi'nde kurmuştur. Venedik'te matbaacılığı öğrenen ve bazı Ermenice kitaplar basan Tıbir, 1564-67 arasında basım araç gereçlerini ve orada döktürdüğü Ermenice dizgi harflerini yanında getirmiş; İstanbul'da altı kitap basmıştır. Yayımladığı ilk kitap *Pokır Keraganutiün* (Küçük gramer)'dir ve içinde şu bilgiler vardır:

«1016 (1567) tarihinde, Ermeni katolikosu Der Mikael'in katolikosluğunun 21'inci senesinde ve Osmanlı padişahı Selim'in ikinci saltanat yılında ve Der Hagop (I.)'un İstanbul patrikliği zamanında, Surp Nigoğos Ermeni Kilisesi'nin dahilinde *stampa* yani basma yazı yapıldı ve hünersiz mühürcü Hotor'un eli ile çocuklar için *Pokır Keraganutiün* basıldı.»

---

28 A. Adıvar: **Osmanlı Türklerinde İlim,** 4. bas., İst. 1982; O. Ersoy. agy; Jeltyakov, agy.

29 Henri Omont: **Missions archèologiques Françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles,** Paris 1902; O. Ersoy, agy, s. 19.

29a Ebüzziya Tevfik: «Ermeni Tıbaatinin 400. Sene-i İhtirai» **Mecmua-i Ebüzziya,** S. 140, 16 Rebiülevvel 1330/1912; M. Cevdet (İnançalp): «Ermeni Mesai-i İlmiyesi: Venedik'te 'Saint Lazare' Dervişleri Akademisi» **Muallim Mecmuası,** S. 23. Eylül 1924. Aktaran: M. Şakiroğlu, **Tarih ve Toplum,** S. 23, Kasım 1985.

Basılan ikinci kitap *Donatutiz* (Yortu takvimi) adını taşımakta ve şu bilgileri kapsamaktadır :

«1017 (1568) senesinde, Eçmiadzin katolikosu Der Mikael'in katolikosluğu ve Der Hagop'un İstanbul patrikliği zamanında, Surp Nigoğos kilisesi dahilinde, Khorvirap'lı Abeğa Arakel tarafından ve Abgar Tıbir ile oğlu Diyakos Andonios Sultanşah sayesinde bu *Donatzuitz* meydana gelmiştir.»

Çamiçyan adlı Ermeni yazarının kitabında, matbaanın çalışmasını dizgi harflerinin bozulması yüzünden durdurduğu, daha sonra yandığı belirtilmektedir. Yüzyılı aşkın bir süre sonra aynı kilisede Eremya Çelebi Kömürcüyan tarafından küçük bir basımevi kurulmuştur (1677). Kömürcüyan burada Kudüs'teki kutsal yerleri anlatan kendi gezi kitabını resimli olarak basmış, ayrıca 12. yüzyıl Ermeni yazarlarından Nerses Şınorhali'nin Hz. İsa hakkındaki şiirinin bir parçasını yayımlamıştır. Daha sonra basımcılıktan vazgeçen yazar, matbaacılığın verimli bir iş olmadığını, bu işe verilecek emeğin boşuna çaba sayılacağını savunmuştur[30].

Jeltyakov da Ermeni kaynaklarına dayanarak bazı bilgiler vermektedir[31]: 1697 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin matbaası açılmıştır. 18. yüzyılda İstanbul'da birçok Ermeni matbaası kurulmuş ve bunlar din kitaplarının yanı sıra eğitici nitelikte kitaplar da yayımlamışlar, eski Ermeni tarihçilerinin kitaplarını da basmışlardır.

---

30 Eremya Çelebi Kömürcüyan: **XVII. Asırda İstanbul,** Çev. ve haz.: Hırand D. Andreasyan, İst. 1952, s. XIV-XV ve 93-94. Patrik Ormanyan'ın **Askabadum** adlı kitabını kaynak gösteren Y. Çark'ın **(Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953,** İst. 1953, s. 13) aktardığı bilgiler yetersizdir. Y. Çark ilk matbaanın «yüz sene kadar faydalı bir şekilde çalıştığı»nı yazarken de yanılmaktadır.

31 Jeltyakov'un (agy, s.) 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyılda Türkiye'de «bir dizi» Ermeni matbaası bulunduğu yolundaki iddiasını gerçekle bağdaştırmak zordur.

1762 yılında İzmir'de bir Ermeni matbaası bulunduğu da bilinmektedir[32].

Rum rahibi Nikodemos Metaksas (Nicodimus Metaxes), Londra'dan satın aldığı matbaa araç gereçlerini Ortodoks patriği Kiril Lukaris'in (Cyrille Lucaris) aracılığı, İngiltere ve Hollanda[33] elçilerinin yardımıyla gümrükten çıkarak 1627'de ilk Rum basımevini kurmuştur. Bastığı ilk kitap, *Court traité contre les juifs* (Museviler aleyhine bir risale) adını taşımaktadır[34]. Ertesi yıl «Ortodoksları çekemeyen Cizvitlere âlet olmuş» Yeniçeriler matbaayı basarak kırıp dökerler, Metaksas ile İngiltere elçiliği kâtibini tutuklarlar. Yargılama beraatla sonuçlanır ve Metaksas yararlanılabilecek durumdaki araç gereçlerini toparlayarak İstanbul'dan ayrılır. Sonraki yıllarda kurulan Rum - Ortodoks matbaaları «tam kapasiteyle» çalışacaklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum - Ortodoks halkı için pek çok din kitabı basacaklardır. İstanbul'da dağıtılan kitaplar arasında başka ülkelerde basılmış Rumca yayınlara da rastlanır[35]. Patrik Athenas Dabbas'ın İncil'i Arapçaya çevirtip 1706'da Halep'te bastırdığı yolunda kayıtlar da vardır.

Burada ayrıca 1791 tarihli bir katalogda[35a] rastla-

---

32 Ermeni basımcılığı üzerine geniş kaynakça için bkz.: A. Turgut Kut: «Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları» **Halk Kültürü**, 1984/1, s. 69 vd; **Catalogue des livres de l'Imprimerie de Saint Lazare**, Venedik 1894.

33 S. N. Gerçek yalnızca İngiltere elçisinden söz ediyor. N. Berkes ise «Protestan Hollanda ve İngiltere elçilerinin yardımı ile» diyor.

34 1475-77'de Avrupa'da aynı adı taşıyan bir kitap daha basılmıştır; yazarı rahip Pierre Bruder'dir. A. Vitu, agy, s. 74.

35 H. Omont'un yukarıdaki 29 no.lu dipnotunda adı geçen kitabı, s. 1104-1113; E. Legrand: **Bibliographie hellenique on decription raisonée des ouvrages publies der des grecs, an XVIII e siécle,** Paris 1894-1903, C. I, s. 194-200, c. V, s. 229-230; Jeltyakov, agy, s. 20.

35a **Bibliotheca Chethamensis sive Bibliothecae publicae Mancunienfis Ab Humfredo Chetham Armigero Fundatae,** Tom I, II, Mancunii Excudebat J. Harrop 1791; Tom III, Mancunii Excudebat Henricus Smith 1826. Katalogu incelemesi sağlayan Saim Selek'e teşekkür borçluyum.

dığımız iki Latince din kitabının adlarını vermek isteriz. Bunlardan ilki, 1597'de İstanbul'da basılan *Ordo Missas celebrendi juxta Missale Romanum,* ikincisi 1604' te yine İstanbul'da basılan *Palacii* feu *de Palacio (Pauli) Ennarationes'in Evangelium Matthaei*'dir. Bunlar üzerinde yapılacak araştırmalar, ilginç verilerin elde edilmesini sağlayabilir.

Öte yandan, Cizvitlerin 1703 yılında «yalnız dinî propaganda amacıyla yürütülen bir basım faaliyeti» içinde oldukları görülüyor. Cizvitlerin matbaası birçok kez kapatılmakla birlikte, 18. yüzyıl boyunca propaganda yayınları yapmaktan geri kalmamıştır[36].

Grek harfleri ve Karamanlı Türkçesi (lehçesi) ile basılmış kitapların en eskisinin ise 1584 tarihini taşıdığı anlaşılıyor[37]. Ortodoks Hıristiyanlardan olan, ama Rumca bilmeyen Karamanlıların —din kitapları da içinde olmak üzere— her türlü kitaplarını Grek harfleriyle Türkçe yazıp bastıkları bilinmektedir. Araştırmalar, 1584'ten 1923'e kadar Karamanlıların İstanbul, Venedik, Atina, Viyana, Leipzig, Amsterdam, Bükreş vb. şehirlerde beş yüzü aşkın Grek harfli Karamanlıca kitap bastırdıklarını ortaya koymaktadır[38].

---

36 O. Ersoy, agy, s. 21.

37 A. Turgut Kut'un yukarıda 32 no.lu dipnotunda belirtilen yazısına göre, Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio'nun 1958-1974'te Atina'da 3 cildi yayımlanan **Karamanlidika, Bibliographie Analytique Turque Imprimé en Caractères Grecs**'te 1584-1900 yılları arasında yayımlanmış 333 kitap tespit edilmiştir.

38 Bu konuyla ilgili başlıca Türkçe kaynaklar: Prof. Dr. Semavi Eyice: «Bir Karamanlıca Yayınlar Bibliyografyası Hakkında», **Kitap Belleten,** S. 9-11 (Ocak 1962); Prof. Dr. Talât Tekin: «Grek Alfabesiyle Türkçe», **Tarih ve Toplum,** S. 3, Mart 1984; Robert Anhegger'in «Giriş» yazısı (Evangelinos Misailidis: **Seyreyle Dünyayı - Temaşa-i Dünya ve Cefakâr ü Cefâkeş,** İst. 1986, s. XXIX - XXXI); Bülent Berkol: «Yunan Harfli Türkçe: Karamanlı Edebiyatı». **Cumhuriyet,** 5 Ekim 1986. Bu kaynakların birçoğunda ve **Türk Ansiklopedisi**'nin «Basım» maddesinde, İstanbul'da basılan Karamanlıca ilk kitabın Gülzar-i İman-ı Mesihî (1718) olduğu ifade edilmektedir.

Bunun gibi, İstanbul'daki Ermeni matbaalarıyla Venedik'teki Saint Lazare Akademisi'nin (Manastırı) matbaasında ve kimi başka şehirlerde Ermenice bilmeyen, Türkçe konuşan Ermeniler için Ermeni harfleriyle Türkçe kitaplar basılmıştır. Saint Lazare'de 1527'de Kantaryan'ın *Fransızca - Ermenice - Türkçe Lûgat*'ının yayımlandığı ve ayrıca kırkı aşkın kitap basıldığı bilinmektedir[38a].

17. yüzyılın başlarında, İstanbul'da ve İmparatorluğun birçok kentinde azınlıklara ait çeşitli basımevleri çalışmaktaydı. Bunlar teknik yönden oldukça ileri durumdaydılar. Yalnız kalıp oyma yöntemiyle çalışmıyorlardı; dizgi harfi dökümünde ve kitap basımında ustalaşmış matbaacıları vardı.

Padişahın ve öteki yöneticilerin, Arap harfleriyle kitap basmamak ve kışkırtıcı yayın yapmamak koşuluyla, azınlıkların basım ve yayın çalışmalarına hiç karışmadıkları anlaşılıyor. Bunun bir sonucu olarak, azınlıkların Rönesans-sonrası Avrupası ile sıkı ilişkide bulundukları ve Müslüman uyruklara oranla yaşama düzeylerini yükseltmeye, kültürlerini geliştirmeye yöneldikleri izleniyor.

Matbaacılığın önce Museviler arasında, daha sonra Ermeniler ve Rumlar arasında «ne gibi düşüncelerle ilgi gördüğünü, ne gibi olaylara yol açtığını» araştıran N. Berkes, o dönemdeki din ve mezhep çatışmaları üzerine de bilgi vererek konuyu aydınlattıktan sonra matbaanın karşılıklı propagandaları ve çatışmaları körüklediğini belirtir; bütün bunların siyasal sonuçlara da yol açtığını yazar :

38a Turgut Kut'un yukarıda 32 no.lu dipnotunda belirtilen makalesi (burada geniş kaynakça var); Prof. Dr. Talât Tekin: «Ermeni Alfabesiyle Türkçe», **Tarih ve Toplum,** S. 4, Nisan 1984; M. Cevdet (İnançalp) : Yukarıda 29a'da agm; **Catalogue des livres d'Imprimerie de Saint Lazare** (Institut des Mékhitharistes yayını), Venedik 1894.

«Görülüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu içinde Musevi ve Hıristiyan cemaatlerinin din işlerinde görülen sarsıntıların siyasal sonuçları oluyordu; daha doğrusu siyasal nedenleri vardı! Bunlar Osmanlı egemenliğinin çözülme durumuna gelişinin başka bir görünüşüdür. Osmanlı devlet adamlarının kafasında matbaaya karşı olan alerjiyi ancak bununla kavrayabiliriz. Matbaaya karşı düşmanlık İslamlık nedenleriyle değil, Osmanlılık nedenleriyle anlaşılabilir. Anlattığımız siyasal yanlar olmadığı zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaalara, basılmış kitaplara dokunulmamıştır. Şu halde baskı sanatı Osmanlı tarihinde yalnızca bir din sorunu değil, kısmen teknik, kısmen ekonomik, kısmen de siyasal bir sorun olmuştur. (...) Matbaacılık Müslümanlar arasında bir din ilgisi ile değil, siyasal bir ilgi ile başlamıştır.»[39].

Hıristiyan dinine ait kitapların Arapça ya da Osmanlıcaya çevrilip yayımlanması da Osmanlı devlet adamlarını tedirgin etmiş; 18. yüzyılın başlarında Cizvitlerin matbaası, bu tür kitapları basmaya yönelmesi üzerine, sık sık kapatılmıştır[40].

Din kitabı basımından kaynaklanan olaylardan biri de, ilk Türk matbaasını açtıran III. Ahmed'den önce tahtta bulunan (1695-1703) II. Mustafa'nın getirdiği «matbaa yasağı»dır. Olay, Katolik mezhebinin Ermeniler arasında yayılmak istenmesiyle başlamıştır. Bazı rahipler, değişiklik ve ekler yapılarak «tahrif» edilen İncil'i propaganda amacıyla dağıtmışlar; bu da şikâyetlere yol açmıştır. Yapılan soruşturma sonucu bu İncil-

39 N. Berkes, agy, s. 60-63.

40 Şinasi'nin «Yasak edilmesi gereken kitap ve resimler» hakkındaki makalesi (**Tasvir-i Efkâr**, S. 45, 30 Kasım 1862; Şinasi: **Makaleler**, baskıya haz.: F. A. Tansel, Ank. 1960, s. 40-42), kimi kiliselerin gizli din propagandası yapmayı 19. yüzyılda da sürdürdüklerini ve bunun hiçbir zaman hoş karşılanmadığını ortaya koyar.

lerin Galata'da iki yerde ve Valde Hanı'nda Ermenice kitap basan matbaalarda basılmış olduğu; Katolik propagandasını Sulumanastır Ermeni rahiplerinden Haçadoryan'ın yönettiği sonucuna varılmıştır. Bunun üzerine İncillere el konulmasını, rahibin Tersane-i Âmire zindanında hapsedilmesini buyuran ferman çıkmıştır. Daha sonra Haçadoryan'ın kaçtığı, şikâyet konusu İncillerin ise Avrupa'da («Frengistan'da») basıldığı anlaşılmıştır. II. Mustafa bir ferman daha yayımlayarak Haçadoryan'ın bulunup müebbed kürek cezası çekmek üzere Tersane-i Âmire zindanınına konulmasını istemiş, ayrıca basımcılığı yasaklamıştır. Fermanın matbaa yasağı getiren bölümü şöyledir:

«... Bu misillû bir muhdes ve fâsid (sonradan meydana gelmiş ve kötü) bir şey olmakla gerek Valde ve Vezir Hanlarında gerek sair yerlerde her nerede bu misillû kitab basmacıları var ise tecessüs ve tefahhus ile (inceden inceye araştırarak) bunları bil-külliye (tümüyle) alâtların ihrak bi-n-nâr (yakılarak) ve kârhanelerin (dükkânlarını) iptal eyleyüb ba'de'l-yevm (bu günden sonra) bir ferde basma etmemek üzere muhkem tenbih ve tekid eyleyesin, şöyle ki bundan sonra dahi mütenebbih olmayub (aklını başına almayarak) kitab basmasına isticra (cesaret) ederler ise ahz ü habs ve ism-i resmileriyle der-i devlet-medârıma arz ü i'lâm eyleyesün...»[41].

Basımcılığı yasaklayan bu fermanın çıkışı üzerinden çeyrek yüzyıl geçmeden ilk Türk matbaası açılacaktır.

Zaten basımcılık, bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak, artık Osmanlı Devleti'nin Müslüman uyruk-

41 Ahmet Refik (Altınay) : **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı**, İst. 1930, s. 32-33; «Matbaa Düşmanlığı», **Kitap ve Kitapçılık**, S. 7, 1 Nisan 1936.

larınca da biliniyordu. Hattâ şimşir üzerine oyulmuş kalıplarla «ufak tefek şeyler basan»[42] Türk basmacılarına da rastlanıyordu. İbrahim Müteferrika'nın ilk basımevini kurmasından hemen sonra «Basımcı» sanıyla anılmaya başlaması da bu kelimenin bir süreden beri kullanılageldiğinin bir kanıtıdır[43].

Ve sıra öteki koşulların olgunlaşmasına, ilk Türk matbaasının kurulmasına gelmiştir...

42 S. N. Gerçek, agy, s. 34.

43 **Peçevi Tarihi**'nde Avrupa'daki matbaacılıktan söz edilirken bu kelime kullanılmaktadır. Eski metinlerde «tabı» ve «matbaa» kelimeleri yerine basma ve basmahane sözleri geçer. **Mecmua-i Ebüzziya** (S. 40, s. 1265) bu konuda geniş açıklamalar vermektedir.

İkinci Bölüm

İBRAHİM MÜTEFERRİKA MATBAASI VE YAYINLARI

«Islahat İhtiyacı»

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıla kadar içine kapalı yaşadı. Devlet düzeninde, ekonomik ve askerî alanlarda bozulma ve çözülmeler olduğu yöneticilerce kabul edilmekle birlikte, önlem alınması yolundaki çabalar sonuç vermiyordu, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarıyla sonuçlanan savaşların ardından, Batı'nın bazı alanlarda üstün olduğu kabul edilmeye başlandı. Bunun sonucu olarak yenilikler (ıslahat) yapılması gereği üzerinde duruldu ve Batı'nın teknik alandaki üstünlüğünden yararlanma zorunluğu ortaya çıktı. Gerçekten de Avrupa 18. yüzyılda sanayi uygarlığının ilk aşamasını yaşamaya başlamıştı. Özellile Osmanlı Devleti'nin öteden beri savaşageldiği Rusya'nın birtakım «reformlar» yoluyla güçlenmesi, Avusturya'nın güçlü bir devlet haline gelmesi karşısında yapacak başka bir şey yoktu. Öte yandan, kendilerine tanınmış ayrıcalıklardan (kapitülasyonlardan) yararlanarak Osmanlı Devleti ile sürekli ticaret ilişkilerinde bulunan, Osmanlılarla dost geçinen Fransa, İngiltere ve Hollan-

da'nın Rusya ve Avusturya'daki gelişmeler karşısında Osmanlıları uyarması da doğaldı.

Osmanlı Devleti, yeniliğe açık bir padişah olan III. Ahmed ile sadrazamı Damad İbrahim Paşa'nın yönetimde bulundukları, «Lâle Devri» diye adlandırılan dönemde (1718-1730) Batı ile ilişkilere geçti. Osmanlıların Avrupa'daki iç gelişmelerden habersiz yaşayamayacakları gerçeğinin kabul edilmesinin ilk adımı, çeşitli ülkelere elçiler gönderilmesiyle atıldı. Elçilerden, gittikleri ülkelerde yer alan diplomatik gelişmelerin yanı sıra askerî ve teknik yenilikler hakkında da rapor istendi. Bu çerçevede, 1721'de Fransa'ya olağanüstü elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye verilen görevler arasında «Fransa'nın bayındırlık ve eğitim araçlarının gereği gibi öğrenilip uygulanabilir olanlarının bildirilmesi» de vardı[1].

Aynı dönemde, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın önayak olmasıyla kütüphanelerin ve kütüphanelerdeki kitapların sayısı artırıldığı gibi, vakanüvis Çelebizade Asım başkanlığında, şair Nedim'in de yer aldığı[2] bir çeviri kurulu oluşturularak Doğu kaynaklı kimi eserlerin Türkçeye çevrilmesine geçildi. Çevrilen ilk eser, Aynî'nin *İkdü'l-Cümân fi Tarih-i Ehli'z-Zamân* adlı tarihiydi. Daha sonra Mîrhand'ın (Ö. 1498) *Ravzatü's-Safâ*'sı, Handmir'in (Ö. 1535) *Habibü's-Siyer*'i ve başka eserler çevrildi[3]. Yanyalı Esad Efendi de, Aristo'nun *Fi-*

1 S. N. Gerçek: **Türk Matbaacılığı I,** 2. bas., İst. 1939, s. 44.

2 Nedim, aynı zamanda sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın kütüphanesini yönetmekle görevlendirilmiş ve bundan duyduğu sevinci bir şiirinde dile getirmiştir: S.N. Gerçek, agy, s. 41; Hasibe Mazıoğlu: **Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik,** Ank. 1957, s. 95-96.

3 Ahmet Refik (Altınay): **Alimler ve Sanatkârlar,** yeni bas., İst. 1980, s. 275; Adnan Adıvar: **Osmanlı Türklerinde İlim,** 4. bas., İst. 1982, s. 159; Mehmet İpşirli: «Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler», **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**'nde, İst. 1987, s. 33-42.

zika'sını Yunancadan Arapçaya aktardı[3a]. Bunlar, çevirinin ve kültürün önemine dikkati çekmek yoluyla, matbaanın açılmasına bir hazırlık olarak değerlendirilebilir. Aynı çerçevede ele alınabilecek bir başka olgu da, yurt dışına kitap çıkışını yasaklayan 1718 tarihli bir fermandır[4]: «İstanbul'da sahaflar açgözlülükleri sebebiyle pek çok değerli kitabı etrafa ve belki Osmanlı ülkesi dışındaki bazı memleketlere gönderip İstanbul'da nefis kitapların azlığına meydan vermekle ilmin sönmesine yol açtıklarından bundan böyle başka ülkelere ticaret amacıyla kitap gönderilmesini yasak etmek üzere İstanbul kaymakamına ve kadısına ve gümrük eminine hitaben emir gönderildi...»

İbrahim Müteferrika

İlk Türk matbaasının kurucusu İbrahim Müteferrika'nın hayatı çeşitli incelemelere konu olmuştur[5]. Onun kimliği kuşkusuz ki ilgiye ve ayrıntılarıyla incelenmeye değer bir konudur. Ancak gerçeklerle yanlış bilgilerin, söylentilerin içiçe geçtiği noktalar vardır. Niyazi Berkes'in çalışması[6] konuya ışık getirerek İbrahim Müteferrika'ya ilişkin bilgilerin yerli yerine oturtulmasını sağlamak bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu bilgilerden ve çeşitli araştırmalardan yararlanarak şu özeti yapabiliriz:

İbrahim Müteferrika, 1670 yılı dolayında Macarca

3a Mahmut Kaya: **İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi**, İst. 1983, s. 145.

4 **Tarih-i Raşid**'den aktaran: S. N. Gerçek, agy, s. 86.

5 Ahmet Refik (Altınay), Berkes, Carleson, Ersoy (1959), Ertuğ, Gerçek **(Türk Matbaacılığı I)**, İnuğur, Jeltyakov, Kun, Maden **(Milliyet Sanat Dergisi**, Şubat 1980), Necatioğlu, Simonffy ve Şapolyo'nun kaynakçada gösterilen kitap ya da makalelerine bkz.

6 «İlk Türk Matbaasının Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği», **Belleten**, S. 104, 1962.

konuşulan Erdel bölgesinin (şimdi Romanya sınırları içindedir) merkezi olan Kolojvar (Macarca: Kolozsvár, Romen: Cluj) şehrinde doğdu.

Kanunî'nin ilk Viyana kuşatmasının ardından Janos Zsigismund'un Erdel krallığına atanması üzerine Erdel, bir buçuk yüzyıl boyunca, dış ilişkilerinde Osmanlılara bağımlı, iç işlerinde bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmıştı. Ortaçağ Avrupa'sının en hoşgörülü bölgelerinden biri ve Papalıkla Katolik kilisesinin baskılarından, engizisyondan kaçanların sığındığı bir ülke olan Erdel'de Lutheranism ve Kalvinism mezhepleriyle birlikte Unitarian mezhebi de yaygındı. Bu sonuncusu, «Papalığın çok şiddetli bir şekilde takip ettiği ve mensuplarını Muhammedîlik fikirlerini kabul etmekle suçladığı»[7], varlığı bilinmezlikten gelinen bir mezhepti; teslis inancını (Tanrı'nın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluştuğunu) kabul etmiyor, Tanrı'nın tek olduğunu ve İsa'nın Tanrı değil insan olduğunu, Katoliklerin İncil'i «tahrif» ettiklerini öne sürüyor; İsa'ya tapınmayı İncil'e aykırı görüyordu[8].

İbrahim Müteferrika'nın 17. yüzyılın sonlarında Koloşvar'da yaygın Unitarian mezhebinden olduğu; kimi kaynaklarda öne sürüldüğünün tersine, Kalvinistlerin değil Unitarian'ların ilahiyat okulunda öğrenim gördüğü ve din adamı olarak yetiştiği anlaşılmaktadır. 1692 ya da 1693'te Thököly İmre'nin Koloşvar'ı ele geçiren Habsburglara karşı açtığı savaş sırasında Türklerce tutsak edildiği, kurtulmalığı (fidye-i necat) ödenmediği için İstanbul'a getirilip köle olarak satıldığı, çok

7 H. Necatioğlu: **Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risale-i İslamiye,** Ank. 1982, s. 9.

8 H. Necatioğlu, agy, s. 9-10; N. Berkes: **Belleten** S. 104'te agm; N. Berkes: **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** 2. bas., İst. s. 52-53.

zalim bir adamın eline düştüğü, bu durumdan kurtulmak için Müslümanlığı kabul ederek İbrahim adını aldığı yolundaki «iddia»lar Katolik bir Macar olan De Saussure Szezárnak ile Katolik rahibi Karácson'dan kaynaklanmış; Müteferrika üzerine incelemeler bu temele oturtulmuştur. Berkes, bu «iddia»ların uydurma olduğunu ve İ. Müteferrika'yı kötülemek için ortaya atıldığını inandırıcı bir şekilde açıklar[9]. İ. Müteferrika'nın *Risale-i İslamiye*'sini yayına hazırlayan Doç. Dr. Necatioğlu da, bu risaledeki «açık beyanlar» karşısında «hayali iddiaların asılsızlığının gün gibi aşikâr» olduğunu belirtir[10].

Bütün bunlar, İ. Müteferrika'nın Katolik Habsburgların yönetimine geçen (bunun üzerine Thököly İmre Osmanlılara sığınmıştır), Cizvit papazlarının sürekli baskısı altındaki bir ülkede yaşamaktansa Osmanlı Devleti'ne sığınarak Müslüman olduğunu (1692?) ortaya koyan[11] «karine»lerdir.

İ. Müteferrika'nın Unitarist inancı geleneğine bağlı bir kimse olmasından, «onun geldiği din geleneği ve Türkiye'deki hayatının asıl yanlarının kökleri» bakımından birtakım sonuçlar çıkarılabilir. Bunlar, «matbaacılık, coğrafya bilgisi ve bilimcik»tir; o, hem Batı'daki hem Doğu'daki bilim alanlarını iyi tanıyan bir kişidir[12].

İ. Müteferrika İstanbul'a Thököly İmre'nin maiyetinde gelmiş olabileceği gibi, daha önce de gelmiş olabilir. Thököly'nin Türkçe bildiği gözönüne alınırsa,

9 N. Berkes, **Belleten** S. 104'te agm.
10 N. Necatioğlu, agy, s. 14.
11 N. Berkes, **Belleten** S. 104'te agm; N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 53; H. Necatioğlu, agy, s. 15.
12 N. Berkes, **Belleten** S. 104'te agm; N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 53.

Türklerin etkisi altında bulunan Erdel'de Türkçeyi öğrenmeye başlamış olduğu da düşünülebilir. *Risale-i İslamiye*'yi yazdığı tarihte (1710) Türkçeyi olduğu kadar Osmanlı kültürünü de gerektiği ölçüde öğrenmiş bulunduğu anlaşılıyor. 65 varaktan oluşan ve yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Kısmı'nda (no. 1187) bulunan bu risalenin İslam dinini savunmak için yazıldığı görüşü, İ. Müteferrika üzerine yanlış bilgilerden biri olarak aktarılagelmiştir. İlk kez Berkes'in işaret ettiği[13] ve metnini yayımlayan Necatioğlu'nun ortaya koyduğu[14] üzere, «Bu eser İslam'ın müdafaasından ziyade Hıristiyanlık ve Mukaddes Kitapların tenkidiyle ilgilidir.» Ana konusu, «Hz. Muhammed a.s. ve ümmeti hakkında, eski Mukaddes kitaplarda yer alan TEBŞİRAT[15]'tır.»

Risale-i İslamiye'yi yazdığı yıllarda Dergâh-ı âli müteferrikası[16] olan, —daha önce Engürisi İbrahim Ağa da denilen— Macarlı İbrahim Efendi'nin, bu sıfatın verilmesinden sonra İbrahim Müteferrika ya da İbrahim-i Müteferrika adıyla anıldığı anlaşılıyor. Cevdet Paşa, onun «matematik fennini çok iyi bildiğini», «hü-

13 N. Berkes, **Belleten** S. 104'te agm.

14 H. Necatioğlu, agy, s. 37-51.

15 Tebşir, «müjde vermek, muştulamak» demektir; tebşirât, kelimenin çoğuludur. «Tebşirât'ın Kur'an-ı Kerim'de müteaddit âyetlerle bildirilmesi ve Tevrat'la İncil'de de hakikaten mevcut olması dolayısıyla, bu konu çok eski devrelerden beri söyleneğelmiş; İslam dini, Hıristiyan ve Yahudi bölgelerinde yayılıp, Ehl-i Kitap'la temaslar arttıkça daha da canlılık kazanmış; bu mevzuda birçok eser telif edilmiştir.» (H. Necatioğlu, agy, s. 41).

16 «Müteferrikalık, Fatih'ten de önceye giden bir saray hizmet unvanıdır. Önceleri sadrazam, vezir, beylerbeyi ve nişancıların oğulları bu sıfatla padişahın hizmetine ve maiyetine alınırdı. Sonradan hükümdar gibi sadrazam, vezirler ve yeniçeri ağalarının da bu adla hizmetlileri olmuşsa da saraydakiler yüksek ve itibarlı kişilerdi. Huzuruna girince sadrazamın onlar için ayağa kalkması töredendi. Ulûm ve fünûn erbabına, divan-ı hümayûn kâtiplerinin bazılarına da müteferrikalık verildiği görülmüştür.» (H. Necatioğlu, agy, s. 17, not 19).

nerli, hezarfen, zeki ve üstün değerde bir zat» olduğunu, müteferrikalıkla birlikte kendisine 99 akçe timar ihsan edildiğini yazar[17]. İbrahim Efendi, sonradan müteferrikalıktan daha üst rütbeye, okumuşlar sınıfına verilen saygın bir rütbe olan *hacegân*'lığa yükseltildi. Bu mezar taşından da anlaşılmaktadır. Birlikte matbaayı kurdukları Said Efendi'nin aynı rütbeye basmacılığa katkılarından dolayı yükseltildiği bilinmektedir[18]. İbrahim Efendi'ye de aynı hizmetten dolayı hacegân rütbesi verildiği söylenebilir.

1715'te Viyana'ya III. Ahmed'in Mora sorunuyla ilgili bir mektubunu götürerek Prens Savoieli Eugen ile görüşen İbrahim Müteferrika, 1716'da Nemçe'ye karşı toplanan Macarların tercümanı ve komiseri sıfatıyla Belgrad'a gitti. Ertesi yıl ise Türkiye'ye çağrılan Doğu Macaristan kralı II. Frenc Rakoczi'nin maiyetinde bulundu, mihmandarlık yaptı. 1727'de başlayan basımevi açma hazırlığı bu görevi bırakmasını gerektirmedi; görevi 1735'e, Rakoczi'nin ölümüne kadar sürdü. Matbaacılık yaparken de başka devlet görevlerinde bulundu[19].

---

17 **Tarih-i Cevdet I,** İst. 1972, s. 109-110.

18 «İbrahim Efendi ile müştereken sanat-ı tab ü temsîli kuvveden fi'le getirüb berîn - takrîb nice bin cild kütüb-i nefîsenin zaman-ı kalîl zarfında eyâdi-i tulebaya vusûluna sebeb olmağla damad-ı mükerrem İbrahim Paşa, merkumu hâcegân zümresine idhal ile çırağ buyurdular.» **Hadikatü'l-vüzerâ Zeyli**'nden (İst. 1271/1854) aktaran A.H. Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,** 5. bas., İst. 1982, s. 45.

19 1737'de Osmanlı - Avusturya - Rus savaşında top arabaları kâtipliği ve Türk askerleriyle birlikte savaşa katılan Macarların yazımı görevlerinde bulundu. 1738'de Avusturya elindeki Orşova kalesinin Osmanlılara bırakılması için yapılan görüşmelere görevli olarak katıldı. 1743'te Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) ile birlikte Osmanlı - İsveç görüşmelerine katılarak ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine katkıda bulundu. Aynı yıl Asmay Ahmed'in Kaytak Hanlığına getirilmesine ilişkin buyruğu Dağıstan'a götürdü. 1745'te ölümünden sonra Kasımpaşa'daki Aynalıkavak kabristanına gömülen İ. Müteferrika'nın mezarı 1942'de Galata Mevlevîhanesi (şimdi Divan Edebiyatı Müzesi) haziresine taşındı.

Hazırlıklar ve İlk Matbaanın Açılışı

İbrahim Müteferrika, Orta Avrupa'da matbaacılığın çabuk yerleştiği bir bölgeden geliyordu. 1689'da Mihail Kiss, Koloşvar'da bir basımevi kurmuş; İbrani, Ermeni ve Gürcü harfleri de dökerek Unitarius inancını dile getiren kitaplar basmaya başlamıştı[20].

1721'de Fransa'ya elçi olarak gönderilen Çelebi Mehmed Efendi'nin de —Fransa'da gördüğü yenilikleri hayranlıkla anlattığı *Sefaretname*'sinde basımcılıktan söz etmemekle birlikte— matbaacılıkla ilgilendiği, Fransa'da görüştüğü Duc de Saint Simon'a İstanbul'da matbaa açılacağını söylediği biliniyor[21].

Öte yandan, basımcılık tekniği İstanbul'daki Yahudi, Rum ve Ermeni matbaaları dolayısıyla yöneticilerce bilindiği gibi, Peçevi'nin tarihinde de Avrupa matbaacılığı üzerine açıklama vardır: «...bilime istek artsın diye bir kitap kaleme alan yazar, birkaç bilgin adına gençlere imza ettirir ve ondan sonra kitabı baskıya verir; kaç tane basılabileceğini tahmin ederse o kadar nüsha olarak bastırır. Basımcı da, sonra belki daha çok istekli çıkar diye tamah ederse yazara paradan yana güçlük çıkarmaz. Böyle asgari bir masrafla kitabını bastıran yazar, kendince her şehrin ve memleketin göstereceği ilgiye göre, oralara giden tüccara o kadarını satar. Böylece kendi zahmetinin ve bilime gösterdiği isteğin karşılığını fazlasıyla elde eder. Kâfirler kitap yazmaya ve bilimle uğraşmaya isteği artırmak için yasa çıkarmışlardır. Örneğin bir basımcı bir tek kitabı bile izinsiz bassa idam olunmayı hak eder. Kitabı imza eden

20 N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 57; H. Kun: **İslam Ansiklopedisi**'nde «İbrahim Müteferrika» maddesi.

21 **Mémoires,** s. 382.

gençler, içinde yalan, abartma ya da inançlarına aykırı bir şey görseler imza etmezler. İmza olmayınca da kitap para etmez ve rağbet görmez derler. (...) Kâfirlerin basma yazı ile kitap meydana getirmeleri garip bir sanattır ve doğrusu değişik bir icattır.»[22].

İ. Müteferrika matbaa kurma hazırlıklarına matbaanın çalışmaya başlamasından sekiz yıl kadar önce başlamış, bazı haritalar basmıştı. Baskı, şimşir üzerine oyularak hazırlanan kalıp (klişe) yoluyla gerçekleştiriliyordu. (Bu yöntemle öteden beri İstanbul'da ufak tefek şeyler basıldığı sanılmaktadır[23].) Bunu 1727'de matbaa açmak üzere verdiği dilekçede de belirten[24] İ. Müteferrika'nın sekiz yıl önceki tarihle (1719) hazırladığı bir Marmara haritasına rastlanmıştır. Bunu sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya sunmuş olmalıdır. S. N. Gerçek, Devlet Matbaası'nın (şimdi İstanbul Sultanahmet'te Milli Eğitim Basımevi) eski klişeleri arasında bulduğu Marmara haritası kalıbı üzerinde «Benim devletli efendim eğer fermanınız olursa dahi (daha?) büyükleri yapılır. Sene 1132 (1719)» kaydının bulunduğunu[25], ayrıca 1724'te bir Karadeniz haritası, 1729'da İran haritası, bir de —ele geçirilememiş— Mısır haritası bastığını belirtmektedir[26].

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile oğlu Said Efendi'nin Paris'ten dönüşlerinden sonra, İ. Müteferrika ile Said Efendi'nin ortak bir matbaa kurmak üzere

---

22 **Peçevi Tarihi, I,** Haz.: Bekir Sıtkı Baykal, Ank. 1981, s. 82-83.

23 S. N. Gerçek, agy, s. 34.

24 S. N. Gerçek, agy, s. 55, O. Ersoy: **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,** Ank. 1959, s. 31.

25 S. N. Gerçek, agy, s. 34-35. Sait Maden, harita kalıplarını aynı yerde araştırdığını, bir sonuç alamadığını belirtiyor: «İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması», **Milliyet Sanat Dergisi,** Şubat 1980. not 21.

26 S. N. Gerçek, agy, s. 35 - 38.

anlaştıkları (1725) ve hazırlıklara giriştikleri, İbrahim Müteferrika'nın Damad İbrahim Paşa'ya verdiği dilekçeden anlaşılıyor[27].

Bu ilk hazırlıklardan sonra İ. Müteferrika, matbaanın yararlarını anlatan —sonradan *Vesiletü't-tıbaa* adı verilecek— bir eser (rapor, lâyıha) yazarak İbrahim Paşa'ya sundu[28]. Bir süre sonra matbaa açılmasına izin istemek üzere verdiği dilekçeye *Vankulu Lûgatı*'nın basılmış bazı sayfalarını eklediği gözönüne alınırsa, *Vesiletü't-tıbaa*'yı okuyan padişah ve sadrazamdan matbaa açılmasına izin çıktığı, ilk basılacak eserin belirlenip basımevinin kurulduğu ortaya çıkar[29]. Dolayısıyla, bunu izleyen dilekçe, ferman, fetva gibi işlemleri idarî bir prosedürün yerine getirilmesi olarak değerlendirmek gerekir.

İbrahim Müteferrika'nın sadrazama sunduğu ve *Vankulu Lûgatı*'nın basılmış birkaç sayfasını eklediği dilekçede[30] tarih yoktur. 1727'de verildiği sanılan bu dilekçe, İbrahim Paşa tarafından kethüdasına (damadı Mehmed Paşa) şu yolda bir buyrultu ile gönderildi: «Bu, bilginlere ve medrese öğrencilerine yararlı, kolaylık sağlayacak bir konu olmakla, Kaptan Paşa ve Defterdar Efendi ile görüşerek izin verilmek üzere gereken kâğıtları yazıp düzenleyesiniz.»[31]

Daha sonra Şeyhülislam Abdullah Efendi'den bir

---

27 S.N. Gerçek, agy, s. 50 vd.

28 İlk kitap **Vankulu Lûgatı**'nın başında yer alan «Vesiletü't-tıbaa»nın özeti «Ekler» bölümünde verilmiştir.

29 H. Y. Nuhoğlu: «Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine», **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı - Bildiriler,** Ank. 1980, s. 121.

30 Özeti «Ekler» bölümündedir.

31 S.N. Gerçek, agy, s. 52-53; Ahmet Refik: **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı,** İst. 1930, s. 89-94.

fetva alındı[32]. Artık yol açılmıştı. Şeyhülislam başta olmak üzere[33] dönemin bilginleri, Damadzade, Mirzazade Abdullah, Feyzullah es-Seyyid Mehmed, Salih, Dürri, Mustafa, Salim, İshak, Abdurrahman, Şehzade Mehmed, Zeynelâbidin, Zülalî ve İshakzade, *Vesiletü't-tıbaa'* ya birer takriz (övgü içeren sunuş yazısı) yazdılar[34].

Bunu, Said Mehmed Efendi ile İ. Müteferrika'ya hitaben yazılmış Temmuz 1727 tarihi fermanın çıkması izledi[35]. Tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm kitapları basılmaması koşuluyla[36] matbaa açılmasına izin veren fermanda, matbaanın mukabeleciliğine (daha sonra kullanılan terimle musahhihlik, bugünkü dille düzeltmenlik)[37] İ. Müteferrika'nın önerdiği kişilerin, eski İstanbul kadısı İshak, Selanik kadılığından alınmış Pirîzade

---

32 Fetvanın metni şöyledir:

«Basma sanatında maharet iddia eden zeyd, lûgat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûm-ı âliyede telif olunan kitabların huruf ve kelimatının suretlerini bir kalıba nakş idüb evrak üzerine basma ile ol kitabların misillerini tahsil ederim dise, zeyd'in bu vechile amel-i kitabete mübaşeretine şer'an ruhsat var mıdır, beyan buyurula.

el-Cevab : Allahü âlem

Basma sanatında mahareti olan kimesne bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihan nakş idüb evraka basmakla zaman-ı kalilde bila-meşakka nusah-ı kesîre hâsıl olub kesret-i kütüb ve râis-i bahâ ile temlike bâis olur. Bu vechile faide-i azîmeyi müştemil olmakla ol kimesneye müsaade olunub bir kaç âlim kimesneler sureti nakşolacak kitabı tashih için tayin buyurulursa gayet müstahsene olan umûrdan olur.»

33 Ahmet Refik (Altınay), agy, s. 278.

34 S. N. Gerçek, agy, s. 57-58.

35 «Ekler» bölümünde verilmiştir.

36 H. Y. Nuhoğlu (agy, s. 119 vd), «ferman ile istenen, **fetvâ** mucibince hareket edilmesidir» görüşüyle ve fetvada dinî kitap basılmasının yasaklanmadığı gerekçesiyle, böyle bir yasaklama olmadığını savunmaktadır.

37 Kitaplar elle kopya edilirken, «esas nüsha ile karşılaştırmaya, doğru yazmaya özen gesterilirdi. Bu karşılaştırmaya 'mukabele' deniyor, kitaba 'mukabele edilmiştir = SAH' kaydı konulduğunda değeri artıyordu.» (J. Baysal: «Kitap Basmacılığı», **Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında,** İst. 1984, s. 112). «Mukabeleci» terimi, elyazması geleneğinden aktarılmıştır. Bugün aynı gelenek, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı «Mushafları Tetkik Komisyonu» eliyle sürdürülmektedir.

Saib, Galata kadılığından alınmış Yanyalı Esad, Kasımpaşa şeyhi Musa Efendilerin atanması uygun görülüyordu[38].

Din kitabı basımının yasaklanması, ilmiye sınıfının matbaaya karşı çıkmasını önlüyordu. Buna karşılık hattatlar bir protesto girişiminde bulundular: Kalem kâğıtlarını, divitlerini bir tabuta koyarak cenaze töreni düzenlemeye yöneldiler[39].

Sıra matbaanın açılmasına gelmişti.

S. N. Gerçek, İ. Müteferrika ile Said Efendi'nin aralarında bir şirket-i mudârebe akdettiklerini yazıyorsa da[40] kaynak göstermiyor. Bu terim, fıkıhta, bir tarafın sermaye öte tarafın emek koymak üzere anlaşıp oluşturdukları ortaklığı ifade eder. Elde, sermayenin tamamını Said Efendi'nin koyduğuna ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Buna karşılık, gerek söz konusu ferman ve İ. Müteferrika'nın dilekçesi, gerek *Çelebizade Âsım Tarihi,* ikisinin gerçek anlamda ortak olduklarını ortaya koymaktadır[41]. Öte yandan, fermandaki «levazım ve

---

38 H. Y. Nuhoğlu (agy, s. 123-125), fetvada, «Vesiletü't-tıbaa»da ve İ. Müteferrika'nın dilekçesinde basılacak kitapların «sahih» olması üzerinde önemle durulduğuna haklı olarak işaret etmekte; **«tashih** kelimesinin, ...matbaacılık ıstılahlarından olan tashih'in değil, Fransızca asıllı **redaksiyon** mefhumunun karşılığı olarak kullanıldığına inanıyoruz. Yani **tashih,** kısaca, basılacak metnin ilmî, lisanî hatalardan berî olmasını sağlamak işidir» demektedir. Başka bir deyişle, sözü geçen üç zat hem redaktör, hem musahhihtir. N. Berkes'e göre **(Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 59) bu kişilere fiyatları denetlemek gibi birtakım görevler de verilmişti, yani bunlar bir çeşit hükümet komiseri olarak da görev yapıyorlardı.

39 S. N. Gerçek, agy, s. 59; Server İskit: **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,** İst. 1939, s. 7.

40 S. N. Gerçek, agy, s. 58.

41 O. Ersoy, agy, s. 34. H. Omont'un yayımladığı bir belgeden **(Missions Archéologiques Françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles,** Paris 1902, s. 400'de Said Ağa'dan Fransız Kraliyet Kütüphanesi yöneticisi Abbé Bignon'a gönderilen 27 Haziran 1727 tarihli mektup) Said Ağa'nın «padişahlık matbaası müfettişi» olduğu sonucu çıkmakta; 15 Mart 1729 tarihli bir başka belge ise (H. Omont, **Revue des Bibliothèques,** 1895, s. 187) matbaanın Said Efendi gözetiminde kurul-

masrafları müştereken görüp tedarik etmeniz ile» kaydına rağmen, devletin çeşitli yardımlarla bu ilk matbaayı desteklediği görülmektedir: Ubicini'ye göre[42] matbaaya «miri fonlarından ödenecek senelik tahsisat» ayrılmıştı. 14 Aralık 1727 ve 16 Aralık 1727 tarihli, İbrahim Efendi basmahanesinde *Vankulu Lûgatı* basımında çalışan işçilere basım işlemi tamamlanana kadar günde birer çiftten 15 çift fodla (ekmek, pide) verilmesini öngören buyrukların yer aldığı iki belge yayımlanmıştır[43]. Bunlar matbaanın çalışmaya başladığı tarih üzerinde bilgi edinilmesini de sağlamaktadır[44].

Matbaa açılmasına izin veren fermanın hukukî niteliği de üzerinde durulmaya değer konulardan biridir. Hukukçular arasında bunun bir «imtiyaz» olduğunu öne sürenler varsa da[45], Osmanlı Devleti'nin büyük kentlerinde zanaat ve ticaret tekeli kurulması sonucu ortaya çıkan *gedik usulü*'nun basımcılıkta da uygulanması niteliğinde olduğunu[46] kabul etmek uygun olur. Gerçekten de, İ. Müteferrika matbaasının bir süre çalışmaz durumda kalmasından sonra, 1783'te matbaayı yeniden işletmek için izin isteyen Raşid Mehmed ve Vâsıf Efendilerin isteğini I. Abdülhamid'e ileten Halil Hamid Paşa'nın «takrir»inde, «...bastıkları kütübün on adet tam tabakadan ibaret olanının herbir cüzünden vakf-ı hümayûnlarına birer akçe verilmek ve tabakası

---

duğuna işaret etmektedir. Üçüncü bir belge (H. Omont, **Revue**... agy' de Fransız elçisi Marquis de Villeneuve'ün Cardinal Fleury'ye 30 Eylül 1729 tarihli mektubu), İbrahim Müteferrika'yı «matbaanın yönetiminden sorumlu kişi» olarak gösteriyor.

42 N. A. Ubicini: **Türkiye 1850**, C. I, Çev.: Cemal Karaağaçlı, İst. bty, s. 231.

43 İhsan Sungu: «İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar», **Hayat**, S. 43, 1938; S. N. Gerçek, agy, s. 59-60.

44 Yukarıda 41 nolu dipnotunda belirtilen bir belgedeki tarih (27 Haziran 1727) de hazırlıklara başlama dönemini ortaya koyuyor.

45 Reha Poroy: **Fikri Hukuk Ders Notları**, İst. 1963, s. 14.

46 Necla Giritlioğlu: **Yayın Sözleşmesi**, İst. 1967, s. 11-12; N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlama**, s. 59.

tam olmayan cüzler buna kıyas olunmak ve hileden beri olmak için basılan kitaplar şiraze - bend olduktan sonra vakf-ı hümayûnları kaymakamlarına taraf-ı tabhaneden iraeti ve resm-i mezkûru eda olunduktan sonra her kitabın zahrını kaymakam bulunanlar temhir etmek ve mühürsüz kitab satılmayıb cesaret eden tedib olunmak ve ahâr mahalde bundan maada tabhane icad olunmamak şartıyla ... uhdelerine bervech-i iştirak *malikane* kayd ve beratları itasına izin ve ruhsat...» istenmektedir[47]. Bu belgeden de anlaşıldığı ve N. Berkes'in de işaret ettiği gibi, başka bir basımevi açarak «rekabet» etmek sözkonusu değildi. «Basılacak kitap sayısını, fiyatını da matbaacı değil, hükümet tayin ederdi. Matbaa açma hakkı beratla, tek ya da müşterek 'malikane' yani daha sonraki terimle 'gedik' olarak verilirdi. Çok muhtemel olarak matbaaya tayin edilen ulemanın bir vazifesi de bu işlere bakmaktır.»[48].

İ. Müteferrika'nın Sultan Selim semtindeki konağında açılan[49] ve —ilk sekiz kitapla on yedinci kitaptaki kayda göre— «Darüt-tıbaatü'l-Mâmure» ya da —dokuz ile on altıncı kitaplarda yer alan kayda göre— «Darü't-tıbaatü'l-Âmire» adı verilen matbaanın makineleri ile kalıpları dışardan, büyük ihtimalle Hollanda'dan getirilmiştir[50]. Holdermann'ın İstanbul'dan yazdığı bir mektuba göre, matbaada kitap basımı için dört, ha-

47 Emirî tasnifi Hâmid-i Evvel vesikaları, dosya 5, no. 1074. Yayımlayan: İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** C. IV/2, 2. bas., Ank. 1983, s. 520-521.

48 N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 59.

49 **Çelebizade Asım Tarihi,** 1753, vr. 120; S. N. Gerçek, agy, s. 58; O. Ersoy, agy, s. 35.

50 H. Omont, **Revue des Bibliothèques,** 1895; Firmin-Didot: «Typographie», **Encyclopédie Moderne,** 1860, C. XXVI, s. 707; Mistakidis: «Hükümet-i Osmaniye Tarafından ilk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı», **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,** S. 5, 1326/1910; H. R. Ertuğ **(Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi,** İst. 1970, s. 102-103) bu kaynakları yanlış değerlendirmiştir.

rita basımı için iki makine bulunuyordu[51]. Harflerin de dışardan geldiğini öne sürenler varsa da, bunların İstanbul'da döküldüğü anlaşılıyor[52]. «16 puntodan biraz daha kalınca ve 18 punto derecesinde» görünen[53] harflerin kalıpları, kuyumcu kalemkârlarından Zanbak Oğlu'na yaptırılmıştır[54]. Bu, İ. Müteferrika'nın Damad İbrahim Paşa'ya verdiği dilekçenin «gayet nefis olan nesih yazısı ile kitapların harfleri mukayese edilecek olursa» büyük bir benzerlik görüldüğü, «bunu yazanın bir yerli hattat ve belki aynı hattat olduğu ve bunların İstanbul'da döküldüğü kanaati»ni[55] çürütmez. Nitekim I. Abdülhamid'in matbaa fermanında da İ. Müteferrika'nın matbaa harflerini biçimlendirip çelik, demir, bakır ve kurşuna hakkettiği belirtilmektedir[55a]. *Vankulu Lûgatı*'nın ilk formalarının Said Efendi tarafından XV. Louis'nin kitaplık yöneticisi (hafız-ı kütüb'ü) rahip Bignon'a gönderildiği ve Bignon'un «harfler gayet iyi hakkedilmiş ve Paris'in en usta işçileri tarafından yapılan harflere o kadar yaklaşmıştır ki, az kalsın sizi kıskanacaktım» diye cevap yazdığı[56]; Revickzi'nin *Traité*

51 Mektubun tarihi 5 Ağustos 1730'dur. H. Omont: «Nouveau Documents...» **Revue des Bibliothèques,** XXXIII. Aktaran : O. Ersoy, agy, s. 35.

52 H. Omont, agy; Firmin-Didot, agy; Mistakidis, agy; Necib Asım (Yazıksız); **Kitab,** İst. 1311/1895, s. 186; S. N. Gerçek, agy, s. 60; Toderini, agy.

53 S. N. Gerçek, agy, s. 60.

54 Ebüzziya Tevfik, **Muharrir,** S. 3, Rebiülevvel 1293/1877; Necib Asım, agy, s. 186. Ubicini'ye göre (agy, s. 231), İ. Müteferrika harfleri de «bizzat» dökmüştür. 1734 yılında İstanbul'a gelen ve İ. Müteferrika ile tanışan İsveçli Edvard Carlson (Carleson) 20 Temmuz 1735'te İ. Müteferrika'nın «matbaa ustalarını ve harf dökümcülerini daha önceden Almanya'dan getirtmiş» olduğunu; «bütün Alman yardımcıları son ayaklanmalar sırasında kaçtıklarından matbaanın bütün işlerini beş oğluyla birlikte yürüttüğünü» yazıyor: E. Carleson: **İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler,** Yayına haz.: Mustafa Akbulut, Ank. 1979.

55 S. N. Gerçek, agy. s. 60.

55a Toderini, agy.

56 H. Omont, **Missions Archéologiques...,** s. 443; A. Adıvar, **agy. s.** 170.

de la tactique adlı kitabının önsözünde (Viyana 1769, s. 15) baskının güzelliğini övdüğü bilinmektedir. Buna karşılık, çeşitli Batı kaynaklarında dizgi yapacak mürettip, harf dökümcüsü ve kalıp kazancısı bulunmasında güçlüklerle karşılaşıldığı da kaydedilmektedir[57]. İbrahim Müteferrika'nın basımevi açmak için verdiği dilekçede sözü geçen Yona (Yuna, Jona, Jonas) adlı Yahudi matbaacı da başmürettip ve gravürcü olarak çalışmış[58], belki harf dökümüne de yardım etmiştir. Stockholm Krallık Kütüphanesi yöneticisi Magnus Oluaus Celsius'un Latince yazılmış tarihinde yer alan «hikâye» ye göre ise, Almanya'dan usta işçiler getirilmiş, ancak bir ayaklanma başgösterdiğinden bu işçiler güvenilir bir yere kaçıp saklanmışlar, bunun üzerine İ. Müteferrika beş oğluyla birlikte bütün işlerin üstesinden gelmiştir[58a].

Bütün bu hazırlıkların ardından, iki yıl kadar süren çalışmalar sonunda, ilk kitap *Vankulu Lûgatı*'nın birinci cildi 31 Ocak 1729'da çıktı.

İbrahim Müteferrika Matbaasında Basılan Kitaplar

İlk matbaada basılan kitaplar, çeşitli kaynaklarda[59] değişik açılardan incelenmiştir. Kimi genel ve özel kütüphanelerde bulunabildiği gibi zaman zaman sahaf-

57 H. Omont, **Missons Archéologiques...**; N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 558.

58 A. Galanti: **Türkler ve Yahudiler,** s. 109; aynı yazar: **Histoire des juifs d'Istanbul** II, s. 85-88. Galanti, Yona'nın Yahudi matbaalarını işletmiş bilgili bir basmacı olduğunu kaydediyor.

58a M. O. Celsius: **Histoire de la Bibliothèque royale de Stockholm,** Holmix 1751 (Latince), s. 207. Aktaran: Toderini, agy.

59 Not 5'te belirtilen kitap ya da makalelerle S. Maden'in **Çevre** dergisinin 2., 3. ve 4. sayılarında çıkan yazılarına (kaynakçaya bkz.), yine kaynakçada yer alan A. H. Tanpınar ve A. Adıvar'ın kitaplarına bkz.

larda da rastlanan[60] bu 17 kitap, aşağıda birer birer ele alınmaktadır.

1. Vankulu Lûgatı.

Yayın tarihi: 1729. Yazarı: İmam Ebu Nasr İsmail bin Hammad el-Cevheri. Çeviren: Müderrislik, Medine müftülüğü ve Medine kadılığı yapan ve Van Kulu diye anılan, kitabın basıldığı tarihte hayatta olmayan Mehmed bin Mustafa el-Vanî. Kitabın özellikleri: *Van Kulu Lûgatı - Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî* adıyla yayımlanan Arapça-Türkçe sözlük büyük bir gereksinmeyi karşılamakla birlikte, çok hacimli olduğundan, kopyası uzun süre aldığı gibi kopya eden hattatlar birçok yazım yanlışı yaptıklarından, ilk olarak bu eser seçilmiştir. Lûgat, Galius tarafından Latinceye çevrilmiştir[60a]. Baskı özellikleri: 1. cildi 19+666, 2. cildi 2+756 +10 sayfadır. Yazı boyutları 26×15, kitap (sayfa) boyutu 33×22 cm'dir. 1000'er nüsha basılmıştır. Said Efendi ile İ. Müteferrika'nın başvurusu üzerine İstanbul kadısına yazılan hatt-ı hümayûnda. «adı geçen lûgatın çoğaltılmasından asıl maksat, talebe-i ulûmun (medrese öğrencieerinin) bu kitabı ucuz fiyatla satın alması olduğundan 35 kuruşa alınıp satılması iki tarafın da zararına yol açmayacağından»[61] denilmiştir. 35 kuruş, kitabın ciltsiz olarak satış fiyatıdır. Sonradan 40 kuruşa satılmıştır; dövizle 12 franka satılmaktaydı[62].

---

60 Kasım 1985 - Mayıs 1988 arasında İstanbul'da altı kitap müzayedesi düzenlenmiş; bu müzayedelerde Müteferrika baskıları aşağıdaki fiyatlarla satılmıştır: **Vankulu Lûgatı:** 7 Kasım 1985'te 135.000, 26 Eylül 1986'da 290.000 TL'na, iki ciltlik **Naima Tarihi:** 7 Kasım 1985'te 201.000, 26 Eylül 1986'da 325.000 TL'na, **Tarih-i Seyyah:** 13 Aralık 1987'de 260.000 TL'na, **Füyuzat-ı Mıknatısiye:** 810.000 TL'na.

60a Toderini, agy.

61 Ahmet Refik (Altınay); **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı, s.** 100-101; aynı yazar: **Alimler ve Sanatkârlar, s.** 282; S. N. Gerçek, agy, s. 61-62; S. İskit, agy, s. 12-13.

62 Fiyatlar üzerine değerlendirme Dokuzuncu Bölüm'dedir.

2. **Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar.**

Yayın tarihi : 1729. Yazarı : Kâtip Çelebi. Kitabın özellikleri : İlk Osmanlı bilginlerinden Kâtip Çelebi, adı «Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan» diye çevrilebilecek bu eserinde önemli tarih olaylarını, denizcilik tarihini ve bahriye işlerinin düzenlenmesini anlatır; yol ve güzergâhları gösterir, kimi kıyılar üzerine bilgi verir. Kitabın sonunda kaptan paşaların listesi vardır. Baskı özellikleri : 9 sayfa + 75 varak (yaprak, çift sayfa) + 2+3 sayfa ve kimin çizdiği belli olmayan, İ. Müteferrika'nın elinden çıktığı sanılan 5 haritadan oluşmaktadır. Yazı boyutu 19,5×12, kitap boyutu 25×17 cm'dir. 1000 nüsha basılmıştır[62a]. Fiyatı : 3 kuruş / 12 frank.

3. **Tarih-i Seyyah.**

Yayın tarihi : 1729. Yazarı : Thaddaeus Krusunsky. Çeviren : İbrahim Müteferrika. Kitabın özellikleri : Tam adı *Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-ı Agvaniyan ve Sebeb-i İndiham-ı Bina-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyan*' dır. Aslı Latincedir ve «Polonya Cizvitlerinin Kökeni» adını taşımaktadır. Eserde dokuz Safevi hükümdarı dönemindeki olaylar ve Afgan - İran savaşları anlatılmaktadır. Baskı özellikleri : 5+8 sayfa + 97 varaktır. Yazı boyutu 16×10, kitap boyutu 23×15 cm'dir. Kitabın basıldığı yıl İran hükümdarı Afganî Eşref Şah'ın İstanbul'a gelişi dolayısıyla konu güncellik kazanmış; bu nedenle 1200 nüsha basılmıştır. Fiyatı : 3 kuruş/6 frank.

4. **Tarih-i Hind-i Garbî.**

Yayın tarihi : 1730. Yazarı : Emir Mehmed bin Emir

62a Toderini, İ. Müteferrika'nın kitabın iki kez basıldığına işaret ettiğini belirtiyor. Bu husus bugüne kadar incelenmemiştir.

Hasan el-Mes'udî. Kitabın özellikleri : 1583'te III. Murad'a sunulan eserin asıl adı *Kitab-ı İklim-i Cedid*'dir. Amerika kıtasını, kıtanın keşfini ve keşfi izleyen elli yıl içerisinde yer alan olayları konu alan eserin yazma nüshasında da resimler vardır. İbrahim Müteferrika, kitaba *Tarih-i Hind-i Garbi el-Müsemma be-Hadîs-i Nev* adını vermiştir[62b]. Baskı özellikleri : 5+91 varaktır; «Alâ yedü'l-fakîr İbrahimü'l-coğrafian müteferrikagân-ı Dergâh-ı Âlî» imzalı bir «Batlamyus'a göre hey'et-i âlem» haritasıyla 13 resim vardır. Bu *ilk resimli kitap*ta yer alan ağaç oyma yöntemiyle basılmış resimler, yazma nüshadakiler değildir. Amerika üzerine başka bir yabancı kitaptan alındığı sanılmaktadır. Yazı boyutu 15.5×9.5, kitap boyutu 20×14 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı : 3 kuruş / 6 frank.

5. **Tarih-i Timur Gürkân.**

Yayın tarihi : 1730. Yazarı : Şehabeddin Ahmed bin Muhammed ibn-i Arabşah. Çeviren : Nazmîzade Murtaza. Kitabın özellikleri : Sunuş yazısında, seksen yıl yaşayan ve hayatının otuz altı yılını istilâlarla geçiren Timurleng'i yeren *Acaibü'l-Makdur fi Nevaibi'l-Timur* adlı kitapta Timur'un saltanat dönemi ve fetihleri anlatılmaktadır. Baskı özellikleri : 5 s. + 129 varaktır. Yazı boyutu 15.5×10, kitap boyutu 20×14 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı : 3 kuruş / 6 frank.

6. **Tarih-i Mısrü'l-Kadîm ve Mısrü'l-Cedîd.**

Yayın tarihi : 1730. Yazar ve kitabı : Kahire Divan kâtiplerinden Süheyli mahlaslı (takma adlı) zatın der-

62b Kitabın kaynakları, yazma ve basma nüshaları şu makalede incelenmektedir: Thomas D. Goodrich: «XVI. Yüzyıla Ait Tarih-i Hind-i Garbî Adlı Eeserin Kaynakları İle İlgili Bir Araştırma», Çev.: H. G. Yurdaydın, **Belleten,** S. 195, Aralık 1985. Yeni basımı : **Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the Discovery of America),** 1987, İngilizce 56+IX s. ve 116 yaprak tıpkıbasım.

leyip Türkçeye çevirdiği parçalardan oluşan *Tarih-i Mısrü'l Kadim li-Süheylî Efendi* ve *Tarih-i Mısrü'l Cedîd li-Sühheylî Efendi* adlı iki kitap biraraya getirilerek yayımlanmıştır. İlk ciltte Kölemen egemenliği sonuna kadar Mısır tarihi, ikinci ciltte Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden (1516) sonraki olaylar anlatılır. Baskı özellikleri : 6 s. + 65 varak + 51 varaktır. Yazı boyutu 15.5×10, kitap boyutu 22×16 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı : 3 kuruş / 9 frank.

7. Gülşen-i Hulefâ.

Yayın tarihi : 1731. Yazarı : Nazmîzade Hüseyin Murtaza. Kitabın özellikleri : 737-1720 yılları arasında «Irak ve İran ve Rûm ve Şam ve Mısır'da ve umumen Şark ve Garb'da» yer alan olayları anlatır. Baskı özellikleri: *Gülşen-i Hulefâ li-Nazmîzade Bağdadi* adıyla yayımlanan kitap 5+5+130 varaktır. Yazı boyutu 22×12.5, kitap boyutu 25×17 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı : 3 kuruş / 15 frank.

8. Grammaire Turque.

Yazarı : P. Jean-Baptiste Holdermdann[63]. Kitabın özellikleri : *Grammaire Turque ou Methode courte et facile pour apprendre a langue Turque* adıyla yayımlanmış dilbilgisi ve konuşma kitabıdır. Önsözünde ticaret için gelen Fransızlara Türkçe öğretmek için hazırlandığı, İbrahim Efendi'nin kitabın hazırlanmasına katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Baskı özellikleri : İb-

63 **Meninski Lûgatı**'nın (Birinci Bölüm'e bkz.) 1780 tarihli 2. baskısında yer alan önsöze dayanan araştırmacıların kitabın Holdermann'a ait olduğu yolundaki görüşleri, incelediğimiz 1791 tarihli **Bibliotheca Chethamensis**...'in (Birinci Bölüme bkz.) ikinci cildinde (s. 160, no. 7965) yer alan kayıtla doğrulanmaktadır. Toderini de, uzun süre Galata'da yaşayan Alman Cizviti Holdermann'ı tanımış kişilerle tanıştığını ve bunların da kitabı Holdermann'ın yazdığını belirttiklerini ifade eder.

rahim Müteferrika'nın *Naima Tarihi* (bak. no. 13) sonuna eklediği, matbaasında basılan kitapları kapsayan listede yer almamakla birlikte, aynı matbaada basılmıştır. Fransızca kelimeleri dizmek için kullanılan harflerin Paris'ten gönderildiği öne sürülmüşse de[64], bunların İstanbul'da döküldüğü kitabın önsözünden de anlaşılmaktadır. 18+194+6 sayfa; kitap boyutu 16×21 cm'dir. 1000 adet basılmıştır. Fiyatı: 3 kuruş / Fransa'da 40 frank.

9. **Usulü'l-Hikmet fi Nizami'l-Ümem.**

Baskı tarihi: 1732. Yazarı: İbrahim Müteferrika. Kitabın özellikleri: İbrahim Müteferrika, kitabın önsözünde okuduğu Latince kitaplarda dikkatini çeken askerlik ve savaşlarla, devlet yönetimiyle ilgili parçaları toplayarak bu eseri yazdığını belirtmiş; «Sultan Mahmud'a bir nevi ıslahat projesi gibi sunmuş»tur. Kitabın başında Avrupa'daki yönetim biçimlerini «monarkiya», «aristokrasiya» ve «demokrasiya» olarak üçe ayıran İbrahim Müteferrika'nın bu kitabı, A. H. Tanpınar'a göre, «bizde Avrupalılaşma hareketinin beyannamesi addedilmesi lâzım gelen» bir eserdir[65]. Baskı özellikleri: 49 varaktır. Yazı boyutu 14×8, kitap boyutu 19×13 cm' dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı :1 kuruş / 30-100 frank. 1769'da Viyana'da ve Paris'te Fransızca olarak yayımlanmış, 1777'de Fransızcasından Rusçaya çevrilmiştir[66].

64 Saint-Simon: **Mémoires**, s. 382.

65 A. H. Tanpınar: **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 5. bas., İst. 1982, s. 46. Burada kitap hakkında daha geniş bilgi vardır.

66 A. D. Jeltyakov: **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın**, İst. bty. s. 27 ve 156. Burada belirtildiğine göre, «Avrupalılar bunu uzun zaman askeri konuda bir eser olarak kabul etmişlerdi. Bunun nedeni de kitabın 1769'da Viyana'da yayımlandığı sırada, adının Fransızcaya yanlış olark tercüme edilmesinden ileri geliyordu. Bu yanlış isim («1744 Yılı Osmanlı Devleti'nin Ordu Taktiği») 1777 yılında Rusya'da yayımlanan ve Fransızcadan çevrilen Rusça çevirisinde de aynen kullanılmıştır.»

10. **Füyuzat-ı Mıknatısiye.**

Baskı tarihi : 1732. Çeviren : İbrahim Müteferrika. Kitabın özellikleri : Latinceden derlenip çevrilen kitaba pusula şekilleri (2 planş) de konulmuştur. Şahap Demirel'in bir incelemesinde Osmanlıca metin ile yalınlaştırılmış metin verilmiş, yazıldığı döneme göre bilimsel ve çağdaş değeri üzerinde durulmuştur[67]. Baskı özellikleri : 23 varak + 2 planştır. Yazı boyutu 14.5×8, kitap boyutu 19×13 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı: 1 kuruş / 30-300 frank.

11. **Kitab-ı Cihannümâ.**

Baskı tarihi : 1733. Yazarı : Kâtip Çelebi. Kitabın özellikleri : Yazımı 1648'de tamamlanan *Kitab-ı Cihannümâ li-Kâtip Çelebi* adlı kitap, coğrafya üzerine genel bilgiler verdikten sonra bütün kıta ve ülkeleri ele almakta; «bugün için bile büyük bilimsel ve bibliyografik değer taşımaktadır.» İbrahim Müteferrika, kitabın birinci bölümünü, ekler yaparak basmıştır. Eklerin bir bölümü kendi kaleminden çıkmış; Anadolu ve Arabistan coğrafyasıyla ilgili kimi bölümleri Ebubekr bin Behramü'd-Dimışkî'nin kitabından almıştır. İbrahim Müteferrika, önsözünde evrendeki çeşitli sistemler hakkında bilgi vermekte ve Copernic'i tanıtmaktadır. Baskı özellikleri : Kitap büyük bir özenle, renkli harika ve şekiller eklenerek basılmıştır. Kimi nüshalarda eksik olan şekil ve haritaların tamamı 40 (42?) tanedir ve bunların bazıları çift sayfadır. Kimi şekil ve haritalarda çizerinin adı yoktur; Ahmedü'l-Kırımî, Mıgırdıç Galatavî ve İbrahim Tophanevî imzalıları da vardır. 26+698

67 «İbrahim Müteferrika'nın Füyuzat-ı Mıknatısiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı», **D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi,** Ank. 1982, s. 265-330.

sayfalık kitabın boyutu 31×18, yazı boyutu 24.5×12.5 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı : 30, ciltli ve tezhiplisi 44 kuruş / 90, ciltli ve tezhiplisi 150 frank.

12. **Takvimü't-Tevarih.**

Baskı tarihi : 1733. Yazarı : Kâtip Çelebi. Kitabın özellikleri : Başında Kâtip Çelebi'nin biyografisi verilmiş; ilk insanın yaratılışından başlayıp 1648'e kadar gelen bu dünya tarihine ekler yapılarak basıldığı yıla kadar yer alan bütün olaylar kapsanmıştır. 1732'ye kadarki olaylar «Şeyh Mehmed Efendi Zeyli»nden alınmış, son iki yıl İbrahim Müteferrika tarafından eklenmiştir. Baskı özellikleri : 9+247 sayfadır. Kitap boyutu 27×17 yazı boyutu 20.5×11.5 cm'dir. 500 adet basılmıştır. Fiyatı : 3 kuruş? / 15 (Fransa'da 38) frank.

13. **Tarih-i Naima.**

Baskı tarihi : 1734. Yazan : Mustafa Naima. Kitabın özellikleri: Vakanüvis Naima'nın Amcazâde Hüseyin Paşa'ya ithaf ederek *Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsat-i Ahbari'l-Hafikeyn* (Hüseyin'in doğu ve batı haberlerini, olaylarını özetleyen bahçesi) adını verdiği tarihi 1591-1659 yılları olaylarını kapsayan, ilgi görmüş bir eserdir. Daha sonra da birkaç kez basılmıştır. Baskı özellikleri : İbrahim Müteferrika, *Takvimü't-Tevarih*'in önsözünde Osmanlı tarihlerinin yayımlanacağını, *Naima Tarihi*'nden sonra bunu tamamlayan Raşid Efendi ve Çelebizade Asım tarihlerinin de basılacağını belirtmiştir. Bu program gerçekleştirilmiştir. Kitap, 24+701+6 ve 711+29 sayfalık iki ciltten oluşmaktadır. Sonunda İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapların adları, baskı tarihleri ve tirajları vardır. 500 adet basılmıştır. Fiyatı: ? kuruş / 75 frank.

14. Tarih-i Raşid.

Baskı tarihi: 1741. Yazarı: Mehmed Raşid. Kitabın özellikleri: Vakanüvis Raşid Efendi'nin tarihinde 1659-1722 olayları anlatılmaktadır. Kitap, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi'ni de kapsamaktadır. Baskı özellikleri: İki ciltlik kitabın ilk cildi 28 s + 277 varak, ikinci cildi 18 s. + 194 varaktır. Sayfa boyutu 31×20 cm'dir. Baskı sayısı bilinmiyor. Fiyatı 30, ciltli ve tezhiplisi 40 kuruş[67a] / 90, ciltli ve tezhiplisi 120 frank.

15. Çelebizade Asım Tarihi.

Baskı tarihi: 1741. Yazan: Küçük Çelebizade İsmail Asım. Kitabın özellikleri: Vakanüvis Asım'ın *Tarih-i Çelebizade Efendi* adlı kitabı 1722-1728 olaylarını anlatmakta, dolayısıyla matbaanın kuruluşu hakkında da bilgi vermektedir. Baskı özellikleri: 158 varaktır. Boyutu 31×20 cm'dir. Fiyatı: 30, ciltli ve tezhiplisi 40 kuruş[67b].

16. Ahval-i Gazavat der Diyar-ı Bosna.

Baskı tarihi: 1741. Yazan: Bosnavîyü'l-asıl (Bosnalı) Ömer Efendi. Kitabın özellikleri: Salta'da kadılık etmiş olan Ömer Efendi, 1736-1739 arasında Bosna'da yer alan olayları (Bosna'ya giren Avusturyalılarla Türkler arasındaki savaşlar, ayaklanmalar vb.) anlatmaktadır. İbrahim Müteferrika metinde düzeltmeler ve kimi ekler yapmıştır. Baskı özellikleri: 62 varaktır. Yazı boyutu 15.5×8, sayfa boyutu 21×15 cm'dir. Fiyatı: ? kuruş / 6 frank.

67a, b «Tabıları hitam bulan Raşid ve Çelebizade tarihlerine konacak fiyata dair» ferman metni için bkz: Ahmet Refik: **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı,** s. 152-153.

17. **Ferheng-i Şuurî.**

Baskı tarihi : 1742. Yazarı : Hasan Şuurî. Kitabın özellikleri : Asıl adı *Nevâlü'l-Fudalâ ve Lisanü'l-Acem* olan 22.500 kelimelik Farsça - Türkçe sözlük, *Vankulu Lûgatı* gibi büyük bir ihtiyacı karşılamıştır. Baskı özellikleri : İlk üçü dışında, İbrahim Müteferrika matbaasında basılan kitaplarda yayıncı olarak İbrahim Müteferrika'nın adı geçmekte; «Alâ yedü'l-fakîr el-muhtaç ilâ rahmet-i Rabbe'l-kadîr İbrahim min-Müteferrikagân-ı Dergâh-ı Âlî» kaydı konulmaktadır. Bu sonuncusunda, yayıncısının «Alâ yedü'l-hakîr el-memur bi-ameli't-tab» olduğu ifade edilmektedir. Bu da İbrahim Müteferrika'nın artık matbaa ile ilgilenmediğini ortaya koyan bir kayıttır. Kitabın başındaki önsöz daha önceden İbrahim Müteferrika tarafından yazılmış olabilir. Baş taraftaki tahta kalıpla basılmış bir sayfada da üç madalyon içinde padişahın, sadrazamın ve şeyhülislamın adları yazılıdır. İki ciltlik kitap 3+454 varak+1 sayfa ve 1+451 varaktan oluşmaktadır. Yazı boyutu 24.5×13, kitap boyutu 30×19 cm'dir. Fiyatı : ? kuruş / 120, ciltli ve tezhiplisi 150 frank.

Matbaanın Sonraki Dönemleri

1731'de patlak veren Patrona Halil Ayaklanması, III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ve Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle sonuçlandı. Aynı yıl I. Mahmud tahta çıktı. Yeniçeriler yatıştırmak için bir süre ılımlı görünen I. Mahmud da yeniliklerden yanaydı.

Şair Nedim'in de ölümüne yol açan ayaklanma sırasında matbaa herhangi bir zarar görmedi[68]. Ortalık yatışınca İbrahim Müteferrika yukarda 9 no.da sözü edilen

68 Ahmet Refik (**Âlimler ve Sanatkârlar** s. 283) matbaanın kapatıldığını yazıyorsa da, hemen ertesi yıl kitap yayımlanması, olsa olsa çalışmasının kısa bir süre için durdurulduğunu gösterir.

Usulü'l-Hikem fi Nizami'l Ümem adlı «ıslahat projesi» ni basıp padişaha sundu.

I. Mahmud döneminde Said Mehmed Efendi'ye önemli devlet görevleri verilmesi nedeniyle[69], yenilenen matbaa fermanında Said Efendi'nin adı yer almadı. Fermandan ortaklığın sona erdiği de anlaşılmaktadır[70]:

«... Ulu amcam sabık hüdavendigârın mutlu zamanlarında yüce buyruk verilip, adı geçen Said ile ortak olarak işe girişilmiş iken, Said Efendi ayrılıp ve şirketi feshedip matbaa gereçlerinin tek olarak senin eline kaldığını dilekçen ile bildiriyorsun. Sözü geçen yüce buyruğun, saltanata ulu gelişime yakın olmakla, yenilenmesinin gerekli olmasından başka, bağımsız olarak adına yenilenmesini dilemekle, divan-ı hümayûnumda saklanan kayıt ve hükümlere başvurulduğunda, yukarıda açıklandığı üzere, yüce buyruk verildiği kayıtlı bulunduğundan, daha önce çıkan yüce buyruk gereğince davranmak hususunda şânı yüce fermanım çıkarılmıştır (Aralık sonları 1732)».

Naima Tarihi'nin yayımlanmasından (1734) sonra İbrahim Müteferrika Matbaası beş yıl süreyle çalışmadı. 1740'ta bir *(Tarih-i Raşid)*, 1741'de iki *(Çelebizade Asım Tarihi* ve *Ahval-i Gazavat...)* kitap yayımlandı. Ertesi yıl İbrahim Müteferrika yaşlılığı dolayısıyla matbaacılığı bıraktı (bkz. yukarda no. 17). *Ferheng-i Şuurî*'nin yayımından (1742) sonra, iki yıl süresince hiç kitap çıkmadı. İbrahim Müteferrika 1745 yılı başında öldü. Ölümüne kadar 23 ciltlik 17 eser basılmıştı; bunların baskı sayısı toplamının 12.700 olduğu tahmin ediliyor[71].

---

69 Said Efendi tevkii, defter emini ve sadaret kethudası olarak görev yapmış, 1756'da altı ay sadrazamlıkta bulunmuş, daha sonra valilikle çeşitli illeri gezmiş, 1761'de Maraş valisiyken ölmüştür.

70 Ahmet Refik (Altınay): **Âlimler ve Sanatkârlar,** s. 284-285.

71 H. R. Ertuğ, agy, s. 116.

1747'de, İbrahim Müteferrika'nın «halefi» («halifesi», «kalfası») İbrahim Efendi ile Ahmed Efendi'ye, başvuruları üzerine yeni bir matbaa fermanı verildi[71a]. İbrahim Efendi'nin Rumeli kadılarından, Ahmed Efendi'nin Anadolu kadılarından olduğu yolundaki bilgiyi aktaran S. N. Gerçek, bu iki zatın biyografilerini elde edemediğini belirtiyor[72]. *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi*'nin sunuş yazısında İbrahim Müteferrika'nın ölümüyle, «halifesi diğer İbrahim Efendi merkuma (adı geçene) cânîşin (candan seven kimse) olmakla» basımevini sahiplenip bu sanatı üstaddan gördüğü gibi yürütmekten geri kalmayarak ahrete geçmesiyle, devletin de o sıralarda bazı işlerle uğraşmasından dolayı, matbaanın «metrûk» kaldığı anlatılıyor[73].

1754'te III. Osman tarafından İbrahim ve Ahmed Efendilere ikinci kez ferman verildi[74]. 1755'te *Vankulu Lûgatı*'nın birinci cildinin ikinci, 1756'da aynı kitabın ikinci cildinin ikinci baskıları yapıldı[75]. Bundan sonra matbaa uzun bir süre (1756-1783) çalışmadı.

Araç gereçleri kullanılamaz hale gelmeye yüz tutmuş olan ve Fransız elçiliğince satın alınmak istenen matbaa, Fransızların basacakları Türkçe kitapları yüksek fiyatla satacakları ve birçok yanlışlıkları olacağı dü-

---

71a Ahmet Refik (Altınay): **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı,** s. 168.

72 S. N. Gerçek, agy, s. 92-93.

73 İbrahim Müteferrika ile «hayrü'l-halefi» İkinci İbrahim Efendi'nin yakınlık dereceleri, bu kaynaktan açıkça anlaşılıyor. İkinci İbrahim Efendi'yi İ. Müteferrika'nın oğlu, hattâ damadı (Necib Asım, agy, s. 187) olarak gösterenler de vardır. Necib Âsım, İkinci İbrahim Efendi'nin, onun ölümünden sonra, 1755'e kadar 20 dolayında kitap bastığını da öne sürmüştür (agy. s. 187).

74 Fermanın **Vankulu Lûgatı** 2. baskısı önsözünde yer alan metni için bkz. S. N. Gerçek, agy, s. 92.

75 Ubicini'ye göre (agy C. I, s. 232), «Kuruluşundan yirmi sekiz sene sonra, 1756 yılında imparatorluk matbaaları ancak 18.000 veya 16.000 nüshalık bir yekûn tutan yirmi beş cilt eser meydana getirmişlerdi.» Ubicini, bir sonraki sayfada 16.500 nüsha»da karar kılıyor.

şünülerek[76], I. Abdülhamid'in isteği üzerine canlandırıldı. Padişah, «evkafına ilâve etmek suretiyle» yeniden kurulması için, beylikçi Raşid Mehmed Efendi ile vakanüvis Vasıf Efendi'yi görevlendirerek matbaanın ve araç gereçlerinin Kadı İbrahim Efendi mirasçılarından satın alınmasını sağladı. Raşid Mehmed ve Vasıf Efendilere 11 Mart 1784'te ferman verildi[76a]. Fermanda, daha önce matbaanın giderlerinin hazineden, çalışanlarının ücretlerinin «taraf-ı mirîden» karşılandığı; bundan böyle ise adı geçen yayıncılara ne hazineden ne de vakıflardan herhangi bir ödenek verilmeyeceği ifade ediliyordu. Matbaanın kurulacağı yeri belirlemek, çalışanlarının ve «mukabeleci»lerinin ücretlerini ödemek, kâğıt, mürekkep vb.ni satın almak yayıncıların yetki ve yükümlülüğündeydi. Ayrıca, yukarıda görüldüğü gibi[77], basılan her kitap için padişah vakfına «resim» ödenecekti. Bu matbaadan başka bir yerde Müslümanların kullandıkları dillerde kitap basılması yasaklanıyor; yasağa aykırı davrananların basımevleriyle matbaa araç gereçlerine el konulacağı da belirtiliyordu. Fermanda ayrıca, bu sanatın gelişmesinin, kitapları dikkat ve özenle tashih edip en yetkin biçime koymaya, şiir vb.ni de aynı zariflikle yazmaya yatkın, bilimlerden anlar kimselerin matbaada çalıştırılmasına bağlı olduğu ifade ediliyor; bilim ve fenden habersiz, cahil ve budala kimselerin çalıştırılmaması isteniyordu. Matbaa açılmasına, burada basılacak kitapların ucuza malolmasının Müslümanlara kolaylık ve değerli

76 **Cevdet Tarihi**, C. III, s. 120 (Uzunçarşılı. agy, s. 520); **el-Kafiye** önsözü, aktaran S. N. Gerçek, agy, s. 94-95.

76a I. Abdülhamid'in matbaa fermanının tam çevirisi Toderini tarafından verilmiştir.

77 Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın izin verilmesi koşullarını ortaya koyan «takrir»inin bir bölümü yukarıda İ. Müteferrika Matbaasının hukukî durumu üzerinde durulurken aktarılmıştı.

eserlerin yayımlanmasının yarar sağlayacağı gözönüne alınarak izin verildiği de açıklanıyordu.

Toderini, kitabında gözlemlerini şöyle anlatıyor[77a]:

«11 Mayıs (1784) günü matbaayı görmek üzere Venedik elçiliğinden İstanbul'a geçtim. Tam bir çalışma içindeydi ve birçok sayfa temiz olarak çıkmıştı. Gittiğim gün iki baskı makinesinden biri çalışıyordu. İşçiler arasında, merhum Kadı İbrahim ile çalışmış, baskı işlerinden anlayan becerikli iki adam vardı. Müretteplerin bulunduğu odanın yanında düzelti işlerini büyük bir dikkatle yapan bilgili efendiler gördüm. Matbaanın başdenetçisi olan yüksek tabakadan bir zatın odasına götürüldüm. Beni nezaket ve samimiyetle karşıladı; bakıra hâkkedilmiş coğrafya, astroloji, Amerika tarihi kalıpları gösterdi. Padişahın basımcısı İbrahim Müteferrika döneminde kullanılmış olan bu levhalar oldukça iyi korunmuştu. Karadeniz haritasını basmak için kullandığı levhayı görmek istedim. Çok iyi hâkkedilmiş çeşitli parçalardan oluştuğunu gördüm.

«8 Kasım 1784'te yeni matbaayı bir daha ziyaret ettim. İki baskı makinesi de çalışmaktaydı. Müretteipleri, eski matbaada Kadı İbrahim tarafından yetiştirilmiş iki Türktü, Venedik'ten alınan kâğıdın gelmesi geciktiğinden, yazma *İzzî Tarihi*'nin basılmış iki sayfasını görebildim.

İlk matbaacı Müteferrika İbrahim Efendi'nin güzel dizgi harfleri sürekli kullanımdan dolayı aşınıp şekillerini kaybettiği için yeni dizgi harfleri dökmüşlerdi. Ancak bunlar kötü bir karışımdan yapılmıştı; şekilleri de eskisi kadar güzel değildi. Karışıma kurşundan başka maddelerin de eklenmesi gerektiğini söyle-

77a Toderini, agy.

dim; bu karışımın bilimsel bilgiyle belirlenmesi gerektiğine de işaret ettim. Zamanla aşınmış olan güzel şekilli eski harfler yerine yenilerini dökme imkânına sahip olmadıkları belliydi; ben de bunları hemen eritip eski matbaadan kalma güzel kalıplara dökebileceklerini bildirdim.»

Toderini'nin ilk ziyaretinde, *Sami ve Şakir ve Subhi Tarihi* basılmaktaydı. Ertesi yıl *İzzî Tarihi* yayımlandı. Düzeltmenler (o dönemde kullanılan terimle «mukabeleciler») Kadı Mustafa Efendi ile edebiyatçılardan (üdebâdan) Âdem Efendi idi[78]. Vasıf Efendi, «mukabeleci» olarak atanan Gelenbevî İsmail Efendi ile geçinemediği gerekçesiyle 1785'te ortalıktan ayrıldı; 1788'de elçilik göreviyle İspanya'ya gitti.

Bu dönemde matbaanın gelişememesinin gerçek nedeni, «matbaanın hâmisi» sayılan sadrazam Halil Hamid Paşa'nın gözden düşüp sürülmesinden (sonradan idam edilmiştir) sonra, Raşid Mehmed Efendi'nin de görevinden uzaklaştırılmasıdır. Aşağıdaki haberden anlaşılacağı gibi, Raşid Mehmed Efendi çok geçmeden eski görevine getirildi. 15 Mart 1786 tarihli *Wiener Zeitung* gazetesi, «Konstantinopel'den 13 Şubat tarihinde bildirilmiştir» kaydıyla şu haberi vermektedir: «...Kitap basımını yeniden başlatmak gibi büyük bir hizmetle seçkinleşip, (başka bir göreve) atanma nedeniyle bu yeni girişiminde tümüyle başarısızlığa uğramış olan ünlü Raşid Mehmet Efendi, şimdi yeniden beylikçiliğe, yani kalem müdürlüğüne atanmıştır. Kendisi bu görevde daha önce de liyakatla hizmet görmüş bulunmaktadır.»[79].

Raşid Mehmed Efendi, görevine dönünce matbaa-

78 Bu son dönemle ilgili bilgilerin tek kaynağı S. N. Gerçek'tir (agy. s. 95-99).

79 15 Mart 1786 tarihli **Wiener Zeitung**'dan. Avusturya Kültür Enstitüsü Bülteni, No. 3/86, Nisan 1986.

yı yeniden çalıştırdıysa da bir tek kitap basabildi: *İğrabü'l-Kafiye*.

Toderini'nin bu döneme ilişkin tanıklığı şöyle :

«1786 yılı Ocağında Raşid Efendi saygınlığı ve beylikçi unvanıyla eski görevine yeniden atanınca, olanca dikkat ve çabasını yeniden canlandırıp çalıştırmak istediği matbaaya yöneltti.

1786 yılı Ocağının 13. günü Beyoğlu'ndan İstanbul'a geçtim ve makinelerin çalışıp çalışmadığını görmek üzere matbaaya gittim. Altı günden beri sıkı bir çalışmaya girilmiş ve (...) bin nüsha yayımlanacak gramer kitabından on üç sayfanın basılmış olduğunu gördüm. (...)

Tavsiyeme uyarak aşınmış olan eski dizgi harflerini eritip yenilerini döktüler. İbrahim Müteferrika'nın büyük özenle döktüğü harflerin karışımı da çok iyiydi. Yeni matbaanın kitapları, eskisinin birer soyluluk ve zariflik örneği olan kitaplarıyla karşılaştırılamaz. Bu Arapça gramer yeni matbaanın bastığı son eseridir; ben İstanbul'dan ayrılırken henüz yayımlanmamıştı. Fransız *Ansiklopedi*'sini Türkçeye çevirip Osmanlı başkentinde basma düşüncesi, uydurma gazete haberinden başka bir şey değildir. Türklerin edebiyatını, kurallarını ve geleneklerini bilen kimselerin akıllarına bile gelmeyen bir düştür. Amacı dünyanın dört bucağındaki Hıristiyan hükümdarlarının devletlerini tanıtmak olan, Türkçeye çevrildiğini gördüğüm dünya coğrafyasının kısa bir özetini gerçekten basmak istiyorlar. Türk ileri gelenlerinden bazıları, Fransız dostlarımdan birkaçıyla, Doğu dillerinden Avrupa dillerine bir lûgat hazırlamak istemişlerdi. Bu lûgatın basılmış birkaç sayfasını gördüm. Ancak, bunun için yeni emek ve harcamalar gerektiğinden, büyük güçlükler aşılarak eser tamamlanıp basılamayacaktır.

...24 Mart 1787'de İmparator'un çevirmeni M. İgnace Stürmer'in ilettiği son bilgileri ekliyorum: Arapça gramerden sonra hiçbir şey basılmadığını doğruluyor: 'Matbaanın tek yayıncısı ve yöneticisi bulunan Raşid Efendi ile görüştüm. İlk matbaanın kurucusu ünlü İbrahim Efendi'nin çevirdiği, çeşitli haritalarla bezenmiş, henüz yayımlanmamış bir Avrupa coğrafyası basmak istediğini anladım. Bu eser, *Cihannümâ*'nın eki olacak. Tek yazması Beylikçi efendinin elinde bulunuyor' dedi.»[79a].

III. Selim döneminde (1789 - 1807) matbaa yeniden çalıştırıldı ve askerlikle ilgili üç kitap *(Fenn-i Harb, Fenn-i Lağım, Fenn-i Muhasara,* 1792 - 1794) basıldı. Bu dönemde basımevinin —Raşid Efendi «uhdesinde» olmakla birlikte— devlet eliyle çalıştırıldığı anlaşılıyor.

Topluca bakılırsa, matbaa ilk kitabı yayımladığı 1729'dan kapandığı 1794'e kadar, 66 yılda fiilen 18 yıl çalışmış, 48 yıl çalıştırılmamıştır[80]. Bu 18 yıl içinde de 23 (ikinci baskılarla ikinci ve üçüncü ciltler de sayılırsa 31) kitap yayımlanmıştır. Bunların toplam baskı sayısının 27 bini geçmediği söylenebilir.[80a].

İbrahim Müteferrika'nın ölümünden sonra basılan kitaplar şunlardır:

18. Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi.

Baskı tarihi: 1784, Yazarları: Mustafa Sami, Hüseyin Şakir, Mehmed Subhi. Özellikleri: Üç vakanüvisin tarihleri birbirini izler. Çelebizade Asım Tarihi'n-

79a Toderini, agy.

80 S. N. Gerçek, agy, s. 99; H. R. Ertuğ, agy, s. 119:

80a Kasım 1985 - Mayıs 1988 arasında İstanbul'da düzenlenen kitap müzayedelerinde satış fiyatları: **Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi** ile **Tarih-i İzzî,** iki kitap bir arada: 12 Nisan 1987'de 260.000 TL'na, 13 Aralık 1987'de 490.000 TL'na, **İğrabü'l-Kafiye:** 12 Nisan 1987'de 55.000, 13 Aralık 1987'de 70.000, 10 Nisan 1988'de 180.000 TL'na.

den (bkz. yukarda no. 15) sonraki (1728 - 1743) olaylar anlatılmaktadır. 3+11+239 varaktır. Yazı boyutu 24.5×14.5, sayfa boyutu 32×21 cm'dir. Fiyatı: 20 kuruş.

19. **Tarih-i İzzî.**

Baskı tarihi: 1784. Yazarı: Süleyman İzzî. Özellikleri: Subhi Tarihi, vakanüvis İzzî Efendi tarafından devam ettirilmiştir; 1744-1752 olaylarını kapsar. 2+15 s. sunuş yazısı ve fihrist+288 varaktır. Yazı boyutu 25×14.5, kitap boyutu 32×22 cm'dir. Fiyatı: 15 (sonra 25) kuruş.

20. **İğrabü'l-Kafiye.**

Baskı tarihi: 1785. Yazarı: Güzelhisarî Zeynîzade Hüseyin. Özellikleri: İbn-i Hacîb'in *el-Kafiye* adlı Arapça gramer kitabı temel alınarak yazılmıştır ve ilk ders kitabıdır. Zeminizade'nin düzenlediği sözdizimi (nahiv, sentaks) kuralları eklenerek iki cilt halinde basılan ve 16+748 sayfadan oluşan kitap Arapçadır. 1000 adet basılmıştır.

21. 22. 23. **Fenn-i Harb, Fenn-i Lağım, Fenn-i Muhasara.**

Baskı tarihleri: 1792, 1793, 1794. Yazarları: İlki Belidor'un öteki ikisi Fransız askerlik uzmanı Marquis Sébastian Vauban'ın eseridir. Çeviren: Hepsini de (Boğdan Voyvodası Aleksandr İpsilanti'nin oğlu) Konstantin İpsilanti çevirmiştir. Özellikleri: Her üç kitap da askerlikle ilgilidir, subay yetiştirmek üzere hazırlanmıştır. *Fenn-i Harb*'in baskı tarihi, başında yer alan Raşid Efendi'nin reisülküttab olduğuna ilişkin kayıttan çıka-

rılabilmektedir. 5+40 varaktan oluşan bu kitapta 11 levha vardır[81]. *Fenn-i Lağım* 3+2+4+24 varaktır. Bunda da 11 levha vardır[82]. *Fenn-i Muhasara*'nın baskı tarihi, Raşid Efendi'nin «sabıkan reisülküttab» olarak gösterilmesinden ve levhaların kenarındaki tarihlerden çıkarılmaktadır. Kitap 3+4+75 varak ve 33 levhadan oluşmaktadır. Yazı boyutları ilkinde 26.5×14.5, öteki ikisinde 26×14 cm'dir. Kitap boyutu ilkinde 35×25, öteki ikisinde 32×21 cm'dir. Her üç kitaptaki resimlerde de Kapril ve İstepan adlı Ermeni ustaların imzası vardır[83]. «Bu resimler, savaş sırasında uygulanacak mayınlama, kundaklama yöntemlerini gösteren çizimlerle, değişik görevler üstlenen savaş birliklerinin düşmana karşı daha etkin eylemlerde bulunabilmeleri için gereken önlemleri gösteren resimler. Çizgilerin inceliğinden bakır kalıplara oyulmuş oldukları anlaşılıyor»[84].

81 S. N. Gerçek (agy, s. 97), kitabın resimsiz olduğunu yazıyor. Onun gördüğü nüshanın levhaları eksik olmalı.

82 H. R. Ertuğ'un (agy, s. 119) bazı kitaplar üzerine verdiği bilgiler yanlıştır. Her üç kitabın da Vauban'dan çevrildiğini yazarken yanıldığı gibi, **Fenn-i Lağım**'ı 8+75 çift sayfa olarak gösterirken de yanlış bilgi vermektedir.

83 Bibliyografya notlarında M. Seyfettin Özege'nin **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu**'ndaki (5 cilt, İst. 1971-1979) bilgiler temel alınmıştır. Sayfa boyutlarıyla ilgili rakamlar, kitapların cilt vb. nedenleriyle kesilmiş olabileceği gözönüne alınırsa, kesin değildir.

84 S. Maden: «Türk Grafik Sanatı 4», **Çevre**, S. 4, Temmuz/Ağustos 1979.

Üçüncü Bölüm

FRANSA ELÇİLİĞİ MATBAASI

Bir ara İbrahim Müteferrika'nın artık çalıştırılmayan matbaasını satın almak isteyen, ancak basımevinin 1783'te I. Abdülhamid'in buyruğuyla Raşid Mehmed ve Vasıf Efendiler tarafından satın alınıp çalıştırılması üzerine bu isteğini elde edemeyen İstanbul'daki Fransa Elçiliği, Fransa'dan baskı makineleriyle matbaa araç gereçleri getirterek «tahminen» 1785'te kendi basımevini kurdu. Fransız Elçisi Choiseul le Gauffier tarafından kurulan ve Jean Simon Disrand tarafından çalıştırılan[1] bu matbaanın, İstanbul'da yazılıp döküldüğü sanılan, Türkçe basım yapabilecek «kırık nesih» türü[2] dizgi harflerine de sahip olduğu biliniyor.

Fransa elçiliği, ilk basım çalışmaları sırasında Türkçe iki kitap bastı. Bunlar, I. Mahmud tarafından 1734'te Üsküdar'da «Humbarahane ve Mühendishane» adıyla açıldıktan bir süre sonra Yeniçerilerin saldırısına uğraması ihtimali gözönüne alınarak dağıtılan, sadrazam Ragıp Paşa'nın önayak olmasıyla 1759'da Haliç'in Karaağaç semtinde yarı gizli öğretim verilen öğrenci

1 E. de Marcère: **Une Ambassade à Constantinople,** Paris 1920; S. N. Gerçek, **Türk Matbaacılığı I,** s. 99-104; H. R. Ertuğ, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi,** s. 121-124.

2 Sait Maden: «Türk Grafik Sanatı 4», **Çevre,** S. 4, Temmuz/Ağustos 1979.

ler[3] için çevirtilmiş ders kitaplarıydı. Askerlik öğretimi uzmanı olarak Fransız subaylarının getirtildiği, Fransız mimarlarına Tersane'de kalyon yaptırıldığı, kısaca Fransızlarla yalnızca ticarî ilişkide bulunulmayıp onlardan uzman ve teknik eleman alındığı bir dönemde, elçiliğin Osmanlı hükümetine böyle bir «jest» yapması anlaşılır bir şeydir. Öte yandan, söz konusu okulun yarı gizli çalıştığı düşünülürse, kitapların zaten yıpranmış durumda olan resmî matbaa yerine Fransızların matbaasında bastırılması olağan karşılanır.

Basılan kitaplar şunlardır:

1. **Usulü'l-Maarif fi Tertibi'l-Ordu.**

Baskı tarihi: 1786. Yazarı: Jean de Lafitte Clavé. Özellikleri: Bugünkü dille «Ordu düzenlenmesini öğretme yöntemi» adı verilebilecek kitabın tam adı *Usulü'l-Maarif fi Tertibi'l-Ordu ve Tahsinihi Muvakkaten'* dir. Yazarı Fransa devleti tarafından gönderilmiş ve Hendesehane'de hocalık etmiştir. Kitabın birinci bölümü 43, ikinci bölümü 52 sayfa ve 12 planştan oluşmaktadır. Yazı boyutu 19×11.5, sayfa boyutu 25×18 cm' dir.

2. **Usulü'l-Maarif fi Vech-i Tasfif-i Sefain-i Donanma.**

Baskı tarihi: 1787. Yazarı: De Truget (Rüesa-i sefain-i devlet-i Françe = Fransa Deniz Kuvvetleri Komutanı.) Özellikleri: Deniz savaşlarını öğreten, bugünkü dille «Donanma gemilerinin düzenlenmesini öğretme yöntemi» denilebilecek kitabın tam adı *Usulü'l-Maarif fi Vech-i Tasfif-i Sefain-i Donanma ve Fenn-i Ted-*

3 **Mühendishane-i Sultanî'nin Tesis ve Küşadını Âmir Sultan Selim Han-ı Sâlis Fermanı**'nda (İst. 1328/1912) Mehmed Arif'in önsözü; **Cevdet Tarihi** C. III. (S. N. Gerçek, agy, s. 100-101); F. R. Unat: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, İst. 1964, s. 14.**

bir-i Harekâtüha'dır. 96 sayfa ve 18 (13?) planştan oluşmaktadır. Yazı boyutu 19.5×11.5, sayfa boyutu 25×18 cm'dir.

Matbaa, Mart 1790'da Türkçe öğrenmek isteyen Fransızlar için M. Viguier'nin *Elements de la langue Turque* adlı kitabını ve başka Fransızca kitaplar yayımladı[4].

Elemenis de la langue Turque, Fransız devriminden sonra yayımlanmış olmasına karşın, Fransa kralına «İthaf» edilmiştir. Kralcı elçi Gauffier'in görevinden alınmasından sonra Haziran 1793'te «vatandaş» Descorches (eski Marquis de Saint-Croix) İstanbul'a gönderildi. Descorches'a «hem Fransız politikası için Osmanlı desteğini, hem de Devrim için Osmanlıların güvenini kazanmak çift görevi» verilmişti[5]. İstanbul'a gelişinde büyük bir tören düzenlendi; tören sırasında Türk toprağına bir «özgürlük ağacı» dikildi... Aynı yılın sonbaharında Osmanlı hükümeti, Paris'e Fransa'dan almak istediği subay ve teknisyenlerin bir listesini gönderiyordu[6]. Fransa, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde «Cumhuriyet'in amaçları için» büyük miktarda paralar harcadığı gibi[7], 1795'te Kamu Güvenliği Komitesi tarafından İstanbul'da Fransız matbaasını yeniden kurma kararı alındı ve Fransa Ulusal Basımevi Müdürü Louis Allier bu kararı uygulamakla görevlendirildi. Sonuçta İstanbul'a iki baskı makinesi, bol miktarda Fransızca dizgi harfleri ve üç yardımcı yollandı; matbaa yeniden çalışmaya başladı. Elçiye bu matbaayı «Cumhu-

4 S. N. Gerçek, agy, s. 104, Ertuğ (agy, s. 122), matbaanın «Türkçe basım yapmak üzere» kurulduğunu öne sürerken yanılmaktadır.

5 E. de Marcère, agy; Bernad Lewis: **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** çev.: Metin Kıratlı, 2. bas., Ank. 1984, s. 64-65.

6 B. Lewis, agy, s. 60.

7 B. Lewis'in Fransa Kamu Güvenliği Komitesi tutanaklarından alıntıları için bkz. B. Lewis: **The New Asia: reading in the history of the mankind,** New York - London 1965, s. 40 vd.

riyet için en yararlı şekilde kullanma talimatı» da verilmişti[8]. Elçi, Fransa'dan Türkçe dizgi yapacak harfler gönderilmediğini öğrenince matbaa yöneticisinden bunların sağlanmasını istedi. Matbaa müdürünün 22 Mart 1796 tarihli raporunda Türkçe baskı için gereken dizgi harflerinin hemen ısmarlanacağı bildirildiyse de olumlu sonuç alınmadı[9]. O sıralarda (1795) Osmanlı hükümetinin reisülküttabı (dışişleri bakanı) Ratib Efendi, Fransa Kamu Güvenliği Komitesi'ne Fransa'dan istenen subay ve teknisyenlerle ilgili daha uzun bir liste veriyordu[10]!

Aynı yıl, matbaada «Doğu'da yerleşmiş Fransızlara (Fransa) Cumhuriyetinin sorunları hakkında bilgi vermek, Türklere de Avrupa'yı ilgilendiren çıkar konularını tanıtmak amacıyla» *Bulletin de Nouvelles* adlı bir süreli yayın çıkarıldı. Olağanüstü büyükelçi Verninac'ın elçilik organı olarak yayımladığı bu bülten için, «Türkiye'de çıkan ilk gazete» denilebilir. 6-8 sayfa olarak 15 günde bir yayımlanan, az sayıda basılan *Bulletin de Nouvelles* «Fransız kolonisine ve Fransa'nın dostu büyük devletlerin diplomatlarına» dağıtılıyor[11], Babıâli'ye de gönderiliyordu[12].

Verninac'tan sonra Osmanlı yenileşmesine hizmet edecek «bütün bir Fransız askeri uzmanlar heyeti» ile birlikte[13] İstanbul'a gelen yeni büyükelçi General Au-

8 E. de Marcère, agy; B. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 65; Hıfzı Topuz: **108 Soruda Türk Basın Tarihi**, İst. 1973, s. 29. S. N. Gerçek'in **Türk Gazeteciliği**'nde (İst. 1931, s. 10) Zonguldak Fransız konsolosu Lagarde'a dayanarak verdiği bilgi gerçeği tam yansıtmamaktadır.

9 H. Topuz, agy, s. 29.

10 B. Lewis, agy, s. 60.

11 H. Topuz, agy, s. 30; Korkmaz Alemdar: **İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi**, 2. bas., Ank. 1980, s. 2, 221.

12 S. N. Gerçek, **Türk Gazeteciliği**, s. 10. H. Topuz (agv, s. 28), «galiba» kaydıyla, ilk sayısının Ağustos 1795'te yayımlandığını yazıyor.

13 B. Lewis, agy, s. 60.

bert Dubayet, *Bulletin de Nouvelles*'in yerine Eylül ya da Ekim 1796'da[14] *Gazette Française de Constantiople*'u çıkarttı. Bu «gerçek bir gazete» idi ve dört sayfaydı. Bazan iki sayfalık ek de veriyordu. Pek düzenli yayımlanmadı[15]. Yaklaşık olarak ayda bir çıktığı söylenebilir[16]. İki yıl sonra, Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında İstanbul'daki Fransa büyükelçiliği personeli tutuklanıp basımevine el konulunca, 1798 Eylülünde yayını sona erdi. Dubayet döneminde yöneticiliği Louis Allier de Hauteroche'ye verilen[17] matbaaya el konularak satışa çıkarıldı[18]. Ancak bir süre sonra, barışın sağlanması üzerine elçilik memurları görevlerine döndüler; basımevi geri verildiyse de *Gazette Française de Constantinople* bir daha çıkmadı[19]. İlk Türk gazetesi *Takvim-i Vakayi*'in çıktığı tarihten (1831) on, Mısır'da yarısı Türkçe yarısı Arapça olarak yayımlanan *Vakayi-i Mısriye*'den (1828) yedi yıl önce, 1821'de, İzmir'de bir Fransızca gazete daha yayımlandı: *Le Spectateur Oriental*. 1824'te İzmir'de *Le Smyrnéen* çıktı. Yine İzmir'de, 1828 Ocağında yayımlanan bir başka gazete *Le Courrier de Smyrne* adını taşır. Bu gazeteler konumuzun dışındadır[20].

14 S. N. Gerçek, **Türk Gazeteciliği,** s. 15 (1796 yerine 1793 dizildiği hemen anlaşılıyor); H. Topuz, agy, s. 30.

15 H. Topuz, agy, s. 30; K. Alemdar, agy, s. 2-3.

16 S. N. Gerçek, **Türk Gazeteciliği,** s. 16; H. Topuz, agy, s. 30.

17 S. N. Gerçek, **Türk Gazeteciliği,** s. 15; H. Topuz, agy, s. 29.

18 S. N. Gerçek, **Türk Gazeteciliği,** s. 16; H. Topuz, agy, s. 30.

19 H. Topuz, agy, s. 30.

20 Kitap baskıya girerken, bu çalışmanın tamamlanmasından sonra gördüğümüz bir kitabı anmakla yetiniyoruz: G. Groc - İ. Çağlar: **La Presse Française de Turquie de 1795 a nos jours, Histoire et Catalogue,** İstanbul 1985.

Dördüncü Bölüm

MÜHENDİSHANE MATBAASI

1734'te Üsküdar'da Humbarahane ve Mühendishane adıyla bir okul açıldığı, bu okulun 1759'da Haliç Karaağaç'ta yeniden çalışmaya başlayarak yarı gizli öğretim yaptığı bir önceki bölümde belirtilmişti. Çeşme Deniz Savaşı'nın (1770) bozgunla sonuçlanmasının ardından, donanma için mühendis yetiştirme gereği duyularak, söz kousu okul için Tersane'de özel bir bina yaptırıldı. 18 Kasım 1776'da öğretime açılan, yabancı öğretmenlerin de ders verdiği okula 1784'te kara mühendisi yetiştiren bir bölüm eklendi. Bu öğretim kurumu 1793'te Eyüp Bahariye Sarayı'nda, Enderun'dan seçilen yetenekli gençlerin alındığı Mühendishane-i Sultanî adlı bağımsız bir okula dönüştürüldü. 1796'da da mühendishaneler Mühendishane-i Berri-i Hümayûn[1] ve Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn olmak üzere ikiye ayrıldı. Hasköy'de açılan yeni bir binada öğretim vermeye başlayan iki mühendishane, kara ordusu ve donanma için topçu, istihkâm, harita, güverte ve inşaat mühen-

1 Bu okulun tarihçesi, Hüseyin Rıfkı ve İshak Efendi başta olmak üzere, konu aldığımız dönemlerde kitapları basılmış (bugün, kimi kitapların yalnız adlarını biliyoruz) hocaları ve eserleri üzerine bilgi için bkz.: **Mir'ât-ı Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn**, Haz.: Sadık Erdem, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi yayını, İst. 1986.

disleri yetiştiren, Batılı anlamda öğretim kurumları oldu[1a]. Mühendishane'nin kütüphanesi, Fransa'dan Enderûn hazinesine gelen ve III. Selim'in emriyle okula gönderilen birçok bilimsel eserle zenginleştirildi[1b].

Bu bölümde ele alacağımız Mühendishane Matbaası da aynı yıl, öğrencilerin ders kitaplarını basmak üzere kuruldu (1796). Adı, bastığı kitaplarda «Dârü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye» ya da «Dârü't-Tıbaatü'l-Sultaniye» olarak geçmektedir. «Dârü't-Tıbaatü'l-Mamure» kaydını taşıyan kitaplar da vardır. Basımevinin yöneticisi, çağın bilginlerinden, Mühendishane hendese hocası ve başhoca Abdurrahman Efendi'dir[2]. Burada kullanılan dizgi harfleri, İbrahim Müteferrika matbaasındakilerden daha küçük puntoda ve daha okunaklıdır. İbrahim Müteferrika matbaasının araç gereçleri Raşid Efendi'den satın alınarak kullanılmıştır.

Mühendishane Matbaası yayınlarının bir özelliği, resim ve şekillere yer verilmesidir. Bunların yazma kitaplara süsleme amacıyla konulan minyatür, tezhip vb. ile bir benzerliği yoktur. Resim ve şekiller, bilginin kolay ve kesin iletimini sağlamak üzere, bir zorunluk sonucu konulmaktadır[3]; bunlara onsuz olunmaz birer unsur da diyebiliriz.

Mühendishane Matbaası'nın ilk dönemindeki yayınlarının sonuncusu olarak 1829 tarihi *Tuhfe-i Vehbî*'yi

---

1a Faik Reşit Unat : **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,** İst. 1964, s. 14.

1b M. Cevdet (İnançalp): «Türkiye'de İlk Avrupaî Fen Kitapları» **İş,** S. 1, 1934.

2 Bu, M. Raif Efendinin aşağıda tanıtılan kitabının kapağında belirtilmektedir. Ayrıca bkz.: Server İskit : **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,** İst. 1939, s. 16-27; H. R. Ertuğ : **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi,** İst. 1970, s. 125; Sait Maden : «Türk Grafik Sanatı 6», **Çevre,** S. 6, Kasım/Aralık 1979.

3 S. Maden, agy.

gösterebiliriz. Matbaanın 1829'dan sonra bir dönem kitap basmayışı ve bu konuyla ilgili herhangi bir belgeye rastlanmayışı nedeniyle, çeşitli tahminler yapılmıştır. Kullanılabilir durumdaki araç gereçlerinin 1831'de açılan Takvimhane-i Âmire'ye ya da 1835'te Maçka'da açılan Mekteb-i Harbiye Matbaasına taşındığını öne sürenler vardır. Bir dönem sonra aynı adla çalışmalarını sürdürdüğü ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu matbaada kitap basıldığı gözönüne alınırsa, basımevinin tümüyle kapatılmadığı sonucuna ulaşılır.

Burada basılan, bibliyografik notlarını bulabildiğimiz kitaplar şunlardır :

1. **Mehahü'l-Miyah** (1797).

Aşirzade Mehmed Hafid Efendi'nin «Su risalesi» adıyla bilinen kitabında İstanbul sularının özellikleri anlatılmaktadır. 12. sayfasında bir mizan (ölçme aygıtı) resmi bulunan 26 sayfalık kitabın boyutları 18×11 cm' dir.

2. **Tuhfe-i Vehbî** (1798).

Divan şairi Sünbülzade Vehbi'nin (? - 1809) Farsça - Türkçe manzum sözlüğüdür. Uzun süre okullarda ders kitabı olarak okutulan bu ilginç kitap[4] 1804, 1809, 1817, 1823, 1826, 1829 tarihlerinde aynı matbaada, daha sonra başka matbaalarda basılmıştır. 55 sayfadır; yazı boyutları 17×9, kitap (sayfa) boyutu 21×12 cm' dir[5].

---

4 Daha geniş bilgi için bkz. N. Sami Banarlı: **Türk Edebiyatı Tarihi,** C. II, s. 782; Ö. Faruk Akün : «Sünbülzade Vehbi» maddesi, **İslam Ansiklopedisi.**

5 **Tuhfe-i Vehbî** üzerine 1981'de Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Çetin Pekacar tarafından lisans tezi yapılmıştır : **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** 1983, s. 299.

3. Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman (1798).

Mahmud Raif Efendi'nin «Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni düzenlemelerin genel görünümü» diye çevrilebilecek Fransızca kitabı, devletin yabancılara yönelik tanıtma / propaganda yayınlarının ilkidir. M. Raif Efendi kitabın önsözünde Fransızca öğrenmesini ve yetişmesini anlattıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarının ve ordunun durumunun Avrupa'da bilinmediğini belirtir; kitabı bu konulara ilişkin temel ve doğru bilgiler vermek amacıyla kaleme aldığını ifade eder. Kitapta İrad-ı Cedid Hazinesi hakkında bilgi verildikten sonra askerlik alanındaki yenilikler anlatılır. Kitap Avrupa'da ilgi görmüş, 1802'de Paris ve Strasbourg'da yeniden yayımlanmıştır. Reisülküttablık (dışişleri bakanlığı) görevinde de bulunan M. Raif Efendi, Boğaz istihkâmları nâzırı iken, kendilerine «gâvur üniforması» giydirileceğini öne sürerek ayaklanan yamaklar tarafından öldürülmüştür[6]. Kalın bir kâğıda özenle basılan 60 sayfalık, 21×32 cm boyutundaki kitapta yer alan ve değişik çaplarda topları, Tophane'yi, Azadlı Baruthanesi'ni ve eski baruthaneyi, Humbarahane, Mühendishane, Tersane, Levend Çiftliği gibi yeni yapıları, Tersane'de inşa edilen çeşitli gemilerle istihkâm planlarını, Nizam-ı Cedid askerlerinin talimlerini ve kılıklarını gösteren 28 çizgi-resmin hepsinin aynı üslubu taşıdığı, büyük bir olasılıkla tarihlerde resim yeteneğinden söz edilen Mahmud Raif Efendi'nin kendi kaleminden çıktığı[7] sanılıyor.

6 Mahmud Raif Efendi hakkında geniş bilgi İhsan (Sungu)'nun **Hayat** dergisindeki (S. 16, 1927, s. 9-12) yazısındadır. Kitapla ilgili değerlendirmeler için bk . A. D. Jeltyakov : **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın,** İst., bty. s. 35-36; S. Maden : «Türk Grafik Sanatı 5», **Çevre,** S. 5, Eylül/Ekim 1979.

7 S. Maden, agy.

4. **Tibyan-ı Nafi' der Tercüme-i Burhan-ı Kaatı'** (1799).

Hüseyin bin Halef-i Tebrizî'den «Mütercim Asım» diye tanınan Ayıntabî es-Seyyid Asım Efendi'nin (1755-1819) çevirip III. Selim'e sunduğu Farsça-Türkçe sözlüktür[8]. Kısaca «Burhan-ı Kaatı çevirisi» olarak anılır. 6+863 sayfadır. Yazı boyutu 23×12, kitap boyutu 28×20 cm'dir.

5. **Tuhfe - Şerh-i Hayatî** (1800).

Yukarıda no. 2'de tanıtılan *Tuhfe-i Vehbi*'ye Seyyid Ahmed Hayatî tarafından yazılan «şerh»tir. 2+503 sayfalık kitap aynı matbaada 1822'de yeniden basılmıştır. Yazı boyutu 18.5×10, kitap boyutu 23×16 cm'dir.

6. **Telhîsü'l-Eşkal** (1801).

Hendesehane hocası Tamanî Hüseyin Rıfkı Efendi'nin geometri kitabıdır. Kimi geometri problemlerinin savaşta araziye uygulanmasını gösteren 7 şema ile 60 sayfadan oluşan kitabın boyutu 23×15, yazı boyutu 18×10.5 cm'dir.

7. **Sübha-i Sıbyan** (1801).

Öğrenciler için düzenlenmiş Arapça-Türkçe sözlüktür. Sonradan pek çok kez basılan sözlük «Mahmudiye» diye de anılmıştır. 33 sayfadır. Yazı boyutu 17.5×10, kitap boyutu 21×14 cm'dir.

8. **Lehçetü'l-Lûgat** (1801).

Şeyhülislam Ebûishakzade Mehmed Esad Efendi'nin hazırladığı Türkçeden Arapça-Farsçaya sözlüktür.

---

8 Daha geniş bilgi için bkz. Fuat Köprülü : Asım» **maddesi, İslam Ansiklopedisi;** Ömer Asım Aksoy : **Mütercim Asım,** Ank. 1962.

2+7+851 sayfalık kitabın boyutu 30×20, yazı boyutu 24×12.5 cm'dir.

9. **Vankulu Lûgatı**'nın birinci cildi (1802).
Bu üçüncü baskı 5+650 sayfadır.

10. **Nuhbe-i Vehbî** (1805).
Sünbülzade Vehbi'nin Arapça-Türkçe manzum sözlüğüdür. Bu sözlük de şerh edilmiş ve 1822'de ikinci kez Mühendishane Matbaasında olmak üzere birçok kez basılmıştır. 123+1 sayfalık kitabın boyutu 20×14, yazı boyutu 16×9.5 cm'dir.

Aynı matbaada 1802 yılında *er-Risale't-fi'l-Hendese* adlı, içinde 7 levha bulunan bir kitapçık basıldığı yolunda bilgi varsa da[9], bu kitaba kütüphane ve kataloglarda rastlanamamıştır. Bu matbaada basıldığı öne sürülen birtakım başka kitaplar[10] (Hüseyin Rıfkı Efendi'nin çevirisi *Usul-i Hendese*, yine onun hazırladığı *Mecmuatü'l-Mühendisîn* vb.) ise daha sonraki tarihlerde başka basımevlerinde basılmıştır[11].

9 J. Hammer : **Histoire de l'Empire Ottoman,** Paris 1830.

10 J. Hammer, agy; S. Maden, agy.

11 M. Seyfettin Özege : **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu,** 5 cilt, İst. 1971-1979; Doç. Dr. Esin Kâhya'nın bir makalesinde **Mecmuatü'l-Mühendisîn**'in baskı tarihi 1210 (1795) gösterilmektedir («Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim», **Erdem,** S. 8, Mayıs 1987). Bu baskı Özege kataloguna girmemiş olabilir. «Aynı eserin 1260'da bir baskısı daha bulunmaktadır» cümlesi gerçeği yansıtmaz. Kitabın 1246/1830, 1247/1831 (Bulak), 1260/1844, 1273/1856 baskılarıyla tarihsiz bir taşbasması vardır. Bkz. s. 89.

Beşinci Bölüm

DÂRÜ'T-TIBAATÜ'L-ÂMİRE

Üçüncü Türk matbaası III. Selim döneminde (1789-1807), Üsküdar'da Selimiye Camii dolayında yaptırılan Kitaphane Hanı'nda, 1802'de açıldı. Yöneticisi, Mühendishane Matbaası'nı da yönetmekte olan, daha sonra Mühendishane başhocalığına getirilecek Abdurrahman Efendi idi.

Üsküdar Matbaası'nda kullanılan harfler, ünlü hattatlardan Hafız Osman Resmî'ye («es-Seyyidü'l-Osmanü'l-ma'ruf bidamâd-ı İbrahim Afif» diye imza atan «Deli» Osman Efendi'ye) yazdırıp[1] Araboğlu'na döktürülmüştür[2]. Yazma *Tarih-i Lûtfî*'ye göre[3] dökümde çelik kalıplar kullanılmış, dizgi harfleri bakırdan yapılmıştır.

---

1 Ebüzziya Tevfik, **Muharrir,** S. 3, Rebiülevvel 1293/1877; Necib Asım (Yazıksız) : **Kitab,** İst. 1311/1895, s. 187; M. Uğur Derman : «Yazı Sanatının Matbaacılığımıza Akisleri», **Türk Kütüphaneciler Derneği Basın ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı - Bildiriler,** Ank. 1980, s. 97 vd.

2 Bu Araboğlu'nun, Ohannes Araboğlu (**İstanbul Ansiklopedisi,** s. 928 ve 957) mu, yoksa Ohannes Efendi'nin oğlu Bogos Araboğlu mu (agy, s. 956) olduğu bilinmiyor. Harfleri Hafız Osman'ın yazdığı yolundaki iddia (agy, s. 957) ise gerçeği yansıtmaz. M. U. Derman, agy, s. 98.

3 C. 10, 1280 (1863/64), Aktaran : Nuri Akbayar, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** «Yayıncılık» maddesi, s. 1689-90; **Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi** C. X, Haz.: Prof. Dr. Münir Aktepe, Ank. 1988, s. 110-112.

Mühendishane Matbaası'ndaki kimi makinelerin buraya taşındığı yolundaki tahminler[4], bir önceki bölümde belirtildiği gibi, «isabetli» değildir. İlk yıllarda her iki matbaanın da çalıştığı biliniyor.

Bastığı kitaplarda «Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire» ya da «Dârü't-Tıbaa» kaydı bulunmakla birlikte «Üsküdar Matbaası» olarak anılan basımevi, 1831'de II. Mahmud'un buyruğuyla Beyazıt'a, Bâb-ı Seraskerî (şimdi İstanbul Üniversitesi) arkasında bulunan Kaptan İbrahim Paşa Camii bitişiğindeki Kaptan Paşa Hamamı'na (yakın zamana kadar İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi) taşındı[5].

1831'de *Takvim-i Vakayi* gazetesini yayımlamak üzere, yeni bir matbaa açılması için hazırlıklara girişildi : Sözü geçen camiin öbür yanındaki bir konak[6] 50.000 kuruşa (500 kese) satın alınarak Takvimhane-i Âmire kuruldu ve yöneticiliğine (Takvimhane nâzırlığına) vakanüvis Esad Efendi getirildi.

İzmir'de *Courrier de Smyrne* gazetesini çıkarmaktayken II. Mahmud tarafından *Takvim-i Vakayi*'in çıkmasına yardımcı olmak üzere İstanbul'a çağrılan Alexandre Blacque'ın (1797 - 1837)[7] İzmir'deki matbaasının araç gereçleri de 50.000 kuruşa satın alındı[8]. *Takvim-i Vakayi*'in Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızcadan baş-

4 Server İskit : **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,** İst. 1939. s. 28.

5 **Tarih-i Lûtfî,** agy.

6 Eski Bursa mütesellimi Kapıcıbaşı Musa Ağa'nın konağı. **Tarih-i Lûtfî**'de konağın canîb-i mirîden satın alındığı yazılı. Belgeler (Dr. Nesimî Yazıcı : **Takvim-i Vakayi «Belgeler»,** Ank. 1983, s. 67, 70, 71), konağın Musa Ağa'dan satın alındığını ortaya koyuyor.

7 Nesimi Yazıcı'nın yayımladığı belgelerden anlaşıldığına göre, Blacque bazı kaynaklarda ileri sürüldüğü gibi **Takvim-i Vakayi'in** Fransızca nüshası **Le Moniteur Ottoman**'ı çıkarmak üzere değil, doğrudan doğruya **Takvim-i Vakayi**'in yayımlanmasına yardımcı olmak üzere İstanbul'a çağrılıp görevlendirilmiştir.

8 Nesimi Yazıcı, agy, s. 71, 80-81, 84.

ka Ermenice ve Rumca nüshaları da yayımlandığına göre[9], kuşkusuz ki Latin harflerinin yanı sıra bu dillerde dizgi harfleri de sağlanmıştı.

Üsküdar'dan getirilen Dârül't-Tıbaatü'l-Âmire ile yeni açılan Takvimhane'nin aynı yönetim altında birleşmeleri uygun görüldü. Başka bir deyişle, «Tabıhane-i Âmire, Takvim-i Vakayi-haneye ilhak»[10] olundu. Ancak basımevleri iki ayrı konakta, vakanüvis Lûtfî'nin deyişiyle «iki daire» olarak çalıştı[11]. Bu tarihte Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire Saib Efendi «uhdesinde» olduğundan, gerek «mahalli», gerek içindeki demirbaş araç gereçler yeni yönetime, yani Esad Efendi'ye devredildi. Burada —her nedense— Saib Efendi'nin kendi malı olan bazı araç gereçler de bulunuyordu. Saib Efendi bunları, padişaha bağlılığının gereği olarak, bedel istemeksizin matbaaya bağışladı ve «kabulüne müsaade-i âli erzan buyurulması suretini niyaz ve istida» etti. Dileği kabul edilerek gereğinin yapılması defterdar efendiden istendi[12].

Yeni matbaanın açılışı için Pertev Paşa'nın yazdığı tarih dörtlüğü şöyleydi[13] :

Ziba eser-i Hazret-i Sultan Mahmud
Peyk-i Şevket gibi makbul-i tıbaadır bu
Vaz'-ı pençe-i Pertev diyemezler zîra
Pek becâ merkez-i Takvim-i Vakayi'dir bu.

---

9 Orhan Koloğlu : **Takvim-i Vekayi Türk Basınında 150 Yıl**, 1831-1981, Ank. (1981), s. 32-44.

10 **Takvim-i Vakayi,** S. 26, Aktaran : O. Koloğlu, agy, s. 23.

11 **Tarih-i Lûtfî,** agy.

12 **Takvim-i Vakayi,** S. 26, Aktaran : O. Koloğlu, s. 23-24. Burada örtbas edilmiş bir yolsuzluk akla geliyor.

13 Ahmet İhsan (Tokgöz) : **Matbuat Hatıralarım,** C. II. İst. 1931, s. 52-53.

1832'ye kadar basılan kitaplarda basımın «Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire»de yapıldığı kaydı vardır. Bu tarihten sonra basılanlarda Dârü't-Tıbaatü'l-Amire kaydıyla birlikte Takvimhane-i Âmire, Matbaa-i Âmire, Basmahane-i Âmire, Matbaa-i Dârü's-Saltanat-ı Seniye, Matbaa-i Kürsiyü'l-Hilafeti'l-Hakaniye vb. kayıtlara rastlanmaktadır. Yalnızca Matbaa-i Âmire adının benimsenip kullanılması 1880'li yıllardadır. Öyle anlaşılıyor ki, Üsküdar'dan gelen Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire 1832-1840 arasında ayrı bir «daire» olarak çalıştığından, bu matbaanın bastığı kitaplara «Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire» kaydı, yeni kurulan Takvimhane'nin bastığı kitaplara ise öteki kayıtlar konulmuş; 1840'ta iki basımevinin gerçek anlamda birleşmesinden sonra da eski alışkanlık sürdürülmüştür.

Takvim-i Vakayi'de kitap yayınları ve bu dönemde çıkan kitaplar üzerine bilgiler de yer almıştır. Gazete, ilk dönemlerde az sayıda kitap basılmasının nedenini açıklarken, basımevi ve personel giderlerinin yüksek olduğunu, kitaplardan elde edilen gelirin giderleri karşılamadığını belirtmektedir. Çözüme, matbaanın, giderleri «Mukataat hazinesi»nden ödenen Takvim-i Vakayi -hane'ye bağlanmasıyla ulaşılmıştır[14].

Aşağıda görüleceği gibi, bu dönemde basılan kitaplar din, askerlik, fen, tıp ve öteki tabii bilimler, edebiyat konularındadır; sosyal bilimlerle ilgili kitaplara rastlanmamaktadır[15].

1839'da matbaa araç gereçlerinin yenilenmesine gerek duyularak üç tezgâh ile yeni dizgi harfleri alınması söz konusu oldu. İlkin tezgâhların Londra'dan getirtilmesi düşünülmüşken sonradan Fransa'dan getirilme-

14 O. Koloğlu, agy, s. 153-154.
15 O. Koloğlu, agy, s. 155-156'daki bilgilere de başvurulabilir.

sinin daha kolay olacağı öngörüldü[16]. Bir süre sonra başka tezgâhlar da getirtildi[17].

1862'de Takvimhane ve Tabıhane Nezaretleri, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlandı (ilhak edildi). Hem *Takvim-i Vakayi*'in düzenli olarak yayımlanması, hem de Tabıhane-i Âmire'nin düzenli ve iyi yönetilmesi amacıyla bu değişikliğe gerek görülmüştü. Tabıhane-i Âmire'nin düzenli ve iyi yönetilmek istenmesinin gerekçesi de şuydu : Burada basılan kitapların elverişli fiyatla yayımlanması, bilimlerin ve eğitimin yayılmasının temel aracı olacağından, talebe-i ulûmun (medrese öğrencilerinin) ve öteki bilgi sahiplerinin çıkan kitaplardan istediklerini ucuz fiyatla edinmelerini sağlamak[17a]...

1863'te Bâb-ı Hümayûn içindeki —daha önce bir yangın geçirip terkedilmiş olan— eski Maliye dairesinin arkasında büyük bir bina (bugünkü Millî Eğitim Basımevi) yapılarak içine «vapur makinesi» ile matbaa araç gereçleri yerleştirildi. Tamamlanmamış durumdaki kâğıt para (kavaim-i nakdiye) fabrikasının da basımcılık için elverişli olduğu anlaşıldığından, Beyazıt'taki matbaalar bu binalara taşındı. Ve yeni büyük matbaa (vakanüvis Lûtfi'nin deyişiyle «*tıbaat fabrikası*») törenle açıldı. Maarif Nâzırı İbrahim Edhem Paşa bu iş

16 N. Yazıcı, agy, s. 91-93. «...Destgâhların ... Fransa cânibinden mübayaa ve getirilmesi daha suhûletli olacağı sonradan tahkik (tahakkuk) etmiş olduğundan muktazi olan üç kıt'a destgâhın beheri yedişer bin guruşdan cem'an 21.000 guruş bahâ ile karşıda Frenk Tabhânesinde Kasro'nun oğlu marifetiyle Fransa cânibinden celbi...» (3 Şubat 1839).

17 Alexandre Blacque aracılığıyla getirtilen tezgâhların bedeli olan 89.000 kuruş, Mukataa hazinesinden aylık 10.000'er kuruş taksitlerle ödenmiştir. II. Mahmud, bu tezgâhlar getirildikten sonra da **Takvim-i Vakayi**'de yine bazı harflerin tam çıkmadığını. bu konuda özen gösterilmesini istediğini belirterek, harf eksikliğinin henüz tezgâhların kullanılmayışından mı, yoksa özensizlikten mi ileri geldiğini sormuştur. N. Yazıcı, agy. s. 94-95.

17a 10 Şubat 1832 tarih ve 630 no.lu **Takvim-i Vakayi**'den aktaran; M. N. Özön «Yüz Senelik Gazeteciliğimiz», **Ayın Tarihi**, S. 84-85, Mart-Nisan 1931.

için büyük çaba harcadı. Açılış törenine sadrazam Fuad Paşa ile Ahkâm-ı Adliye reisi Kâmil Paşa da katıldılar. Konuklar gezerken, basımevi ve «vapur makinesi» çalıştırıldı. Tezgâhlardan birinde vakanüvis Lûtfi'nin matbaanın açılışı dolayısıyla yazdığı şu tarih dörtlüğü basılmaktaydı :

Hudâ tahtında dâim eylesin Abdülaziz Han'ı
Bu dârü't-tab'ı ol hakan-ı zîşân eyledi te'sîs
O şâhın himmeti neşr-i ulûma olmada masrûf
Ulûm ü san'ata kıldı ahali sınıfın te'nîs.

Basımevi görevlisi, çağrılılara bu dörtlüğün basıldığı kâğıtlardan birer tane dağıttı. Törene katılanlar, «fabrika»nın her bakımdan yetkin ve çok düzenli olduğunu belirterek Maarif Nâzırını ve basımevi görevlilerini kutladılar.

Basımevinin yöneticiliğine *Takvim-i Vakayi* mukabelecisi (bugünkü anlamda redaktörü) bulunan müderris ve müneccim-i sani Tahir Efendi atandı.

Beyazıt'taki iki basımevinden birinin, Üsküdar'dan gelmiş olan Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire'nin çalıştığı bina Maarif'e verildi ve okula dönüştürüldü. Takvimhane konağı ise devletçe (taraf-ı mirîden) Mustafa Fazıl Paşa'ya satıldı[18].

Aşağıda Üsküdar Matbaası'nda basılan kitaplar üzerine kısa bilgiler yer almaktadır :

1. **İmtihanü'l-Mühendisîn** (1802).

Mühendishane hocası Tâmanî Hüseyin Rıfkı'nın mühendislik sınavına hazırlayan 115 sayfalık kitabında 7 levha vardır. Boyutu 19×13, yazı boyutu 14×7.5 cm'dir.

18 **Tarih-i Lûtfî**, agy.

2. **Vankulu Lûgatı**'nın 2. cildi (1803).
Bu üçüncü baskı 2+764 sayfadır.

3. **Cedid Atlas Tercümesi** (1803).

İki kitaptan oluşur: Mahmud Raif Efendi'nin[19] Londra elçisi iken yazdığı Fransızca coğrafya kitabı Yakovaki Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş; çevirisi vakanüvis Vâsıf Efendi ve yazar tarafından gözden geçirilip düzeltilmiş olan 79+1 sayfalık ilk kitabın adı, *el-İcaletü'l-Coğrafya*'dır. Bunun sonuna, 1802'de çok özenli basılmış olan «Yeni atlas çevirisi» eklenmiştir. Bu ikinci kitap 26 haritadan oluşmaktadır. 22.5×33.5 cm boyutundadır; kimi haritalar tam sayfa, kimisi 36×56 cm'dir. «Dikkatle incelendiğinde bunların önce tek renk basıldığı, renklerin sonradan birer birer elle boyandığı ve bu işlem bittikten sonra kitabın ciltlendiği anlaşılıyor. Harita baskıları ince, usta bir bakır oymacılığı işi. Büyük boy paftaların kimi sağ, kimi sol, alt ya da üst köşelerine yerleştirilen çizgi resimler, biçemlerinden anlaşıldığına göre, batılı bir kitaptan alınmış olsalar gerek»[20].

4. **Diatribe de l'ingénieur Séid Moustapha, sur l'ètat actuel de l'art militaire, du génie et des sciences, á Constantinople** (1803).

«Mühendis Seyyid Mustafa'nın İstanbul'da askerlik sanatının, istihkâm biliminin ve bilimlerin bugünkü durumu üzerine risalesi» diye Türkçeye aktarılabilecek bu eseri, Mahmud Raif Efendi'nin Mühendishane Matbaa-

19 Mühendishane Matbaası bölümüne, **Tableau des nouveaux reglements**... adlı kitabın tanıtımına ve dipnotuna bakınız.

20 Sait Maden: «Türk Grafik Sanatı 7», **Çevre**, S. 9-10, Ekim 1980/Ocak 1981. Kitap hakkında daha geniş bilgi için bkz. S. Maden: «Türk Grafik Sanatı 6». Çevre, S 6, Kasım/Aralık 1979; Adnan **Adıvar: Osmanlı Türklerinde İlim** 4. bas. İst. 1982, s. 190.

sı'nda basılan *Tableau des nouveaux reglements*'inden sonra ikinci tanıtma/propaganda kitabıdır. Yazar, kendi yetişmesi ve III. Selim'in ıslahat hareketleri üzerine bilgi vermektedir. 1986'da *İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale* adıyla yeniden basılmıştır. Fransız doğubilimcisi Langlès 64 sayfalık kitabı notlar ekleyerek 1807'de Paris'te ikinci kez bastırmıştır[21].

---

21 Tüyap'ın 1986'da yeniden, «5. İstanbul Kitap Fuarı onuruna bir kültür hizmeti olarak» **İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale** adıyla 1000 adet bastırıldığı kitap (tanıtma yazımız: «Seyyid Mustafa'nın 'Risale'si», **Cumhuriyet,** 22.1.1987) şu bölümlerden oluşmaktadır : Prof. Dr. Hüsrev Hatemi'nin «18. yüzyıl sonunda bir Türk mühendis ve düşünürü» başlıklı önyazısı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Kemal Beydilli'nin «İlk mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizam-ı Cedid'e Dair Risalesi» başlıklı incelemesi, Risale'nin Türkçe nüshasının çevrimyazısı, Risale'nin 1807 Fransızca baskısının tıpkıbasımı, Risale'nin Fransızca baskısının günümüz Türkçesine çevirisi (Türkçeleştiren: Prof. Dr. H. Hatemi). Risale'nin Türkiye'de bulunamadığı, Fransa'dan Bibliothèque Nationale'den getirilen fotokopinin de baskıya elverişli olmadığı gerekçesiyle, Fransız doğubilimcilerinden L. Langlès'nin önsöz ve notlarıyla, 1807'de Paris'te basılan nüshanın tıpkıbasımı verilmiştir. Risale'nin Hâlid Ziyâda tarafından Arapçaya çevrildiğini ve 1979'da Beyrut'ta basıldığını da bu yeni baskıdan öğreniyoruz. Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde elyazması bir Osmanlıca çevirisinin bulunduğu anlaşılmış; kitaba bunun çevrimyazısı da eklenmiştir. Doç. Dr. Beydilli, incelemesinde, birbirine karıştırıldığını belirttiği iki mühendis Seyyid Mustafa'yı yetişmeleri, görevleri vb. yönleriyle, özellikle Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelere dayanarak tanıtmakta; kimi belgelerin çevrimyazılarını ve fotokopilerini de vermektedir. Risale'yi «Küçük Seyyid Mustafa» olarak nitelenen 1774 doğumlu ikinci Seyyid Mustafa'nın yazdığı ortaya konularak Langlès'nin önsözünde Seyyid Mustafa'yı «Türk yenileşme hareketinin en dikkat ve saygıya değer kurbanlarından biri» diye nitelemesinden kaynaklanan ve tekrarlanagelen bir yanlış yargı da düzeltilmektedir. Seyyid Mustafa, birçok verli ve yabancı araştırmacının öne sürdüğü gibi, 1807 ayaklanmasında ölmemiştir. Kitapta, Risale'nin adının «diatribe» kelimesi yüzünden yanlış çevrildiğine de dikkat çekilmektedir. Gerçekten de, birçok kaynakta ...**Risalesi** yerine ...**Hicvi,** ...**Taşlaması** denilmiştir. Sözgelimi A.D. Jeltyakov'un kitabında (**Türkiye'nin Sosyo - Politik ve Kültürel Hayatında Basın,** s. 36) adı «Mühendis Mustafa'nın İstanbul'daki Askeri Sanat, Teknik ve Bilimin Çağdaş Durumu Hakkındaki Taşlaması» olarak geçmekte; ilginç bir yakıştırma yapılarak «Çağdaş bilimsel bilgilerin ülkeye girmeye başlamasıyla Türk gençlerinin kapıldıkları aşırı heyecanın hicvedildiği» öne sürülmektedir.

5. **Risale-i Birgivi** (1803).

Mehmed bin Pîr Ali Birgivî'nin[21b] günümüzde de okunmakta olan bu ünlü eseri, bugünkü bilgilerimize göre, matbaada basılan ilk din kitabıdır. 86 sayfalık kitabın boyutları 19×13, yazı boyutları 14×7.5 cm'dir. Din kitabı basımına nasıl izin çıktığını ve neden bu kitabın seçildiğini bildiren herhangi bir kaynak yoktur.

6. **Vâsıf Tarihi** (1804).

Vakanüvis Ahmed Vâsıf'ın *Mehasinü'l-Âsâr ve Hakayikü'l-Ahbâr* adlı iki ciltlik tarihidir. 1. cildi 15+327, 2. cildi 6+315 sayfa; yazı boyutu 21.5×9.5, kitap boyutu 29×18 cm'dir.

6a. **Cevhere-i Behiye-i Ahmediye fi Şerhi'l-Vasiyeti'l-Muhammediye** (1804).

Kadızade Ahmed bin Mehmed Emin'in eseridir. 1808, 1810 vd. tarihlerde birçok kez basılan kitabın bu ilk baskısı 315 sayfa; yazı boyutu 17.5×9, kitap boyutu 23×15 cm'dir.

7. **Amentü Şerhi** (1805).

Kadızade İstanbulî Ahmed'in *Feraidü'l-Fevaid fi Beyani'l-Akaid* adlı eseridir. 298 sayfalık kitabın boyutları 23×15, yazı boyutları 17.5×9.5 cm'dir. Bu kitap 1808, 1817, 1828, 1837'de ve sonraki yıllarda yeniden basılmıştır.

8. **Müsellesat Risalesi** (1805).

Tanınmış matematik bilgini Gelenbevi İsmail Efendi'nin *Adla-i Müsellesat* diye de adlandırılan trigonomet-

21b Bkz. (Nihal) Atsız: **Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası** (İstanbul Kütüphanelerine Göre), İst. 1966.

ri kitabı 79 sayfadır. Yazı boyutları 11.5×6, kitap boyutu 15×10 cm'dir.

9. **Galatati'l-Meşhûre** (1806).

Mustafa Aşir Efendizade Mehmed Hafid'in Osmanlıcadaki yanlış olduğu halde herkesçe kullanılan, dile yerleşen kelimeler üzerine eseridir. Tam adı *Müntehabatü'l-Mensure fi Galatati'l-Meşhûre*'dir. 8+15+4+534 sayfalık kitabın boyutları 22×15, yazı boyutları 19.5×11.5 cm'dir.

10. **Sübha-i Sıbyan** (1809).

İlk baskısının 1801'de Mühendishane Matbaası'nda yapıldığını gördüğümüz bu 33 sayfalık Arapça-Türkçe okul sözlüğü, Üsküdar Matbaası'nda 1818, 1830 yıllarında da basılmıştır.

11. **el-Okyanus Tercümesi** (1815-1817).

Üç ciltlik kitabın tam adı *el-Okyanusü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit*'tir. Mehmed Asım (Mütercim Asım) tarafından Tahir Mahummed bin Yakub Firuzâbadî'nin sözlüğünden çevrilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerle onlara bulunan Osmanlıca karşılıkları ve çevirmenin eklediği notları içeren, yer, kişi vb. adlarını da kapsayan kitabın[21a] 1. cildi 2+4+35+943, 2. cildi 939, 3. cildi 973 sayfadır. Yazı boyutu 25.5×14.5, sayfa boyutu 33×22 cm'dir.

12. **Hamse-i Şanizade**'nin üç kitabı (1820).

Ünlü hekim, bilgin, şair ve vakanüvis Şanizade Ataullah'ın[22] beş kitaptan oluşan tıbbî eserler dizisinin

---

21a Daha geniş bilgi için bkz. Fuat Köprülü : «Âsım» maddesi, **İslam Ansiklopedisi;** Ömer Asım Aksoy : **Mütercim Asım,** Ank. 1962.

22 Geniş bilgi, burada sözü edilen kitapları ve öteki eserleri için bkz. Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk : **14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyle Şani Zade Ataullah,** Ank. (1951), 24 s.

ilk üçü özenle basılmıştır. II. Mahmud kitapların basımı ve düzeltilerinin Şanizade tarafından yapılması için —şimdi İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'nde bulunan— bir ferman yazdırmıştır. Kitabın padişaha, sadrazama, şeyhülislama ve önemli devlet adamlarına sunulacak nüshalarının meşin ciltleri ile ilk sayfalarının başlık ve kenarları 18 ayar altınla tezhip edilmiş, ayrıca süslü mahfazalar yapılmıştır[23]. *el-Kitabü'l-Evvel fi't-Teşrihât* adlı 1. cilt (asıl adı: *Mir'atü'l-Ebdan fi Teşrih-i Âzai'l-İnsan*) anatomi kitabıdır. 7+2+131+80 sayfalık kitaba bakır oyma yöntemiyle basılan 56 resim eklenmiştir. Satışa çıkan kitaplardaki resimler siyah, tezhipli kitaplardaki resimler üç renk (siyah, mavi ve sepya) basılmıştır. 131 sayfası metin, 80 sayfası resimlerin açıklamasıdır. Bazı resimlerin hangi eserlerden alındığı da belirtilmiştir. *el-Kitabü's-Sani fi't-Tabiiyât* başlıklı 39 sayfalık ikinci cilt fizyoloji üzerinedir. Şanizade bu Yunanca terimi «usulü't-tabia» kelimesiyle karşılamıştır. Üçüncü cilt (*el-Kitabü's-salis Miyarü'l-Etibba*), Baron Anton von Stoerck'ten çevrilmiştir; burada ilaçlar ve formülleri anlatılmaktadır. Metin 201, formüller bölümü 56, ilaç fihristi 2 sayfadır. Ayrıca 84 sayfalık genel fihrist eklenmiş; böylece kitabın tamamı 649 sayfa olmuştur. Yazı boyutu 21.5×13, kitap boyutu 30×21.5 cm'dir. Hamse'nin 4. cildi 1828'de Bulak'ta özenli bir baskı ile yayımlanmış, 5. cildi basılmamıştır. İki bölümden oluşan 5. cildin ikinci bölümü kayıptır[24], [25].

---

23 F. N. Uzluk, agy, s. 9.

24 F. N. Uzluk, Şanizade'nin el yazısıyla yazılmış ilk bölümünün kendi kütüphanesinde olduğunu belirtiyor (agy, s. 12); Agâh Sırrı Levend de bunu doğruluyordu (**Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 3. bas., Ank. 1972, s. 73 not 105). Kitap, şimdi Ankara Tıp Tarihi Enstitüsü'nde olmalı.

25 Türkçe basılan ilk tıp kitapları için N. Yıldırım'ın **Journal of Turkish Studies**, Vol. 3, (1979), s. 443-459'daki yazısına bkz.

13. **Nehcetü'l-Menâzil** (1817).

Mehmed Edib bin Derviş Mehmed'in 256 sayfalık bu eserinin sonunda 14 sayfalık ikinci bir kitap, Mustafa Reşid ile (Hekimbaşı) Mustafa Behcet'in yazdıkları *Tertib-i Ecza* risalesi vardır. Sayfa boyutu 14×8, kitap boyutu 18×12 cm'dir.

14. **Neticetü'l-Fetavâ mea'n-Nükûl** (1822).

Dürrîzade Mehmed Arif'in hazırladığı esere Hafız Mehmed tarafından Arapça fetva metinleri eklenmiştir. 4+683 sayfalık kitabın boyutları 25×17, sayfa boyutları 19.5×9 cm'dir.

15. **Mir'at-ı Âlem** (1824).

Ünlü gökbilimci Ali Kuşçu'nun «Fethiye» de denilen eserinin Mühendishane başhocalarından Mirlivâ Seyyid Ali tarafından çevirisidir. 130 sayfalık kitapta dünya, güneş ve ayın hareketlerini gösteren, biri baskı bittikten sonra elle boyanmış 4 levha yer almaktadır. Yazı boyutu 16.5×7,5, kitap boyutu 21×14 cm'dir.

16. **Tercüme-i Şerh-i Siyeri'l-Kebîr** (1825).

Şemsü'l-Eimme Muhammed bin Ahmed Serahsi'den el-Ayıntabî Mehmed Münib tarafından çevrilmiş bu din kitabı 2 cilttir. 1. cildi 8+357, 2. cildi 373 sayfadır. Yazı boyutu 25.5×14.5, kitap boyutu 34×23 cm'dir.

17. **Nazmü'l-Cevahir** (1826).

Aynî Hasan Efendi'nin mesnevîsidir. Ömer Asım Aksoy'un bu konudaki *Hasan Aynî ve Nazmü'l Cevahir* adlı incelemesi 1959'da Gaziantep'te basılmıştır. 4+112 sayfalık kitabın boyutları 23×15, yazı boyutları 18×10.5 cm'dir.

18. **Nuhbe-i Vehbi** (1826).

Sünbülzade Vehbî'nin daha önce Mühendishane Matbaası'nda basılan manzum Farsça sözlüğünün yeni baskısı.

19. **Ahterî-i Kebîr** (1826).

Mustafa bin Şemseddin Ahterî'nin ünlü sözlüğü. 709 sayfalık kitabın boyutları 30×20, yazı boyutları 23×13 cm'dir.

20. **Tuhfetü'l-Ümerâ** (1827).

Mühendishane hocalarından (sonra başhoca) İshak Efendi'nin eseridir. 133 sayfa ve 15 levhadan oluşan kitabın boyutu 19×13, yazı boyutu 14×7 cm'dir.

21. **Üss-i Zafer** (1828).

Sahaflar Şeyhi-zade vakanüvis Mehmed Esad Efendi'nin yeniçeriliğin kaldırılması dolayısıyla yazdığı ünlü eser 3+4+259+2 sayfadır. Yazı boyutu 16.5×9, kitap boyutu 23×15 cm'dir. Parsival'in çevirisi ve notlarıyla daha sonra Paris'te 10 bin adet basılmıştır.

22. **Fetavây-ı Ali Efendi** (1829).

Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları İbn-i Ahmed el-Kefevî Salih Efendi tarafından toplanıp düzenlenmiştir. 12+875 sayfalık kitabın boyutları 27×18, yazı boyutları 22×11 cm'dir.

23. **Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye** (1829).

Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra kurulan yeni ordunun uyacağı kuralları düzenleyen «kanunname» 34+189+2 sayfalık kitapta yayımlanmıştır. Yazı boyutu 17×9, kitap boyutu 23×15 cm'dir.

24. **Mecmûatü'l-Mühendisîn** (1830).

Mühendishane hocası Tâmanî Hüseyin Rıfkı Efendi'nin 294 sayfa ve 15 levhadan oluşan kitabının boyutları 15×8 cm'dir. Kitap, sonraki yıllarda birkaç kez daha basılmıştır.

1831-1840 arasında Dârü't-Tıbbatü'l-Âmire ve Takvimhane-i Âmire'de basılmış kitaplardan bazılarını, bir fikir vermek üzere, şöyle sıralayabiliriz:

25. **İllet-i Cedide Risalesi** (1831).

12 s.lık, «Kolera risalesi» de denilen kitabın yazarı, seretibba-i sultanî (hekimbaşı) Mustafa Behcet Efendi'dir. *Takvim-i Vakayi*'de belirtildiğine göre, 4 bin adet basılarak «vüzerâ ve ulemâ ve ricâl ve zabitân ve âsakir ve hademe-i devlete birer mahatta ikişer nüsha» dağıtılmıştır. Kitap, hastalığın ilk görünüşünde alınacak önlemleri ortaya koymak ve hastalığı kolay geçirdiği öne sürülen sahte ilaçlardan sakınılmasını sağlamak amacıyla yazılmıştır[26].

26. *Hülâsatü'l-Bürhan fi İtaati's-Sultan* (1831). Yasincizade Abdülvahab'dan çeviri, 31 s.

27. *El-Medhal fi'l-Coğrafya* (1831) Mühendishane hocası Tâmanî Hüseyin Rıfkı, 88 s.

28. *Tercümei Siyerü'l-Halebî* (1832). İbrahim el-Halebî'den çev.: Ahmed Asım (Mütercim), 2+8+405 s.

29. *Tuhfetü's-Sukûk* (1832). Debbağzade Numan, 32+417 s.

30. *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye* (1831 - 1834). Elhac elhafız İshak (Hoca İshak Efendi), 4 cilt, toplam 2221 s. + 46 levha.

31. *Lâğımcı Manevrası* (1833). 28s. + 7 pl.

---

26 O. Koloğlu, agy, s. 156.

32. *Mecmua-i Resail* (Arab Dili Gramerine Aid) (1834). Osman bin Şeyh Mustafa el-Çerkeşî, 59 s.

33. *Şerh-i Pend-i Attâr* (1834). Feridüddin Attâr'dan çev.: Bursavî İsmail Hakkı, 7+689 s.

34. *Aksü'l-Mereya fi Ahzi's-Zevaya* (1834). Hacı Hafız İshak, 122 s. + 4 le.

35. *Rişte-i Cevahir* (1834). Ali bin Ebi Talib'den çev.: Yusuf Nesib.

36. *Risale-i İmtihan* (1834). Akşehirli Ömer'den çev.: Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad, 12 s.

37. *İlm-i Hal* (1835). Ahmed İlmî, 40 s.

38. *Hediyetü'l-İrfan der Şerh-i Baharistan* (1836). Molla Cami'den çev.: Mehmed Şakir, 607 s. Şimdiye kadar verdiğiniz bibliyografyalar içinde ilk edebiyat eseri.

39. *Ahkâmü'l-Emraz* (1836). Auguste F. Chomel'den çev.: Osman Saib, 3+177 s.

40. *Gülşen-i Maarif* (1836). Feraizcizade Mehmed Said, 2 cilt, 8+6+1693 s.

41. *Divan-ı Haşim Efendi* (Üsküdarî) (1836). 136 sayfa. İlk divan.

42. *Şerhi'l-Erbaîn Hadîs* (1837). İmam Nevevî'den çev.: Bursavî İsmail Hakkı, 391 s.

43. *Defter-i Aşk* (1837). Fâzıl Enderunî. *Hubannâme, Zenannâme* ve Vehbi'nin *Şevkengîz*'i ile birlikte, 143 s. Sonradan toplatıldığı öne sürülmektedir. «Toplatılan ilk kitap» olarak nitelenebilir.

45. *Tercüme-i Dürr-i Yetim* (1837). Birgivî'den çev.: Ali bin Hüseyin, 89 s.

46. *Hikâye-i Leylâ ve Mecnun* (1838). Fuzuli, 87 s.

47. *Hidmet-i Asker der Zaman-ı Sefer* (1838). Husrev Paşa, 233+3 s.

48. *Şerh-i Delâili'l-Hayrat* (1838 -ve 1839-). Ebu Abdullah Muhammed bin el-Cüzûlî'den çev.: Davud.

49. *Tercüme-i Nuhbetü'l-menkûl fi Kavlihi Teala ve ma Muhammedü'n-illa Resul* (1838). Muhsinzade Halil'den, 73 s.

50. *İthafü'l-Munsifîn ve'l-Üdeba* (Arapça) ve *Tercüme-i İthafü'l-Üdeba* (1838). Hoca Hamdan bin Osman, 139 s.

51. *...Mukabele-i Şerîfe Günleri Malûm Olmak İçin...* (1838), 18 s.

52. *Halebî Tercümesi Babadağî* (1839). İbrahim bin Halebî'den çev.: İbrahim bin Abdullah bin İbrahim el-Babadağî, 1+361 s.

Altıncı Bölüm

TAŞBASMACILIĞI

Döküm harflerle baskı yöntemi, Müslüman Osmanlılarca Avrupa'da yayılışından iki buçuk yüzyıl sonra benimsenip uygulanmıştı. Taşbasmacılığı ise çok erken, hemen hemen Avrupa'yla aynı zamanda başladı.

Alois Senefelder (1771 - 1834) taşbasma yöntemini 1796'da bulmuş, 1802'de Viyana'da on yıllık basmacılık imtiyazı alarak bu mesleği öğretmek üzere bir de derslik açmıştı. Bavyera hükümeti 1809'da Münih'te, Senefelder'in yönetiminde büyük bir taşbasma atölyesi kurdu. Buradan yetişen Comte de Lasteyrie, bu yeni baskı yöntemini daha da geliştirdi. Taşbasmacılığı, çok geçmeden Avrupa'da yaygınlaştı.

1831'de kuzeni Jacques Cailloil'la birlikte Türkiye'ye gelen Henri Cayol, bu zanaatın Türkiye'de ilk uygulayıcısıdır. Litografyanın Türkiye'deki ilk yılları üzerine bilgilerin tek kaynağı olan Grégorie Zellich'in *Notice historiquie sur la litographie et sur les origines de son introduction en Turquie* adlı kitapçığında (Paris 1876)[1] belirtildiğine göre, 1805'te Marsilya dolayında do-

1 Grégorie Zellich'in kitapçığı Fransa'da, litografya'nın 100. yıldönümü dolayısıyla yayımlanmıştır. Buradaki bilgiler kaynak belirtilmeksizin **Resimli Gazete**'nin 7-23. sayılarında (16 Teşrinisani 1311-14 Mart 1312/1896 - 1897) çıkan M. Tevfik imzalı (Ebüzziya Tevfik olabilir) yazıda yer almıştır. Selim Nüzhet Gerçek'in **Türk Taş Basmacılığı** (İst. 1939) adlı kitapçığındaki taşbasmacılığının ilk dönemine ilişkin bilgiler de G. Zellich'in kitapçığına dayanmaktadır. Bu kitapçığın önemli bölümleri Orhan Yüksel tarafından çevrilmiş, **Hayat Tarih Mecmuası**'nda (Haziran 1973) yayımlanmıştır. Burada yazının nereden çevrildiğini belirten bir kayıt yoktur. S. N. Gerçek ve M. Tevfik Jacques Caillol'u Henri Cayol'un amcası olarak göstermektedirler. **Hayat Tarih Mecmuası**'ndaki çeviride kuzeni olduğu belirtilmiştir.

ğan Henri Cayol hukuk öğrenimi görmüş, avukatlık yaparken arkeolojiyle ilgilenmiş ve Doğu'yu görmeye karar vermiştir. Bu arada, Fransa'da yeni yeni uygulanan taşbasmacılığını da öğrenmiştir. Romanya'nın bir kentine Fransız konsolosu olarak atanan kuzeni Jacques Caillol'la Marsilya üzerinden İstanbul'a gelince bir öğretmenden ders alarak Türkçe okuyup yazmayı öğrenmiştir.

Osmanlı Devleti o sırada (1826'da) askerlik alanındaki yeniliklerin en önemlisini, Yeniçerileri ortadan kaldırıp «Asakir-i Mansure-i Muhammediye» adı verilen düzenli orduyu kurmakla gerçekleştirmişti. II. Mahmud'un saltanatta bulunduğu dönemde (1808-1839) yer alan ve «Vak'a-i Hayriye» adı verilen bu olayın ardından, padişahla işbirliği yapan yeniçeri ağası, «serasker» (başkomutan) unvanını aldı. Beyazıt'taki eski saray (bugünkü İstanbul Üniversitesi) da «Bâb-ı seraskerî» (başkomutanlık karargâhı, genelkurmay başkanlığı; sonradan Harbiye Nezâreti binası) oldu. Eski Yeniçeri ağası Hüseyin'in bu kurumu gerektiği ölçüde yenileştirememesi üzerine, 1827 de seraskerliğe Mehmed Hüsrev Paşa getirildi. Kaptan-ı deryalığı sırasında donanmanın önemli ölçüde modernleşmesini sağlamış ve Mısır'daki İngiliz kuvvetleriyle Mısır kuvvetlerini incelemiş olan Hüsrev Paşa, 1789 devrimi sonrasındaki Fransız ordusunu örnek alarak işe başladı.

Öyle anlaşılıyor ki, Hüsrev Paşa, bu zor görevi yerine getirirken ordunun eğitiminde kullanılacak en önemli araçlardan birinin de *kitap* olduğunu biliyordu. Daha önce askerî amaçlı bilim öğretiminde kullanılan kitap, bu kez doğrudan doğruya askerlik eğitimi için kullanılacaktı. Gerçekten de, daha taşbasmacılığı başlamadan, 1829'da *Kanunname-i Âsakir-i Mansure-i Mu-*

hammediye, Talimname-i Piyadegân gibi kitaplar basıldığı görülüyor.

Henri Cayol ve Jacques Caillol ile Hüsrev Paşa arasındaki anlaşma sonucu, Bâb-ı Seraskerî'de bir litografya basmahanesi kurulması girişimi başladı. Dört ay sonra, Avrupa'ya ısmarlanan litografya taşları ile öteki matbaa araç gereçleri gelince, büyük bir taşbasması atölyesi (o dönemin terimiyle «ditografya destgâhı») kurulldu. Atölyede elli kişi çalışıyordu; bunların görevlerinden biri de taşbasma zanaatını öğrenmekti. Aynı yıl (1831) basılan ilk kitap, *Nuhbetü't-Talim* adını taşımaktadır[2]. Taşbasmacılığının bilinen ilk ürünleri, Hüsrev Paşa'nın şu kitaplarıdır :

1. **Nuhbetü't-Talim** (1831).

Tabur Talimi ve *Alay Talimi* olmak üzere iki ciltir. 1. cildi 13 sayfalık önsöz ile 79 levhadan oluşmaktadır. Yazı boyutu 12.5×10, kitap boyutu 19×13 cm'dir. 2. cilt 33 sayfa ve 70 levhadır; yazı boyutu 13×7.5, kitap boyutu 19×13 cm'dir. Basıldığı yer belirtilmemiştir.

2. **Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin İstimali İçin Tertib Olunan Nefer Talimi** (1832).

Basıldığı matbaa, aşağıda belirtilen öteki bazı kitaplarda olduğu gibi «kabının kenarını süsleyen güzel bir çerçevenin alt kısmının ortasında, gayet küçük olarak» «Lith. de Jacques Caillol et Henri Cayol a Cons-

2 **Resimli Gazete**'de «Taktik-i Orduyan» denilmekteyse de (S. 18), M. Tevfik'in kitabı araştırmadan, cevirirken bu adı yakıştırdığı anlaşılıyor. Kitaplara Arapça adlar verildiği bir dönemde Grekçe kökenli, Türkçeye Fransızcadan askerlik terimi olarak geçen, ancak o tarihlerde kullanıldığını sanmadığımız «taktik» kelimesinin kitap adı olamayacağı açıktır. Nitekim, bu adı taşıyan bir kitaba rastlanmamaktadır. **Hayat Tarih Mecmuası**'ndaki çeviride ise, «basılan ilk eser, Avrupa Taktiği hakkında bir risaledir» deniliyor.

tantinople» kaydıyla belirtilmiştir. 110 sayfa ve 23×15 cm boyutundadır. Basıldığı yer ve tarih belirtilmeyen 16×11 cm boyutunda resimli bir *Nefer Talimi* daha vardır.

3. **Kılavuz Talimi** (1832).

Paran'dan çeviri. 73 sayfalık, 23×15 cm boyutundaki kitabın yazı boyutları 18×11 cm'dir[2a].

4. **Top Alayı Talimi** (1835).

7+47 sayfa ve 16 levhadan oluşmaktadır. Yazı boyutu 15.5×8.5, kitap boyutu 21×13 cm'dir.

5. **Talim-i Âsakir-i Piyadegân maa Topçıyan** (1835).

Hüsrev Paşa'nın bu kitabı II. Mahmud'a gönderirken yazdığı «arîza»da yer alan «...evvelce ol risalenin tab' ü temsili emr ü irade-i hikmet ifade-i hazret-i şahane mukteza-i âliyesinden idüğüne binaen...» sözlerinden[3], kitapların padişaha danışılmadan basılmadığı anlaşılmaktadır. 41 sayfalık kitapta ayrıca 12 levha vardır. Yazı boyutu 12.5×7.5, kitap boyutu 20×13 cm'dir.

6. **Müzekkire-I Zabitan** (1835).

65+2 sayfadır.

7. **Top Bölüğü Talimi** (1836).

«Top bölüğünün âmal ve harekâtı»nı konu alan kitap 28+98 sayfa ve 50 levhadan oluşmaktadır. Yazı boyutu 16×8.5, kitap boyutu 21×13 cm'dir.

1836'da Hüsrev Paşa'nın seraskerlik görevine son

2a Taşbasma ilk kitaplarla ilgili tek araştırmayı yapmış olan S. N. Gerçek bu kitabı görememiştir.

3 Mehmed Memduh Paşa'nın **Mir'at-ı Şunuat**'ından aktaran S. N. Gerçek, **Türk Taş Basmacılığı** s. 20.

verilirken Henri Cayol ve Jacques Caillol da Bâb-ı Seraskerî litografhanesinden çıkarıldılar. Jacques Caillol'un bundan sonraki hayatı üzerine hiç bilgi yoktur. Buna karşılık, Beyoğlu'nda bir basımevi açan Henri Cayol'un genişçe bir biyografisi elimizdedir. Seraskerlikteki görevi sırasında birçok taşbasma ustası yetiştiren Henri Cayol'a, bir padişah fermanıyla el yazısı Türkçe kitapları basma imtiyazı (ruhsatı) veriliyor. 1865'te kolera salgını sırasında ölümüne kadar önce bir litografhane, ardından Türkçe, Fransızca, Rumca ve başka dillerde baskılar yapan matbaalar kurup işletiyor[4]. Antoine Zellich başta olmak üzere, Brindini, Manaraki, Terapani, Zeki Şaban gibi ustalar yetiştiriyor. M. Tev-

4 G. Zellich'in kitabında yer alan, öteki kaynaklarca da tekrarlanan bilgiler şöyle : Henri Cayol, Beyoğlu'nda, «Tekke civarında» açtığı litografhaneyi mükemmelleştiriyor; birkaç yıl sonra da bunun yanı başında çeşitli dillerde baskı yapmak üzere ikinci matbaasını açıyor. Dalmaçya'dan gelen Antoine Zellich, Cavol'un matbaasında çalışıp iyi bir usta oluyor ve basımevinin yöneticiliğine getiriliyor. Henri Cayol arkeolojiye ve Doğu dillerine meraklı bir kişidir; elyazması ve sikke koleksiyonu yapmıştır. 1852'de, hurufat dökümhanesinde çalışan işçilerden birinin, öteki işçilerin öğle yemeği için dışarı çıktıkları bir sırada fırından kıvılcım sıçramasına yol açması sonucu çıkan yangın, basımevini birkaç saat içinde yakıp kavuruyor. Cayol, kısa bir süre sonra, Antoine Zellich'in yardımıyla, «Fransız Sefarethanesi yokuşunun başında» yeni bir matbaa açıyor. 1 Kasım 1855'te Paris'e gidiyor; Paris Sergisi'ni gezdikten sonra basım araç gereçleri ve «afiş için çeşit çeşit yazılar» satın alıp İstanbul'a gönderiyor. Bunları alabilmek için de sikke koleksiyonunun birçok parçasını satmak zorunda kalıyor. Bir yıl Paris'te yaşıyor; ardından Marsilya'ya, oradan da çeyrek yüzyıldır ziyaret etmediği köyüne giderek ailesinin hayatta olan kişileriyle görüşüyor. 3 Mart 1857'de İstanbul'a dönüyor. Matbaası, Paris'ten gönderdiği en gelişmiş litografya ve tipografi araç gereçleri sayesinde eski yetkinliğini kazanmıştır. Bu tarihlerde İstanbul'da Frederic Beructuruffe, Joseph Mandouce vb. litografya matbaaları açmışlardır; ancak bunlar gelişme gösteremeyerek ortadan kalkıyor. Henri Cayol'un kolera salgını sırasında, 18 Ağustos 1865'te ölümünden sonra matbaası Antoine Zellich tarafından işletiliyor. A. Zellich, 1869'da buradan ayrılıp kendi adına bir taşbasması atölyesi açıyor, çok geçmeden dizgi harfleriyle de baskı yapıyor. 1888'de Papa XIII. Léon tarafından «Vatikan'ın Matbaacısı» unvanı verilen Antoine Zellich'in 1890'da ölümünden sonra matbaasını kitapçığın yazarı ve büyük oğlu Grégoire Zellich ile öteki oğulları yönetiyorlar.

fik'e göre Brindini, karakalem ve suluboya tablolarıyla da ün kazanmış bir sanatçıdır[5].

Henri Cayol'un kendi litografhanesinde ilk bastığı kitaplardan biri, Hüsrev Paşa'nın Fransızca öğrenimini kolaylaştırmak amacıyla Berazi'li Yorgaki'ye ısmarladığı Fransızca grameridir. 1838'de *Gramer Fransez yani Sarf-ı Fransevî* adıyla yayımlanan 195 sayfalık kitapta, Fransızca kelimeler yanında Türkçe söylenişleri belirtilmiştir.

Henri Cayol'un 1851'de Meclis-i Vâlâ başkanlığına verdiği dilekçe üzerine bu meclisin aldığı karar[6], matbaasının hangi koşullarda çalıştığını da ortaya koymaktadır :

«Fransa uyruğundan Galata'da oturan Cayol'a da *Tûtînâme* gibi bazı uygun düşen kitapların kendi matbaalarında basılması için ruhsat verilmişti. Bunun sebebi de adı geçen kimsenin geçimini sağlamasının kitap basımına bağlı oluşudur. Sözü geçen Cayol önce Tabıhâne-i Âmire'de çalışırken sonradan ödül (tazminat) verilmeden çıkarılmasıyla (kitap basımı yapmaktan) yasaklanması padişahın merhametine uygun olmadığından din ve devletçe (şer'an ve mülken) basılmasına izin verilmeyen kâğıt ve kitapların da önce tercümanlar aracılığıyla Bâbıâli'den sorulup, verilecek ruhsata göre basmaları hususunun gerekenlere bildirilmesi Hariciye Nezâreti'yle yazışılarak Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüştür.»

Bâb-ı Seraskerî Matbaası Jacques Caillol ve Henri Cayol'un ayrılmasından sonra da çalışmasını sürdürdü. Çok geçmeden dizgi harfleri de edinen ve bastığı kitaplara «Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriye», «Bâb-ı

5 **Resimli Gazete,** S. 18.

6 Hayreddin (Nedim) (Göçen) : **Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye, C. I, s. 97;** S. N. Gerçek, **Türk Taş Basmacılığı, s. 25-27.**

Seraskerî'de kain matbaa-i mamure» gibi kayıtlar koyan basımevi, sonraları Matbaa-i Askerî, Daire-i Askeriye Matbaası vb. adlarıyla uzun yıllar askerî yayınları basacaktır. 1839'da bastığı iki kitabın adlarını vermekle yetinelim :

- □ **Risale-i Manevre-i Fünun-ı Bahriye,** 20 s. + 5 levha.
- □ **Hidemât-ı Zabitan-ı Sagîre,** 6+6+291 sayfa+1 levha.

Taşbasmacılığı kısa sürede gelişme gösterdi. 1835'te Maçka'daki Mekteb-i Harbiye'de de bir litografhane kuruldu. Burada H. Cayol'un yetiştirdiği ustaların çalıştığı tahmin edilebilir. 1845 tarihli bir belge[7], Mekteb-i Harbiye Matbaasında bir adet litografya tezgâhı bulunduğunu ve bütün hastanelerde kullanılan basılı kâğıtların bu matbaada basıldığını, ufak tefek kitaplar basmaya kalkışılınca işlerin aksadığını ortaya koymaktadır.

Tanzimat'tan sonra, 1840-50'lerde basımevi sayısında görece bir artış gözlenir. Özellikle taşbaskısı yapan matbaaların sayısı artar. Bu konu kitabın ikinci cildinde ele alınacaktır.

7 S. N. Gerçek, agy, s. 28.

Yedinci Bölüm

BULAK MATBAASI YAYINLARI

Kahire'de kurulan Bulak Matbaası, yayıncılık tarihimizi bastığı kitaplar dolayısıyla ilgilendirmektedir. Mehmed Ali Paşa'nın 1820'de kurduğu, 1822'de yayına başlayan[1] Bulak Matbaası ve bastığı kitaplar Avrupa ve Mısır'da birtakım araştırmalara konu olmuş[2], Türkiye'de ise gereğince incelenmemiştir[3].

Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Valisi bulunduğu sırada kurulan matbaada Arapça kitapların yanı sıra resmî dil[4] Türkçe ile de yayın yapılması doğaldı.

Mehmed Ali Paşa 1831'de ayaklandı ve Osmanlı Devleti ile arasındaki anlaşmazlık 1833'te Kütahya Ant-

---

1 Kaynakların çoğunda kuruluş tarihi 1822'dir. **İslam Ansiklopedisi**'ndeki Mısır maddesi (C. 8, s. 267) 1821 tarihini vermektedir. O. Koloğlu (2 no.lu dipnotunda agy), matbaanın Türkçe kitabesinde Hicri 1235 (1819/20) tarihinin yer aldığını belirtiyor.

2 Orhan Koloğlu, elinizdeki kitabın ilk baskısıyla aynı tarihte çıkan **Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları** başlıklı araştırmasında (İst. 1937) bu kaynaklardan yararlanmıştır. Biz de Koloğlu'nun kitabından yararlanarak bu ikinci baskiya kim yeni bilgiler ekledik.

3 Başlıca Türkçe kaynaklar : M. A. Ubicini : **Türkiye 1850,** C. I, Çev.: Cemal Karaağaçlı, İst., bty;A.D. Jeltyakov: **Türkiye'nin Sosyo - Politik ve Kültürel Hayatında Basın, İst.** (1979); Nuri Akbayar : «Osmanlı Yayıncılığı», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s**. 1683 vd.

4 M. Ali Paşa, anadili Türkçeden başka dil de bilmiyordu. Reinaud: «Notice des Ouvrages Arabes, Persans et Turcs imptimés en Egypte», **Journal Asiatique,** C. VIII, s. 333.

laşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. 1839'da bağımsızlığını ilan eden ve yeniden savaşa tutuşan Mehmed Ali Paşa, İngiltere, Fransa, Rusya'nın önemli rol oynadıkları bir savaş ve bunalım döneminin ardından, Avrupa devletlerinin dayattığı çözümü Osmanlı Devleti ile birlikte kabul etmek zorunda kaldı. Çözüm, Mısır Valiliğinin babadan büyük oğula geçecek biçimde Mehmed Ali Paşa ailesine bırakılması idi.

Mehmed Ali Paşa, valiliği sırasında askeri yeniliklere yönelirken matbaayı en elverişli araç olarak görmüş olmalıdır. İstanbul'u örnek alarak, «İslamcıların tepkisini çekmeden» matbaayı kurabilir ve böylece öteki yeniliklerin yolu da açılabilirdi.

Basımevini «kademeli ve sistemli» bir biçimde kurduğu; ilk aşamada Nikola Musabek'i harf dökümünü ve basımcılığı öğrenmek üzere Milano'ya gönderdiği anlaşılmaktadır[5]. Daha sonra harf çizimleri için İstanbul' dan hattat Aziz Efendi çağrılmıştır. Aziz Efendi'nin elyazmalarındaki hattı andıran okunaklı talik harfleri, Mısır'da olduğu kadar İstanbul'da ve öteki yörelerde de beğenilmiş; yazma kitaba alışık Mısır ve Osmanlı okurlarının basma kitaba «ısınmalarını» sağlamıştır. Bir Batılı araştırmacının deyişiyle, «Belli bir dönemde Türklerin dünyanın en iyi hattatlarına sahip olduklarını söylemek abartma sayılmamalıdır. Mısır da bu konuda bir rol oynamış ise de başarısını büyük ölçüde Türkiye'den gelen hattatlara borçludur.»

1822'de basılan ilk kitabın asker talimi üzerine Türkçe bir eser olduğunu öne sürenler bulunduğu gibi, Arapça-İtalyanca bir sözlük olduğunu ifade edenler de vardır.

---

5 O. Koloğlu, agy, s. 92. Aynı yazar, s. 95'te ise bir yabancı kaynağın iddiasını da benimsemiş görünüyor: «Önce Avrupa harfleri (Fransa ve İtalya'dan) getirtilmişse de bunların Doğu zevkine hiç uymadığı anlaşılmış...» Bu ikinci (ilkiyle çelişen) iddiaya katılamıyoruz.

Bulak Matbaası'nın ilk dönemiyle ilgili rakamlar, Bianchi'nin 1843'te yayımladığı katalogdan[6] aktarılagelmiştir. Buna göre, 1822 - 30'da 56, 1831 - 36'da 60, 1837 - 42'de 114, belirlenemeyen (1830'dan sonraki) tarihlerde 13 kitap olmak üzere, 1822-1842 toplamı 243 kitaptır (yılda ortalama 12 kitap). Bunlardan 125'i Türkçe, 112'si Arapça, 6'sı Farsçadır. 1729-1842 arasında Türkiye'de basılan kitap sayısı 536'dır[7]. Bu rakamla karşılaştırıldığında, Bulak Matbaası'nın pek verimli olduğu sonucu çıkmaktadır. Bianchi bu konuda şöyle demektedir :

«Şayet yirmi seneden beri Bâbıâli hükümeti, Mısır hıdivini taklit etmek suretiyle, Paris'te bir Genç Osmanlılar bürosu kurmuş olsaydı, bu andan itibaren Türkiye yalnızca fikrî gelişim için hâlâ gerekli olan eserler bakımından zenginleşmekle kalmayacak, fakat aynı zamanda sultan, ıslahat düşmanlarına karşı çıkabilecek ve maalesef Avrupa diplomasisiyle çok sık ortaya çıkan siyasî kavgalarda, hükümetlerine oldukça faydalı hizmetler görecek kültürlü ve kabiliyetli birçok insana sahip olmuş olacaktı. İçlerinden pek azının muvaffak olduğu birtakım gençlerin Paris ve Londra'ya, disiplinsiz, idarecisiz, birbirinden kopuk bir şekilde gönderilmeleri, bu kadar büyük ve bu kadar önemli bir neticenin doğabilmesi için yeterli bir tedbir değildi.»[8].

Aynı kaynağa dayanılarak verilen bilgilere göre, basılan kitaplardan 45 kadarı Mehmed Ali Paşa'nın 1825' te Fransa'da kurduğu Mısır temsilciliğinde görev yapan gençler tarafından Avrupa'da basılan eserlerden Türkçeye ve Arapçaya çevirilerdir. Çoğu Fransızcadan, bir

6 **Catalogue géneral des livres Arabes, Persans et Turcs, imprimés à Boulac en Egypte,** Paris 1843.

7 Jale Baysal : **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,** İst. 1968, s. 29-41'deki çizelgeden hesaplanmıştır.

8 Aktaran : M. A. Ubicini, agy, s. 239.

bölümü İngilizceden çevirilmiştir. Matematik, mekanik, jeodezi (yer ölçümü bilimi), «harp fenni», barut yapımı, tıp, eczacılık, veterinerlik, denizcilik, genel olarak bilimler ve edebiyat konularındadır. Tarih konusundaki çevirilerin örnekleri şunlardır : Carlo Botta'nın *I'Histoire de I'Italie*'si (bkz. aşağıda no. 9), Voltaire'in *I'Histoire de Charles XII*'si. Napolyon'un St. Hélène adasındaki hayatını konu alan *Mémorial de Sainte-Hélène* (bkz. aşağıda no. 5), vb. Basılan 243 kitaptan 24'ü (yüzde 10 kadarı) İslam diniyle ilgiliydi[9]. Askerlik konularındaki kitapların sayısı 48'di ve bunların 39'u Türkçeydi. Askerî okullarda Türkçe öğretim yapıldığından, basılan 16 matematik ve fen kitabından 10'u da Türkçeydi. Bütün bunların yanı sıra Türk-İran şairlerinden yirmi kadar divan da yayımlandı[10].

Başka kaynaklardan[11] yararlanarak şu bilgiler de eklenebilir :

İlk aşamada yayımlanan kitaplardan 20'si, doğrudan doğruya İstanbul baskılarının koyyalarıydı. 1822-1842 arasında çıkarılan «modern nitelikli» 135 kitaptan 67'si Fransızca asıllarından çevrilmiştir. 68'i ise Türkçe çevirilerinden aktarılmıştır ya da Türkçelerinin yeni baskılarıdır. Arapça, en çok dilbilgisi ve tıp-baytarlık konularında (27 kitaptan 25'i) kullanılmıştır.

Bulak basımevinin önemi, O. Koloğlu'nun belirttiği üzere, üretim sayısında değil, sürekliliğindedir. «Az da olsa ara vermeden yayın yapmıştır. Böylece basımevinin bir kurum olarak yerleşmesine, devlet eliyle katkıyı sağlamıştır.»

9 O. Koloğlu'na göre din kitabı sayısı 27'dir, bunların 20'si Türkçedir.

10 O. Koloğlu'na göre 26 siir kitabı yayımlanmıştır, bunların 20'si Türkçedir.

11 O. Koloğlu, agy, s. 93-96 ve dipnotları.

Bulak Matbaası'nda 1822-1839 arasında basılmış Türkçe kitaplardan bazıları şunlardır :

1. *Talimname-i Piyadegân* (1824). 7+194+6 s.

2. *Fenn-i Lağım* (1824). Mühendishane hocası Tamani Hüseyin Rıfkı'nın eseri.

3. *Marifetname* (1825 ve 1839). Erzurumî İsmail Hakkı, 23+563 s.

4. *Riyazü'l-Kütebâ ve Hıyarü'l-Üdebâ* (1826). Darendevî Hayret, 1+494 s.

5. *Mısır'da ziraat ve sulama hakkında lâyıha* (1830). 96 s.

6. *Afrika Cezayiri'nde Santa Elene nam cezireden vasıl olub ol tarafda cezire-bend olan Bonaparta'nın sergüzeştini şâmil Frasaviyü'l-ibare bir kıt'a risalenin hulâsa-i tercümesidir ki Bonaparta'nın kendisi tarafından tahrir olunub bir takrible tevarüd etmiştir* (1831). 50 s. [İkinci baskısı : *Kitab-ı Tarih-i Bonaparta* (1844), 90 s.]

7. *Mecmûatü'l-Mühendisîn* (1831). Tamani Hüseyin Rıfkı, 199 s. + 15 le. [Bkz. s. 89]

8. *Zeyl-i Nabi alâ Siyer-i Veysî* (1832). 2+268 s.

9. *Fülk-i Aziz* (1833). 103 s.

10. *Ahlâk-ı Alâi* (1833). Kınalızade Ali, 3 cilt, 236 +127+52 s.

11. *İtalya Tarihi Tercümesi* (1833). Çev.: Aziz - Hasan, 1. cilt 176+4, 2. cilt 154 s.

12. *Şerh-i Divan-ı Hafız-ı Şirazi* (1834). Sûdi, 3 cilt.

13. *Kitab-ı Cerrü'l-Eskal* (1834). Charles Bossut'dan Mehmed Nureddin, 203 s. + 8 le.

14. *Fatihu'l-Ebyat* (1835). Mevlana Celaleddin'den İsmail-i Ankaravî, 6 cilt, toplam 2517 s.

15. *Şerhü'l-Muhammediye el-Müsemma bi-Ferahi'r-*

Ruh (1836). Yazıcızade Mehmed'den Bursavî İsmail Hakkı, 2 cilt, toplam 714 s.

16. *Usulü'l-Hendese* (1836). Çev.: İbrahim Edhem Paşa, 4+362 s. +4 le.

17. *Mısır Kanun-ı Umumîsi* (1837). 43 Türkçe+40 Arapça s.

18. *Tarih-i İskender bin Filpos* (1838). 8+263 s.

19. *Rıfaa Bey Seyahatnamesi Tercümesi* (1839). Çev.: Rüstem Besim, 259 s.

20. *Şerh-i Divan-ı Aliyü'l-Murtaza* (1839). Ali bin Ebi Talib'den, 2+1+576 s.

Basılan başlıca Türkçe divanlar ise Fuzulî (1838), İzzet (1839), Nailî (1837), Nef'î (1836), Niyazi-i Mısrî (1838), Pertev (1837), Ragıb (Mehmed Ragıb Paşa, Koca Ragıb Paşa, 1836), Sâmî (1837), Sürurî (1839), Şeyh Galib (1836), Vehbî (Sünbülzade, 1837) divanlarıdır. Çoğu 23×15 cm boyutundaki bu divanlardan bazıları taşbasma yöntemiyle basılmıştır.

Sekizinci Bölüm

GENEL DEĞERLENDİRME

Yayıncılık Yönünden

1729-1839 döneminde yayımlanan kitapların sayısı 434 olarak hesaplanmaktadır[1]. 1844 sayımına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu 35.350.000'dir; bunun 21 milyonu Müslümandır[2]. İster nüfusunun tümünü ister Müslüman nüfusunu alalım, en iyimser hesapla her kitabın 2.000 basıldığını varsaysak bile, kişi başına düşen kitap sayısı önemsenemeyecek kadar küçük bir bindeyle ifade edilebilmektedir (0.025 ya da 0.041). Bu da göstermektedir ki, yayıncılık, yüzyılı aşkın bir sürede ancak emekleme döneminin eşiğine gelebilmiştir. Bu dönemin yayımlanan kitap sayısı bakımından en yüksek rakama ulaşılan son dört yılında, 1836'da 22,

1 Jale Baysal: **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,** İst. 1968, s. 29-41.

2 Nuri Akbayar: «Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** s. 1239-40, Tablo 2 ve 3.

1837'de 39, 1838'de 37, 1839'da 36 adet[3] olmak üzere 114 kitap basılmıştır. Bir karşılaştırma yapma imkânını veren şu rakamlar, Osmanlı Devleti ile örnek almaya çalıştığı Avrupa arasındaki uçurumu ortaya koyacaktır: Fransa'da 1480-1610 yılları arasında Afrika, Amerika, Çin, Hindistan ve Osmanlı ülkeleriyle ilgili 524'ü aşkın kitap yayımlanmıştır. Bu yayınların 80'i doğrudan doğruya Türklerle ilgilidir. 16. yüzyılda Avrupa'da Türkiye ve Türkler üzerine çeşitli dillerde çıkan yayınların sayısı 2.463'ü bulmaktadır[4].

Bu dönemde basılmış kitapların *inkuabel* ya da «beşik devri baskıları» olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında, kitaplarda şu özellikler saptanabilir: «Basılış şekillerinde yazma geleneği devam eder. Basımevleri veya yayınevleri iç kapak yapmaz. Eser adı, kitabın ilk sayfasında bazan yazar adı ile birlikte ya bir sayfa halinde veya birkaç satır halinde verilir. Aynı yaprağın arka yüzünde metin başlar. Metnin ön yüzde hemen kitap adından sonra başladığı da görülür. Çoğu zaman eser hakkındaki bilgilerin kitabın sonunda, hâtime denen kısımda verildiği de görülmektedir»[5], [6].

Jale Baysal'ın verdiği dökümlere[7] göre yapılan hesaplamada, 1729-1839 döneminde 434 kitap basıldığı anlaşılmaktadır. Bunların konulara dağılımı şöyledir.

---

3 J. Baysal, agv, s .40-41.

4 Zeki Arıkan: «Turcica, Revue d'Etudes Turques», **Belleten,** S. 185, Ocak 1983. Kaynakça aynı yerde.

5 Meral Alpay: «Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri», **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı,** No. 5, İst. 1973.

6 1840'tan sonra yayımlanan kitaplardan hangilerinin «inkunabel» sayılacağı konusunda görüş ayrılıkları vardır (M. Alpay, agy). Burada belirtilmesi gereken, Türk inkunabellerinin yalnızca 1729-1839 dönemi yayınları olmadığıdır.

7 J. Baysal, agy, s. 29-41.

Konu	Sayı	Yüzde
İslam dini	63	14.52
İslam felsefesi	17	3.91
Retorik	9	2.07
Dil	49	11.29
Sözlükler	50	11.52
Nazım	47	10.83
Roman hikâye - masal	9	2.07
Tarih	32	7.55
Takvim	10	2.30
Askerlik	75	17.05
Matematik	14	3.23
Fen	9	2.07
Sağlık bilimleri	11	2.53
Başka konular*	40	9.06
TOPLAM	434	100

(*) Toplam içindeki payı % 1.84 ve daha az.

Siyasal Amaç

Kitap yayını her şeyden önce Batı'yı örnek alan yenileşme (reform) hareketlerinden[8] biridir ve öteki yeniliklerin yolunu açmak amacıyla yayına geçilmiştir. Bu, bütünsel açıdan bakıldığında, siyasal - ekonomik amaçtır. Teknik ve fenlere ilişkin kitaplarla tabiî bilimler üzerine yayınlar gözden geçirildiğinde, bu amaca doğru ilk adımın atıldığı söylenebilir.

Özellikle İbrahim Müteferrika Matbaasının yayınları, onun belirlediği bir yayın programı çerçevesinde dil, tarih, coğrafya, tabiî bilimler, askerlik konuların-

8 Yenileşme hareketleriyle basımcılığın ilişkileri özellikle N. Berkes, A. H. Tanpınar, A. Adıvar, B. Lewis, A.D. Jeltyakov'un kitaplarında ele alınmaktadır (Kaynakçaya bkz.).

daki kitapların seçildiğini, programın[9] padişah ve sadrazam tarafından onaylandığını düşündürtmektedir. Hammer'in deyişiyle, «Bu dönem her şeyden önce Batı âdetlerinin Doğu âdetlerine belirli bir etki yapışı ile, Osmanlı siyasetinin Avrupa siyasetleriyle sıkı bağlantısı ile kendini gösterir. Seçilen ilk on kitap, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri bir yandan İran'la, öte yandan Avrupa devletleriyle olan ilişkilerin tarihini inceleyerek kendini aydınlatma eğiliminde olduğunu gösterir.»[10]. Sonraki dönemlerde de aşağı yukarı aynı konularda kitaplar yayımlanmış olmakla birlikte, bu dönemlerin seçimi aynı ölçüde bilinçli ve sistemli değildir. Belirli bir yayın programı izlenmemiş, kitap seçiminde daha çok olaylardan ve zorunluklardan (en başta askerî okulların gereksinimleri) yola çıkılmıştır.

Dinin Etkisi

Matbaanın açılmasına din bilginlerinin karşı çıktığına ilişkin herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır[11]. Bu konuda tek yetke, hemen her alanda olduğu gibi, üst düzey yöneticileridir. İbrahim Müteferrika ile Said Efendi'ye ferman verilirken gözönünde bulundurulan nokta da ulemanın değil, hattatların tepkisidir. Nitekim bu tepki gelmiştir.

İlk din kitabının *(Risale-i Birgivî)* 1803'te basıldığını biliyoruz. Böylece III. Selim döneminde din kitabı

9 İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitaplar, özellikle bunların önsözleri incelenirse, yayın programının belirlenmesi için Damad İbrahim Paşa'nın bilimsel bir kurul oluşturduğu yolundaki görüşlerin (Münir Aktepe : «Türkiye'de Akademi Meselesi», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** S. 8; Enver Ziya Karal : «Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu», **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Türkçe,** Arık. 1978, s. 46) benimsenemeyeceği ortaya çıkar.

10 Hammer, XIV, 106. (N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 63).

11 N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 63. Tersini savunan yazarların hiçbiri tarihî kaynak göstermemektedirler.

basma yasağı kalkmış, hattâ din kitabı basılmasının gerekli olduğu görüşü benimsenmiştir: *Takvim-i Vakayi*'in 12. sayısında (1831 sonu - 1832 başı), eğitim amaçlarıyla, özellikle topluma zararlı kişilerin uyarılması için, din kitapların basılması gereği üzerinde durulmaktadır[12], [12a].

Eğitim Sorunu

Eğitim alanındaki gelişmelerle yayıncılık arasındaki ilişki de gözönünde bulundurulmalıdır. Batılı anlamda öğretim yapmak üzere askerî okullar kurulurken, 1824'te II. Mahmud tarafından ilköğretimi zorunlu kılan bir fermanın yayımlanması, bununla ilgili gelişmeler ve eğitim alanındaki yeni düzenlemeler («Ekler» bölümünde yer alan «Çağdaş bilim ve kültür kurumlarının ve hareketlerinin memleketimizde yerleşip gelişmesiyle ilgili olaylar» tarihçesine bkz.) de bilim ve teknik kitaplarının yanı sıra *Tuhfe-i Vehbî, Nuhbe-i Vehbî, Sübha-i Sıbyan* başta olmak üzere kimi okul kitaplarının yayımlanmasını, yeni baskılar yapmasını sağlamıştır. Ancak bu ve benzeri gelişmeler, eğitim politikasının «sadece devletin yönetici kadrolarını oluşturmaya yönelik» olduğu yargısını[13] haksız çıkaramaz.

---

12 Orhan Koloğlu : **Takvim-i Vekayi Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981**, Ank. (1981), s. 155.

12a 18. yüzyıl başlarında Beşiktaş'ta biraraya gelen, bundan dolayı «Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi» diye adlandırılan yüksek rütbeli bir bilim adamları küme'sinin oluşturduğu «serbest ve ileri görüşlü entellektüel bir muhit» vardı ki, bunların «İslâm-Batı arasında din dışı konularda uyuşmanın mümkün olduğuna, din konularında ise müsamahaya dayalı bir anlayışın kurulabileceğine, fen, bilim ve insanın günlük hayatını daha kolaylaştırıcı birtakım Batı tekniklerinin kabul edilebileceğine» inanmaları (Ekmeleddin İhsanoğlu : «19. Asrın Başlarında —Tanzimat Öncesi— Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri», **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**'nde, İst. 1987, s. 43-74), gerekli hoşgörü ortamının doğmakta olduğunu göstermesi yönünden ilginçtir.

13 O. Koloğlu, agy, s. 50.

Çeviriler ve Dil Sorunu

Sistemli bir çaba olarak başlamamış ve uzun sürmemiş olmakla birlikte, III. Ahmed döneminde oluşturulan çeviri kurulu ile çalışmalarını bu alandaki ilk resmî girişim sayabiliriz[14]. Bu yıllarda ve daha sonra bilim ve fen konuları dışındaki çevirilerde Doğu kaynaklı eserlere ağırlık verilmiştir. Doğu'ya dönüş, Batı tekniğine karşı gösterilen zorunlu ilginin bir tepkisi olarak değerlendirilebilir[15]. Ancak, İbrahim Müteferrika'nın öncülüğünde bir Batı'ya ilgi çığırı da açılmıştır. Aynı dönemde Mısır'da daha sistemli, İ. Müteferrika'nın izlediği yayın programını andıran bir çeviri hareketine girişilmiş olduğu görülüyor. *İtalya Tarihi, Bonapart'ın Sergüzeşti* gibi Batı kaynaklı kitaplar, toplumsal bilimler ve edebiyat alanında ilk Batı eserleri olarak görülmektedir.

Sözlük basımına verilen önem, çeviri çalışmalarının bir sonucudur. Bu dönemde *Vankulu Lûgatı*'nın üç kez basıldığı ve Mütercim Asım'ın Burhan-ı Kaatı Tercümesi *(Tibyan-ı Nâfi der Tercüme-i Burhanı Kaatı)*, Kamus Tercümesi *(el-Okyanusü'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusü'l-Muhit)* gibi önemli eserler yayımlandığı gözönüne alınırsa, daha önce «ihmal edilmiş» bir alandaki boşluğun doldurulması yolunda küçümsenemeyecek adımlar atıldığı anlaşılır.

Konu aldığımız dönemde yazı dili ile konuşma dili arasında büyük bir «uçurum» bulunduğu bilinmektedir. Bu, 1840'ta *Takvim-i Vakayi*'de çıkan bir yazıda[16] şöyle yansıtılmıştır: «Avrupa'da okumak ve yazmak pek ko-

14 Daha önceki çeviriler ve bu dönemin değerlendirilmesi için bkz. Hilmi Ziya Ülken : **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İst. 1935, s. 339-356.**

15 H. Z. Ülken, agy, s. 352.

16 O. Koloğlu, agy, s. 45.

lay bir şeydir, çünkü tahriratlar bir siyâktedir; öyle Türkçe gibi imla lisanı başka, tekellüm lisanı başka değildir. Kibar ile hamalın lakırdısı birdir.» Mustafa Sami Efendi'nin yine 1840'ta basılan *Avrupa Risalesi*'ndeki kimi gözlem ve görüşler de ilginçtir[17]: «...Kimyanın ilerlemesi de litografyanın gelişmesine sebep oluyor. Lisanlarını belli usullere bağlayıp lüzumsuz fazla kelime kullanmıyorlar. Yeni bir kitap yazana veya bir şey icat edene mükâfat veriyorlar ve lâyık olduğu itibarı gösteriyorlar. Bu suretle kimsenin emeği hebâ olmuyor.»

Gerçekten de, öğrenilmesi uzun yıllar gerektiren yazı dili, «yeni düşüncelerin kolayca yayılmasına ve düşünce hayatının genişleyip ilerlemesine en büyük engeldi»[18]. Bu dönemde yayımlanan kitapların konulara göre dağılımında en önemli yüzdeye (% 22.81) «dil» ve «sözlükler»in ulaşması, —ister bilinçli, ister el yordamıyla olsun— düşünce hayatı önündeki engellerin kaldırılması yolunda çaba harcanmaya başlandığını belgelemektedir. Vakanüvis Esad Efendi de, tarihinde, bizzat padişahın kendisine olayları çok açık bir dille yazmasını buyurduğunu söylemektedir[19]. Ancak, bütün bunlara karşın, Tanzimat'tan önce dilin yalınlaştırılması yolunda özellikle üzerinde durulmaya değer girişimlere rastlanmaz. Yine de, çeviriler yoluyla yabancı kelimelerin yavaş yavaş dile girmesi ve yine çeviri eserler yoluyla yeni terimlerin alınması ya da türetilmesi[20], dilin yalınlaşmasına, ağdalı «terkip»lerin kırılmasına kat-

17 Aktaran : Bilge Ercilâsun. «Mustafa Sami Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihindeki Yeri», **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** 1983, s. 72.

18 Agâh Sırrı Levend : **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** 3. bas., Ank. 1972, s. 81.

19 A. Hamdi Tanpınar : **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,** 5. bas., İst. 1982, s. 56.

20 Said Paşa : **Gazetecî Lisanı, İst.** 1327/1911; A. S. Levend, agy, s. 72-75; O. Koloğlu, agy, s. 58-61.

kıda bulunan etkenler olmuştur. Hattâ, bir görüşe göre, «Fransızcaya önem verilmesi, bu dilin Arapça yerine bir ilim dili olarak alınması gibi bir düşünce ile değil, tersine, Türkçenin bir ilim dili haline getirilmesi için yapılıyordu.»[21]. Ve, «Modernleşme ve ona bağlı olarak basımevinin yaygınlaşmasıyla birlikte politik olarak yüzyıllardır üst plandaki yeri tartışılmayan Türkçe, yeni bir alanı, bilim alanını da kontrol altına almaya başlıyordu.»[22].

Bu Dönem Yayıncılığının Ekonomik Yönü

Konu aldığımız dönemde matbaacılıkta, dolayısıyla yayıncılıkta gelişme sağlayacak koşullar gerçekleşmemiştir[22a].

Bu koşullardan birincisi, bazı teknik ilerlemelerin sağlanmasıdır. Ülkedeki Yahudi, Ermeni ve Rum matbaalarının deneyimleri dikkte alınmazsa, İbrahim Müteferrika basımcılığa sıfırdan başlamış ve Sait Maden'in işaret ettiği gibi, binbir sorunla uğraşmıştır. «Arap yazısının harflerini, tek harfleri, bileşik harfleri, aralarındaki bağlantı parçacıklarını tasarlamak; bunları yazdırıp, çizdirip kalıba döktürmek (hangi madenlerin ne ölçüdeki alaşımlarından?); bu beş yüze yakın hurufatın konulacağı gözler için en mantıksal, en kullanışlı sıralamayı bulmak (günümüzde bir daktilo klavyesindeki harf sıralanışının uzun deneyler sonucu belirlenip kesinleşmesi gibi); kâğıt üzerinde yayılmayacak, çabuk kuruyabilen ve zamana dayanıklı bir baskı mürekkebi

21 Enver Ziya Karal, not 9'da agy, s. 51. Karal, bu yazısında matbaanın Türkçenin gelişmesine başka katkılarını da incelemektedir.

22 Orhan Koloğlu : **Basımevi ve Basının Geçikme Sebepleri ve Sonuçları,** İst. 1987, s. 94.

22a N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 59-60. 63-65.

için uygun bileşimler araştırmak; birkaç yüz sayfalık bir kitap için tek tek harf dizip, sayfalar oluşturup, sayfa kalıpları hazırlamak; kimi sayfalarda kullanılacak haritalar, resimler için şimşirden, bakırdan kalıplar oyup bunları günümüze değin solmadan kalabilen boyalarla yedi sekiz renkli basabilme sorunlarını çözmek; o çağda elle çevrilir bir çarkla çalıştırılan baskı makinesine kâğıdın düzenli bir biçimde verilip toplanması, katlanıp harman çekilmesi, ciltlenmesi için gereken binbir sorunu, binbir ayrıntıyı ilk kez çözümlemeye çalışmak.»[23]. Taşbasmacılığı, karşısında bu tür sorunlardan birçoğu olmadığı, kimi sorunlar da önceden çözümlendiği için daha kısa sürede gelişme gösterebilmiştir.

İkinci koşul olan «yeterli kâğıt üretimi»nin de sağlanamadığı bilinmektedir. Osmanlı yayıncılığı, tarihi boyunca kâğıt gereksinimini dıştan alınan kâğıtla gidermiştir. Dolayısıyla kimi dönemlerde darlık başgöstermiş, kimi dönemlerde de kâğıt fiyatları büyük ölçüde artmıştır. İstanbul'a Yahudiler eliyle getirilen kâğıdın öteden beri pahalı bir madde olduğu, ilk matbaanın çalışmaya başlamasıyla fiyatının daha da arttığı bilinmektedir[24]. Kurulan kâğıt fabrikaları da, çeşitli nedenlerle, verimli olamamıştır.

Üçüncü koşul yeterli okur kitlesinin sağlanmasıdır ki, Osmanlı Devleti'nde eğitim düzeyinin buna elverişli olmadığı açıktır.

Bu çerçevede üzerinde durulması gereken bir nokta da kitap fiyatlarıdır. Prof. Dr. Osman Ersoy'un bu konudaki ilginç çalışmasında[25] İbrahim Müteferrika Mat-

23 Sait Maden : «Başlangıcından Bugüne Türk Grafik Sanatı 3», **Çevre,** S. 3, Mayıs-Haziran 1979.

24 Osman Ersoy : **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt,** Ank. 1963, s. 19-23, 30-31.

25 Osman Ersoy : «İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları», **Türk Kütüphaneciler Derneği Basın ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı - Bildiriler,** Ank. 1980.

basında basılan kitapların İstanbul'daki (kuruş olarak) ve Fransa'daki (frank olarak) fiyatları ele alınıp bazı karşılaştırmalar yapılmıştır :

«Kral Rakoczi'nin çevirmenliğini yaptığını bildiğimiz İbrahim Müteferrika'nın gündeliğinin 50 akçe olduğunu biliyoruz. Kendi bastığı eserleri satın almaya kalksaydı durumu ne olurdu? İbrahim Müteferrika aşağı yukarı 2.5 gün çalışarak 1 kuruş kazandığına göre, aşağıdaki tabloya bir göz atalım :

Vankulu Sözlüğü	35×2.5 :	87.5 gün
Tuhfetü'l Kibâr	3×2.5 :	7.5 »
Tarih-i Seyyah	3×2.5 :	7.5 »
Tarih-i Hind-i Garbî	3×2.5 :	7.5 »
Timur Tarihi	3×2.5 :	7.5 »
Mısır Tarihi	3×2.5 :	7.5 »
Gülşen-i Hulefa	3×2.5 :	7.5 »
Grammaire Turque	3×2.5 :	7.5 »
Usulü'l-Hikem	1×2.5 :	2.5 »
Füyuzat-ı Mıknatısiye	1×2.5 :	2.5 »
Cihannüma	30×2.5 :	75 »
Takvimü't-Tevarih	3×2.5 :	7.5 »
Naima Tarihi	30×2.5 :	75 »
Raşid Tarihi	30×2.5 :	75 »
Asım Tarihi	30×2.5 :	75 »
Bosna Tarihi	3×2.5 :	7.5 »
Ferheng-i Şuurî	30×2.5 :	75 »

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, İbrahim Müteferrika en ucuz yani 1 kuruş olan bir eseri almak için en az 2.5 gün ve en pahalı olan Vankulu Sözlüğü'nü satın alabilmek için de 87.5 gün çalışmak zorunda idi.

İlk basılan kitaplardan, fiyatları belli olanlar 147 kuruş, belli olmayanlar ise yaklaşık 65 kuruş tutmak-

tadır. Demek ki 24 yapıt toplam 212 kuruş etmektedir. Eğer İbrahim Müteferrika, bastığı kitapların bir dermesini (koleksiyon) satın almaya kalksaydı, 50 akçelik gündeliği ile, başka hiçbir şeye para harcamadan, 545 gün çalışması gerekirdi. Bu yapıtlar ciltli ve tezhipli olarak yaklaşık 271 kuruş değerinde idi. Ünlü matbaacımız, kendi bastığı kitapların tümünü ancak 677.5 gün çalışarak satın alabilecekti.

Verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere, ilk basılan kitaplar, sıradan bir kimsenin değil, devlet katında en iyi görevleri yapan kişilerin bile satın alamayacağı kadar pahalıdır.»

Bu bildirinin verildiği toplantıda, bildiri üzerindeki tartışmalarda, basılan kitabın yazmasından on katı ucuza satıldığı, fiyatları arzla talebin belirlediği, daha çok istek olsaydı kitapların da çok sayıda basılacağı, dolayısıyla daha ucuza üretilmiş olacağı, bunun da birim fiyatları düşüreceği noktaları üzerinde durulmuştur[26].

Öte yandan, eldeki 1846 yılına ilişkin belgeler, *Takvim-i Vakayi*'de matbaanın Takvim-hâne'ye bağlanarak giderlerinin devletçe karşılandığının, böylece kitap yayınında gelişme sağlanacağının yazılmasına karşılık, devlet matbaasında basılan kitaplara önemli ölçüde «temettü ilâve edildiğini», yani kâr payı eklendiğini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, devlet matbaası bugünkü kamu iktisadî teşebbüsleri (KİT'ler) gibi çalıştırılmaktadır : 1200 adet basılan *Mevahibü'l-Ledünniye* adlı kitabın bir adedi 42 kuruş 12 paraya mal olmuş, bunun üzerine 57 kuruş 28 para eklenerek kitabın ciltsiz olarak 100 kuruşa satılması uygun görülmüştür[27]. Bir

26 O. Ersoy, «İlk Türk Basımevinde...» agy, s. 77-83.

27 Bâbıâli İrade / Dahiliye 5951. Yayımlayan : İsmail Erünsal : **Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler,** İst. 1982, s. 245.

adedi için 40 kuruş 15 para harcanan *Tarikat-ı Muhammediye Şerhi* ise, 14 kuruş 25 para eklenerek, toptan 55 kuruşa satılmaktadır[28].

Matbaacılığın gelişemeyişinde, bunun II. Mahmud dönemine kadar «devletçe verilen bir tekel olarak» kalmasının da payı bulunduğu öne sürülmüştür[29]. Gerçekten de, ilk dönemde olmasa bile, 19. yüzyılın başlarında kitap «talep»inin bir ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Yeni matbaalar açılabilseydi, basılan kitap sayısı da —görece olarak— artacaktı.

Sonuç

İncelediğimiz 1729-1839 döneminin yayıncılık açısından başlıca özelliği, çok uzun sürece yayılmış bir başlangıç aşaması olmasıdır (1744-1750 ve 1759-1781 yılları arasında hiç kitap yayımlanmamıştır; bu dönemler dışında da kitap basılmayan yıllar vardır). Dönemin sonlarında, kitabın önemi, bilimin gelişmesini ve kapsamlı düşünmeyi (dolayısıyla amaçlanan yeniliklere ulaşılmasını) sağladığı herhangi bir kuşkuya yer kalmaksızın anlaşılmıştır[30].

Böylece Tanzimat Dönemi yayıncılığının koşulları da hazırlanmış olmaktadır.

---

28 Bâbıâli İrade / Dahiliye 5931. İ. Erünsal, agy, s. 246.

29 N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 59-60.

30 **Takvim-i Vakayi** gazetesinde 1832'de yayımlanan bir yazıda şöyle denilmektedir: «Çok sayfalı kitapların elle yazılması çok çaba ve zaman gerektirdiğinden, bunlar pek az sayıda üretilebilmektedir. Oysa kitabın çoğaltılması bilgili kimseleri (ehl-i dâniş) artırdığı gibi, kişilerin kapsamlı düşünmelerini de sağlar. Baskı sanatı bu amaçla icat olunmuştur.» Bunun hemen arkasından, kitap basımı için harcanan paranın satışla karşılanmadığı belirtilir; bir çözümyolu olmak üzere Tabıhane-i Âmire'nin bütçe bakımından Takvim-i Vakayi yönetimine bağlandığı açıklanır.

EKLER

EK 1

OSMANLILARDA ELYAZMASI KİTAP VE KÜTÜPHANELER

Osmanlılarda kitap, basımcılığın iyice yaygınlaştığı bir döneme, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar «el sanatları»nın çeşitli dalları tarafından üretilen ve yalnızca okunmakla yetinilmeyen, yazılarının, tezhiplerinin, minyatürlerinin, cildinin güzelliğiyle görsel önem, estetik değer taşıyan bir nesne olarak algılanmıştır. Bu yüzden, güzel yazı yazan hattatlarca çoğaltılıp mesleğinde ustalaşmış müzehhip (tezhipçi) ve nakkaşlarca süslenir, mücellitlerce ciltlenir. Kâğıdının kesilmesi, mürekkebinin çeşitli işlemlerden geçirilip elde edilişi, kalemin yapılması, yazının çeşitleri, ciltleme vb. uzun deneyimlerle kazanılmış becerilerdir. Üretimin bütün aşamaları ayrı bir sanat dalı olarak görülür; bu alanlarda «sanat»a katkı getiren ustalar unutulmaz. *Kitap sanatları*'nın ustaları «hünerver = beceri sahibi kişi» diye adlandırılır. Bunların en saygını hattatlardır. Hattatların «kısa da olsa hayat hikâyelerini anlatan, eserlerini, nüktelerini, lâtifelerini, yer yer de sanatlarının inceliklerini dile getiren» birtakım toplu biyografyalar yazılmıştır.

Değerli, pahalı bir nesne olan kitap, okuma yazmanın da yaygınlık kazanmadığı gözönüne alınırsa, ancak varlıklı seçkinlerin sahip olabildikleri bir «mal»dır.

Medrese öğrencileri bile öğrenimleri için gereken kitapları edinememektedirler. Sahaflar (kitapçılar), «ulema hizmetinde esnaf» olarak nitelenmektedir.

Bu nedenlerle, medreselerde, cami ve tekkelerde kitap dolapları kurulmaya başlanmış; bunlar zamanla kütüphaneye dönüştürülmüştür. Kütüphane hizmeti devlet bütçesinden karşılanmamış; «vakfetme» yoluyla yerine getirilmiştir. II. Mehmed'in (Fatih) Eyüb Camii'ne 2 bin dolayında, Fatih Camii'ne «oldukça yüksek yekûnda» kitap vakfettiği, giderek bu yöntemin yaygınlaştığı bilinmektedir. Kendi binasına sahip vakıf kütüphanelerin ilki Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa tarafından kurulmuştur. Sonraları padişahların, yönetici sınıfların ve ulema'nın yaptırdıkları vakıf ktüphanelerin sayısı artmış; Anadolu'da da yeni kütüphaneler kurulmuştur. «Vakfiye»lerinde, kütüphanelerin nasıl çalışacaklarına ilişkin kayıtlar vardır. Bunların birçoğunda kitapların kütüphane dışındaki odalara bile çıkarılması yasaklanmakta ve çoğunca bir kitaptan fazlası verilmemektedir. «İstisnaî» olarak, Fatih'teki Hafız Ahmed Paşa Külliyesi'ndeki özel kütüphane örneğince, her kitaptan yedişer adet bulunduran ve bunları dışarıya veren kütüphanelere de rastlanmaktadır.

Osmanlı yöneticilerinin yenileşmeye kapalı oldukları dönemlerde kütüphanecilikte de gerileme gözlenir. Bu konuda ilk matbaanın kurulmasından kısa bir süre öncesine ait, çok tekrarlanmış bir örnek vardır: Sadrazam (Şehit) Ali Paşa'nın ölümünden sonra, düzenlediği vakıfname uyarınca, dört defterde dökümü yapılmış kitaplarının kütüphanesine konulması gerekmekteyken, Şeyhülislam Mevlâna Ebu İshak İsmail'den «Pek fazla kitaba malik olan zeyd (kişi), sahip olduğu kitaplar ilme vakfolsun dedikten sonra ölse, zeyd'in felsefe, nücûm (astroloji) ve yalanlarla karışmış şiire ve tarihe

ait kitapları da vakfa dahil olmaz. Bu çeşit kitapların vakfı bilinir şey değildir» yolunda fetva alınır. 1715 tarihli iki padişah iradesi uyarınca, değerli ve önemli kitaplar padişah eşiğine gönderildikten sonra, «vakfedilmesi caiz olmayanlar» satılıp parasına el konulur.

Bu anlayış yüzünden, kütüphanelerdeki kitapların büyük bir bölümünün uzun yıllar boyunca —D'Ohsson' un 1788'de yayımlanan *Tableau Generale de l'Empire Ottoman*'daki deyişle— «halkın mütalâasına uygun bulunmadığı hissolunmuş»tur. Bu açıdan, Batılı anlamda öğretim vermek üzere açılan okulların kütüphanelerinin «istisna» sayılması gerekir. 1826'da Evkaf Nezâreti' nin kurulması da soruna bir çözüm getirmez. Konunun çağdaş denilebilecek bir boyutta ele alınması için 19. yüzyılın son çeyreğini beklemek gerekecektir.

Matbaanın kuruluşundan önceki dönemde kitap alım satımına ait geniş bilgi elde edilememektedir. Günümüze ulaşan bilgilerden biri Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinin birinci cildindedir ve sahafların esnaf alaylarında padişah önünden geçişleri anlatılırken «Dükkân 50, nefer 300. Ulema kılığında, ulema hizmetinde esnaftır. Kadıasker efendilerin alayında, tahtırevanlar üzerinde dükkânlar kurup nice bin kitapları ile geçerler,» denilmektedir. Antoine Galland'ın *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*'ından öğrenildiğine göre, 17. yüzyılda İstanbul sahafları her çeşit kitap alıp satmışlar ve «ne yazık ki bilerek veya bilmeyerek bu kültür hazinelerinin yabancı ellere geçmesine araç olmuşlardır.» Bu nedenle 1716'da sadrazam Damad (Şehit) Ali Paşa, «Kütüb-i mutebereyi etraf ü eknafa, belki memalik-i Osmaniye'den hariç bazı âher memleketlere gönderib, İstanbul'da kütüb-i nefisenin kılletine bâis» oldukları gerekçesiyle, sahafların başka şehir ve ülkelere kitap göndermelerini yasaklamıştır.

EK 2

MATBAANIN AVRUPA'DA YAYILMASI

Basımcılık 8. yüzyıl başlarında ya da ortalarında Asya'da başlamıştır.

Basımcılıkta en önemli buluş, dizgi sırasında yer değiştirebilen harflerdir. Bu buluşun tarihi ise 11. yüzyıl ortalarına kadar gitmektedir. Çinlilerin ilkin balçıktan, sonra kalaydan, daha sonra da tahtadan harfler yaptıkları öne sürülmüştür. Birçok araştırmacının katıldığı görüşe göre ise, dizgi harfleri ilk kez o dönemde Çin Türkistanı'nda yaşayan Uygur Türklerince kullanılmıştır.

Sonraki yüzyıllarda, dizgi harfleriyle çeşitli ülkelerde baskılar yapıldığı görülmektedir. Sözgelimi Mısır' da geniş kapsamlı araştırmalar yapmış olan Howard Carter, 1300 yılı dolayında, Türk-Memlûk çağında Mısır'da Kuran basıldığını belirtmektedir.

Johann Gensfleish Gutenberg (1394-1469), kalıpbilgi aktarımlarında öne sürüldüğü gibi matbaayı icat eden kişi değildir. Gutenberg'in Avrupa'da (Meinz'da) dizgi harfleriyle ilk kitabı (42 Satır İncil'i, 1450-57 arası) bastığı yolundaki bilgilerin de gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Gutenberg-öncesi basımevleriyle ilgili iddialardan birine göre, 1430'lu yıllarda Hollanda Haarlem'de Laurens Coster bir basımevi kurmuş ve Gutenberg basımcılığı Coster'in çırağından öğrenmiştir. Kesin olan, Gutenberg'in bu mesleği geliştirmiş ve yaygınlaşmasını sağlamış bulunmasıdır.

Matbaacılık Avrupa'da hızla yayılmıştır. Anılması gereken ilk ülke, Almanya'dır. 1461'de Bamberg'de, 1470'te önce Köln (Kolonya), Augsburg, Nuremberg'de, daha sonra Ulm, Lübeck, Leipzig'de basımevleri açılmıştır. Kitaba kapak geçirme ve buna kitap adı, yazar adı, basımevi adı, baskı tarihi koyma işleminin Köln'de başladığı biliniyor.

İtalya'da ilk matbaa 1465'te Subiaco manastırında açılmış, 1467'de Roma'da, 1469'da Venedik'te, 1471'de Napoli, Floransa ve Bolonya'da, 1500'den önce Milano ve Ferrera'da açılanlar bunu izlemiş, kısa sürede 72 matbaa ile İtalya bu yönden en gelişmiş ülke olmuştur.

Fransa'da 1469-70'te Paris Sorbonne'da ilk matbaayı açan üç Alman, 1473'te yine Paris'te yeni bir basımevi kurmuşlar; bunu Lyon, Toulousse, Poitiers, Rouen ve daha sonra 34 başka şehirde açılan matbaalar izlemiştir.

Hollanda'da ilk basımevinin Utrecht ve Alos'ta açıldığı, burada basılan kitapların 1473 yılına tarihlendiği bilinmektedir. Daha sonra 21 şehirde basımevi kurulmuştur.

Avusturya-Macaristan'da ilk basımevi 1473'te Buda'da kurulmuş, 1479'da Prag ile Viyana'da yeni matbaalar açılmıştır.

İngiltere'nin ilk basımevi 1474'te Westminster'de kurulmuş, 1477'de Londra'da yeni bir matbaa açılmıştır.

İlk İspanyol matbaası 1475'te Sevil'de; ilk Norveç matbaası 1656'da Kristiansand'da faaliyete geçmiştir.

Auguste Vitu'nun *Tipografi Tarihi*'nden, 1465-1500 arasında 200'ü aşkın Avrupa kentinde matbaa açıldığı anlaşılmaktadır.

Amerika'da ilk basımevi 1639'da Harward Koleji'nde açılmış, 1693'te New York'ta ikinci basımevi kurulmuştur.

EK 3

KÂĞIT ÜRETİMİ

Kâğıdın bulunuşuyla ilgili çeşiti görüşler vardır. Bunlardan biri, İ.Ö. 123'te Çin'de bulunduğu yolundadır. İ.Ö. 105 yılında Çin'de Tsei - Lun tarafından bulunduğunu kabul edenlere de rastlanmaktadır. Kimi kaynaklara göre ise, kâğıdı Türkler bulmuşlardır, kâğıt kelimesi Türkçe kökenlidir.

Kâğıdın İ.S. 700 yılı dolayında Semerkant'ta kullanıldığı ve oradan Orta Doğu ülkelerine yayıldığı; 794' te Harun Reşid'in kurduğu fabrikayı Şam, Trablusşam, Hama, Yemen, Mısır'da açılanların izlediği; Trabzon'a kadar getirildiği yolunda bilgiler vardır. Avrupa'nın kâğıt yapımını Orta Doğu'dan öğrendiği, 1276'da Fabriona' da ilk İtalyan kâğıt fabrikasının açıldığı, bu fabrika kuruluncaya kadar Avrupa'nın İspanya Xativa'daki «Arap menşeli» fabrikadan ve Şam'dan kâğıt getirttiği anlaşılıyor. İtalya'dan sonra Fransa (1348), Almanya (1390), İngiltere (1395) ve Amerika'da (1690) kâğıt fabrikaları açılmıştır. Avrupa'da ilk kâğıtların pamuktan yapıldığı sanılmaktadır. 14. yüzyılda bez kullanımının yaygınlaşması üzerine kâğıdın hammaddesini paçavralar oluşturmuş ve paçavradan kâğıt üretimi giderek yaygınlaşmıştır.

Osmanlılar kâğıdı önceleri Doğu'dan getirtiyorlardı. Batı kaynaklı kâğıtlara 14. yüzyılın ikinci yarı-

sından sonra rastlanıyor; bunların kullanımı 15-16. yüzyıllarda yaygınlaşıyor. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Fransız kâğıt fabrikaları gelişirken Osmanlı - Fransız ticaret ilişkileri de arttığından, Fransız yapımı kâğıtların kullanımı en geniş ölçülere ulaşıyor.

Kimi kaynakların 15. yüzyılın başında Amasya'da bir kâğıt fabrikası bulunabileceği, aynı yüzyılın sonunda Bursa'nın Dilimboz Deresi vadisinde bir kâğıthane olduğu, İstanbul'da Haliç kıyısındaki Kâğıthane semtinin adını buradaki fabrikadan aldığı yolundaki kayıtlarına, yeterli belgeler ortaya konulamadığından, şimdilik kesin gözüyle bakılamıyor.

İbrahim Müteferrika Matbaası'nda basılan kitapların çoğunda Fransa'dan gelen kâğıtlar kullanılmış olmakla birlikte, 1744'te Yalova'da (Yalakâbad) bir kâğıt fabrikası açılmış, ancak bu fabrika Avrupa kâğıtlarının rekabeti ve su sorununun çözümlenememiş olması yüzünden kapanmıştır.

III. Selim döneminde (1789-1807) Kâğıthane'de açılan fabrikada önemsiz ölçüde kâğıt yapımına başlanmışsa da, zarar eden bu fabrikanın kısa süre sonra kapandığı görülmektedir.

1804-1832 arasında çalışan Beykoz Kâğıt Fabrikası ve çıkardığı kâğıtlar üzerine elde epeyce belge bulunmaktadır. Bu fabrikanın kapanışına Avrupa kâğıtlarının rekabeti ve yeterli ölçüde üretimde bulunulamayışı yol açmıştır.

1846 yılında üretime geçen İzmir Kâğıt Fabrikası da aynı nedenlerle uzun süre ayakta kalamamıştır.

1893'te üretime başlayan ve ancak altı ay çalışabilen Beykoz'daki Hamidiye Kâğıt Fabrikası, İngilizlerle ortak kurulmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İstanbul işgal edilince, Müttefikler harp gereçleri yapımı için bu fabrikayı söktürmüşlerdir.

EK 4

VESİLETÜ'T-TIBAA

İbrahim Müteferrika'nın matbaanın yararlarını belirten risalesi (lâyıha, rapor) **Vankulu Lûgatı**'nın başında yer almaktadır. **Vesiletü't-Tıbaa** adıyla anılan bu eserin aşağıdaki özeti, Dr. Osman Ersoy'un **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler** adlı kitabından (Ank. 1959) alınmıştır.

Risale'de ilk önce, basımın önemini belirtmek için, İsrail oğullarının mukaddes kitaplarına kıymet vermeyip saklamadıklarından bugün kavimlerini isbata yarayacak kitaplarının mahvolduğunu, sonra Cengiz Han'ın Maveraünnehir'deki eserleri Ceyhun'a ve Abbasilerin ilim adamlarının eserlerini Hülâgü'nün Dicle nehrine attırdıklarını belirttikten sonra Endülüs'ün Hıristiyanlar eline geçmesi üzerine kitapların yakıldığını ve talebelerin eser bulmada sıkıntı çektiklerine temas ediyor. Daha sonra, önemli olan büyük lûgat kitaplarını doğru istinsah edecek hattatlar kalmadığını ve istinsahların ise yanlışlarla dolu olduğunu açıklayıp basımın kısaca tarifini yapıyor ve bunun bir nevi kitabet olduğunu söylüyor.

Risalede, bu girişten sonra, basımın faydaları on madde halinde kısaca şöyle sıralanıyor :

1. Lûgat, tarih, hey'et, coğrafya ve devlet işleri ile ilgili önemli eserlerin basım yoluyla çoğaltıl-

ması her sınıf halkın tahsil durumunun yükselmesi için faydalıdır.

2. İslâm devletlerinin kuruluşundan o zamana kadar yazılmış değerli eserlerin basılması bu kitapların müslümanlar arasında yayılmasını sağlar.
3. Basım yoluyla çoğaltılacak eserlerin yazıları açık ve güzel, yanlışsız olacağından, talebeler ve öğretmenler okudukları ve okuttukları eserlerin doğruluğundan emin olurlar. Basılan eserlerin mürekkepleri sâbit olduğundan yazmalarda olduğu gibi rutubetten çabucak bozulmaz ve devamlı olurlar.
4. Basım, kârlı bir iştir. Bir cilt yazmak zahmeti ile binlerce cilt doğru yazılmış eser elde edilir. Böylece kitapların fiyatları ucuzlayacağından zengin fakir herkes, talebeler de dahil, kitap satın alabilir.
5. Basılmış eserlerin başlarına kısa ve sonlarına uzun fihristler eklemek suretiyle istenilen bir şeyin eserde kolayca bulunması sağlanır.
6. Kitapların basılınca ucuza alınabilmesi, onları herkesin, hattâ taşra şehirlerinde de satın alabilmesi, bundan ötürü de cehaletin ortadan kalkması mümkün olur.
7. İstanbul'da ve İmparatorluğun öbür şehirlerinde basım sayesinde kütüphaneler kurulur. Talebeler tahsilleri için kitabı kolayca temin edebilir ve memleket kalkınır.
8. Osmanlı padişahları yaptıkları savaşlar yüzünden islâmlığın yüzünü ağartmış ve şansını yükseltmişlerdir... Kitaplar basım yolu ile çoğaltılırsa Müslümanlara ayrıca büyük hizmet etmiş olurlar.

9. Avrupa devletleri, Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış eserlerin değerini bildiklerinden onları bastırıyorlar ve onların *Kanun ve Şifa* ve *Nüzhetü'l Müştak* ve *Öklides* ve benzeri eserleri bastırdıkları bilinmektedir. Ancak şimdilik bastıkları eserlerin yanlışlarını düzeltecek adamları olmadığından bu kitaplar hatalarla doludur. Eserler mağrip yazıları ile basıldığından güzel değildir. İleride Doğu dillerinden anlayan bilgili insanlar bularak bastıracakları eserleri İslâm memleketlerine göndererek para çekebilirler. İslâmlar, diğer hususlarda Hıristiyanlardan ileride olduklarından basım sanatında da onları geçmelidirler.

10. Bu faydalı sanatın alınması eskiden düşünülmüş ve vükelâ-yı devlet konuyu incelemiş ise de gaileli bir iş olması ve basım sanatından anlayan bir kimsenin bulunmamasından ötürü geri bırakılmıştı. İslâm olmuş bütün milletlerin kitaba ihtiyaçları fazladır. Basımın kabul edilmesi ve eserlerin basılması devletin şan ve şerefini artıracaktır.

EK 5

İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN DİLEKÇESİ

İbrahim Müteferrika'nın sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya verdiği tarihsiz dilekçenin aşağıdaki özeti, Hasan Refik Ertuğ'un **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi I** adlı kitabından (İst. 1970) alınmıştır.

Müteferrika İbrahim Efendi, dilekçesinde şu noktaları belirtmiştir :

1) İlmin ilerlemesinde matbaanın büyük faydalar sağlayacağı aşikâr olmakla beraber, Osmanlı Devleti'nin himmeti ve hâsatten sadrazamın yardımı olmaksızın, bu iş başarılamaz.

2) Örnek olarak birkaç sahifesi dizilip provası sunulan *Vankulu Lûgatı*'nın diğerlerine tercihen basılması teklif ediliyor. İbrahim efendi, bu tercihe sebep olarak, kitabın çok aranan, fakat nadir bulunan bir eser olmasını gösteriyor.

3) *Vankulu Lûgatı*'nın az masrafla ve kısa zamanda ortaya çıkması için, beşyüz nüsha olarak basılması ve bu cihetin, kitabın başında kaydedilmesi teklif olunuyor.

4) Müteferrika, baskıcılık sanatını methederek uzun uzadıya anlattıktan sonra, Şeyhülislâmın bu işe

müsaade eylediğinin ve dine aykırı bulmadığının, açıkça bildirilmesini ve ilânını istemektedir.

5) Bu hayırlı işe önayak olanların adlarının ebediyen unutulmayacağını kaydeden İbrahim Efendi, lûgat, fizik, kozmografya, tıp, hesap, anatomi, geometri ve coğrafya ile sair meslek kitapları basılması için padişahın bir hat-tı hümayûn vermesini rica etmekte ve hattın, her kitabın baş tarafına yazılması lüzumunu belirtmektedir.

6) İyi ve faydalı eser basımı için, dizilenlerin basılmadan önce dikkatle tashihi gerektiğine işaret eden Müteferrika İbrahim Efendi, bu işi başaracak kimselerin memur edilmesini rica ediyor.

Dilekçenin bir kenarındaki nota bakılırsa; dilekçeye bağlı birkaç sahifelik örneğin «*faziletlû İshak Efendi hazretleri ve Sahib Efendi ve Esad Efendi ve Kasımpaşa şeyhi Musa Efendi*» tarafından tashih olunduğu anlaşılmaktadır.

7) Türk matbaasını kurma yolunda sekiz yıldan beri gayret sarfeylediğini belirten Müteferrika, o zamana kadar Sadrâzam'dan bu büyük işin tahakkuku için lüzumlu parayı vermesini ve bir müddet tamamıyla bu işlere hasr-ı vücut edebilmek üzere serbest ve geçim gailesinden uzak kalmasının teminini istiyor.

8) İbrahim Müteferrika'nın ilk hazırlıklarından beri yanından çalışan ve baskıcılık sanatına vâkıf bulunan Yuna adlı Yahudi ustanın, bundan böyle de baskı işinde çalıştırılmasına müsaade edilmesi ve kendisine teminat verilmesi iltimas olunuyor.

9) İbrahim Efendi, bu dilekleri is'af olunduğu takdirde, işe hemen başlayıp kısa bir zaman sonra çeşitli boyda harflerle nefis basılmış eserler ortaya koyacağını vaad ediyor.

10) Müteferrika İbrahim Efendi, dilekçesinin baş

taraflarında, teşebbüsü yürütmek ve geliştirmek için maddi yardıma muhtaç bulunduğunu belirttiği halde, sonunda bu noktaya tekrar temas ediyor. Gerek kendisinin, gerekse o zamana kadar teşebbüsü finanse eden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi oğlu Said Efendi'nin güçlerinin tükendiğini belirterek ve kendisinin şahsî veya resmî bir iradı bulunmadığından da bahsederek Sadrâzamın «imdat ve ianet-i âsafânelerine» muhtaç olduklarını tekrarlıyor.

11) Dilekçesinin sonunda, kitabın basılması bitince halka kolaylık olmak üzere «bir mâkul ve mutedil kıymet takdir olunup» bu fiyattan yukarıya veya aşağıya satış yapılmamasının temini rica olunuyor.

İbrahim Müteferrika'nın dilekçesi

Dilekçenin üstünde, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın kethüdasına verdiği «...*izin verilmek* üzere gereken *kâğıtları yazıp düzenleyesiniz*» yolundaki buyruk yer olmaktadır.

Ek 6'da, III. Ahmed tarafından verilen matbaa fermanının İbrahim Müteferrika matbaasında dizilmiş metni verilmektedir. Harflerin karşılaştırılması, ikisinin de aynı hattat elinden çıkmış olabileceği görüşüne (bkz. s. 45) hak verdirtiyor.

EK 6

III. AHMED'İN MATBAA FERMANI

Dili biraz yalınlaştırılmış olan bu metin, Ahmet Refik'in (Altınay) **Âlimler ve Sanatkârlar** adlı kitabından (Haz.: Vahit Çabuk, yeni bas., İst. 1980) aktarılmıştır.

«Mektûbî-i Sadrâzâmî halifelerinden Saîd'e ve Dergâh-ı muallâm müteferrikalarından İbrahim (Allah ikisinin de ululuğunu artırsın)'e hüküm ki:

Din ve devlet kanunlarının devamlı ayakta durması ve mülkü millet nizamları ve kıvamlarının zaptedilmesi, târih haberlerinin zapt-u raptı, maârif dolu eserlerin korunması ve saklanması, kitapların ve suhufların yazılması ve tesbît edilmesi, letâfet dolu divânların kayd ve tahrîri ile müyesser ve her türlü ilmin yayılması ve fennî eserlerin kitap hâlinde çoğaltılması ile mümkün ve mukadder olduğu müsellem ve mukarrer olmakla, Muhammed dininin güneşinin doğuşu ve İslâm Peygamberi'nin (S.A.V.) milletinin kuruluşundan beri, yüce dinin âlimleri ve hakikat sever fâzılların (Allah kıyâmete kadar sayılarını artırsın) Kur'an âyetlerini, zapt ve himâye ile peygamberimizin hadislerinin korunması ve muhafazası ile sâir yakîn bilinmesi gereken mâlûmat için, suhuflar tertip ederek, ilim ve maârif kitapları yazılmakla mümkündür. Kezâ Arapça, Farsça

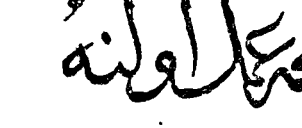
lügâtlar ile yüksek kültür, hükümet ve sâir fen dallarını ve bütün kaideleri zapt, ifâde, tâlim ve istifâde dahî kitap yazmak, tertip ve tastîr etmekle husûle geleceği için, dünya ve ahirette pek çok ecir kazanmak ve ebedî saâdete kavuşmak için ilmî kitaplar, telif ve kültür dallarında sahîfeler tertip etmekten geri durmadılar. Lâkin zamanın geçmesi, devrin ve halkın ihtilâfları ile fitne saçan Cengiz ve Hülâgû'nun ortaya çıkışlarında, Endülüs ülkesini günahkâr Frenklerin istilâsında ve sâir vaki' olan savaş, kıtal ve yangın esnalarında pek çok yazılmış eserler kayıp ve yok olmakla, bugün İslâm memleketlerinde Kamus ve Cevherî, Arapça Vankulu ile yüksek ilimlerden pek çok târih nüshaları, cild ve hacmi büyük olan ve az bulunan nâdir nüshalar, kâtipler ve müstensihler zümresinin de himmetlerinin kusur ve gevşekliklerinden dolayı, yazmaya rağbet etmeyip ve yazdıkları nüshaları da sağlam olmayıp, hatalarla dolu bulunmakla, kitapların azalmasına ve ilim talebelerinin bozuk nüshaları yanında maârif ve funûna rağbetin kalmamasına ve meşakkatlere sebep ve vesîle oldu. Sanâyî işlerden basma san'atı, paranın elde edilmesi, güzel sikkeler basma ve sahîfe üzerine uğurlu mühür vurulması gibi bir çeşit kitâbetten ibâret ve baskı tekniğinde husûle gelen kitapların ibâreleri ve bir cilt kitabın yazılması zahmetine karşılık, baskı tekniği ile nice bin cilt kitabın meydana geleceği apaçık ortada olup, az zahmetle çok fayda sağlayan rağbet edilir bir san'at olduğunu ifâde eden güzel bir risâle te' lif ve inşâ ile fazla olan menfaatlerinin bir bir sayılması ve zikri geçen bu baskı tekniğinde sizin bilginiz olmakla levâzım ve masraflarını birlikte görüşüp tedârik etmeniz, saâdetli saltanat günlerinde, bu garib san'atın, gizli rey ve kalbinizde cilveger olmasıyla bütün Müslümanların kıyâmet gününe kadar hayırlı dâvetlerin cel-

bine sebep olmak için, fıkıh, tefsir, hadis-i şerîf ve kelâm kitaplarından başka lügât, târih, tıb, hikmet ve hey'et ile buna bağlı coğrafya ve mesâlik kitaplarının basılması husûsunda pâdişâhlık izin ve ruhsatımı iltimas eylemeniz ile, mezkûr risâlede âlimlerin en büyüğü ve dinin emirlerine sıkıca sarılan, faziletli şeyhülislâm ve müftîyü'l-enâm Mevlâna Abdullah (Allah fazîletini artırsın)'a gönderilip; basma san'atında ustalık kazanan Zeyd, lügat, hikmet, hey'et ve bunların benzeri yüksek ilimlerde te'lif olunan kitapların harf ve kelimelerinin sûretlerini birer kalıba nakşedip yapraklar üzerine basmakla, bu kitapların benzerlerini elde ederim, dese, Zeyd'in bu şekilde kitap imâline başlamasına şer'an ruhsat var mıdır? diye fetvâ istendiğinde, basma san'atında mahâreti olan kimse doğru bir kitabın harf ve kelimelerini bir kalıba doğru olarak nakşedip sahîfelere basmakla, az zamanda meşakkatsiz olarak, sayısız nüshalar elde edilir ve pek çok kitap ucuz fiyat ile alınıp satılır. Birkaç âlim kimse, sûreti kazınacak kitabı tashih için tâyin buyurulur ise, gâyet müstahsen işlerden olur diye fetvâ verilmesinden başka, mezc edilmekle adı geçen Mevlânâ Abdullah'ın mübârek fetvaları mûcibince, pâdişâhâne iznim layık görülüp ve sûreti nakşolunacak lügât, mantık, hikmet, hey'et ve bunların benzeri yüksek ilimlerde te'lif olunan kitaplardan sûreti nakşolunacak kitapların tashîh için, hakîki ulemâ ve müdekkik fâzıllardan, şer'î ilimlerde ve yüksek fenlerde ehilleri tam olan Müslüman faziletli kadılardan önceleri İstanbul kadısı Mevlânâ Ishak ve Sâbık Selânik kadısı Mevlânâ Sahip ile Galata kadısı Mevlânâ Es'âd (faziletleri ziyâde olsun) ve büyük şeyhlerden olup, hakîki âlimlerin önde geleni Kasımpaşa mevlevîhânesi şeyhi Musa (ilmi ziyâde olsun) memur ve tâyin olunmuşlardır. İmdi zikrolunan lügât, mantık,

hikmet ve hey'et ile bunların benzeri yüksek ilimlerde telif olunan kitaplardan sûreti kazınacak kitapları adı geçen mevlânâlara tashîh ettirdikten sonra, izâh edildiği üzere bu san'atı kalabalık ile icrâ ederek, bu vechile mezkûr kitapların çoğaltılmasına tam bir ciddiyet ve gayretle çalışıp ve bu san'at ile meydana gelen doğru kitap olmak üzere, ziyâde ihtimam ve zapt ile hatalı çıkmasından gayet sakınasınız ve şöyle bilesiniz. Hayır işâretine güvenesiniz. Fî evâsıt-ı Zilka'de 1139 (Temmuz başları 1727).»

صورت خط همایون

صورت امر شریف

قدوة الاماجد والاعیان مکتوبی صدر اطمی خلفاسندن سعید ودرکاه معلاسنه متفرقه لرندن ابراهیم زید
تجدهاتوقیع رفیع همایون واصل اولیحق معلوم اولاکه چون روابط دوام فیام قوانین دین ودولت وضوابط
قوام نظام ملك وملت منضبوربط تواریخ واخبار وحفظ وحراست معارف واثار نبیه وتحریرکتب وتصانیف
وتقیید وتحریر دواوین لطائف اهله میسر واشاعتانواع علوم واطلاع اثار فنون تکثیرکتب اهله مقدر ابدوکی
مسلم ومقرر اولغله طلوع شمس دین محمدی وظهور بناشیر صبح ملت احمدی صلی الله تعالی علیه وسلمدن بری
علماء دین مبین وفضلاء محققین کثرهم الله تعالی الی یوم الدین ضبط وحمایت ایات قرآنیه وحفظ وصیانت
احادیث نبویه وسائر معارف بقینیه ایچون نده بن تصانیف وتسطیرکتب علوم ومعارف لمبلوب وکذلك لغات
عربیه وفلوسیه ومعارف آلیه وحکمیه وسائر فنون جزئیه وقواعد کلیه ضبط واتقانه وتعلم واستفاده سی دخی
کتب وتحریرینه وبن وتسطیرایله حصول پذیر اولغله تیل اجوردنیویه واخرویه واجرار سعادت ابدیه لمحوف
تألیف کتب علمیه وندبن تصنیف معارف جزئیه دن دخی خالی اولیوب لکن مرورایام واختلافات ادوار واعوام
اهله جکرفتنه انگیز وهلاکوری تمیز خرو جلرنده وملکت اندلسه خرء افرنج استیلاسنده وسائر وقایع اولان
حروب وقتال وحریق اثنالرنده اکثر مصنفات عرضه ضیاع وتلف اولغله الیوم مالك اصلا میعده قاموس
وجوهری ولسان العرب ووان قولی وکتب تواریخ ونسخ علوم آلیه دن جلد وجلدی کبیر اولان نسخ لادمه
نادره زمره کتاب ومستخبلك دخی قصور همتسوروخاطرلرندن ماشی باز مفقود غیب اولیوب ویازد قلری
نسخ دخی خبط وخطادن خالی اولامغله ندرت کتب وسقامت نسخ بالبته علوم ورغبه معارف وفنونك
عسرت ومشقتلرینه باعث ویادی اولوب واعمال صنائعیه دن بعضه صنعتی وجوهه دن بعضه مکه حسنه نظری
وبوی تحریفه ویکبین بیلن طمعی کبی بونوع کتابتدن عبارت وفن بعضه ده حصولکلان کتبك عبارتی عیان
وبر جلد کتاب یارلق زحمتیله بعضه بیك جلد کتب صحیحه حصوله کله جکی بدایه اولوب قلیل المشقه
وکثیر المنفعه بر صنعت مرغوب اولدیغی مفهومی حاوی بر رساله بلیغه تألیف وانشا ومنافع کثیره سنی تعهدد
واحصاوفق مذکور ده سزك مهارتکزاولغله لوازم ومصارفن اشعرا کاکوریدنادرك ایتمکزایله ایام سعادت

Matbaa fermanının metni

Vankulu Lûgatı başında yer alan, İbrahim Müteferrika matbaasında dizilmiş metin.

EK 7

ÇAĞDAŞ KÜLTÜR VE BİLİM KURUMLARININ VE HAREKETLERİNİN ÜLKEMİZDE YERLEŞİP GELİŞMESİYLE İLGİLİ OLAYLAR

Faik Reşit Unat'ın **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış** adlı kitabından (Ank. 1964) alınmıştır.

1727 (Temmuz) — Şeyhülislâm'ın fetvasına dayanarak İII. Ahmed' in ancak lûgat, mantık, hikmet (fizik), heyet (kozmografya) ve benzeri kitapları basmak üzere, Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Said ve İbrahim Müteferrika Efendiler tarafından ilk defa olmak üzere Arap harfleriyle Türkçe kitap basacak bir basımevinin açılmasına irade çıkarması, (İlk kitabın Aralık 1727 ayı içinde basımına başlanması suretiyle basımevinin o sene içinde açıldığı anlaşılmaktadır.)

1729, 31 Ocak — 1727'de kurulan İbrahim Müteferrika Basımevinde basılan ve «Vankulu Lûgatı» adı ile tanınan Arapçadan Türkçeye sözlüğün yayıma konulması.

1731 - 1732 — Padişahın Saraydaki maiyeti erkânından birinin musiki öğrenimi için Avrupa'ya gönderilmesi ve dönüşünde Musiki Muallimi tâyin edilmesi.

1734, 27 Aralık — Üsküdar'da Toptaşı'nda Humbaracı Ocağına bilgili eleman yetiştirmek üzere «Hendesehane» adlı ilk askerî meslek okulunun açılması.

1776 (Temmuz) — Yerinde Fransızca öğrenerek ve öğrenim yaparak memlekete dönüşünde Divan'da kullanılan Fe-

nerli Rum tercümanlar yerine tâyin edilmek üzere İshak adlı bir Türk gencinin ilk defa olarak gizlice Paris'e gönderilmesi.

1776, 18 Kasım — Deniz subay ve mühendisleri yetiştirmek üzere Kasımpaşa Tersanesinde yaptırılan özel binada «Hendesehane» adı ile kurulan okulun açılması.

1784 — Sadrazam Halil Hamit Paşa ile İstanbul'da bulunan Fransız Büyük Elçisi Choiseul-Gouffier arasında Fransa'ya öğrenim için 30 Türk genci yollamak hususunda anlaşma yapılması.

1796, 10 Mayıs — Hasköy'de yaptırılan özel binasında topçu ve istihkâm subayları ve askerî mühendisler yetiştirmek üzere kurulan «Mühendishane-i Fünun-ı Berriye-i Hümayun»un açılması (Deniz Mühendislerinin de haftanın iki günü bu okulda ders görmeleri suretiyle iki okulun kısmen birleştirilmesi)

1821, 23 Nisan — Babıâli'de memurlara Fransızca öğretmek hususu da görevleri arasında bulunan «Tercüme Odası»nın kurulması ve Öğretmenliğine Mühendishane Tercümanı Yahya Efendi (Ölm. 1824)'nin ek görevle tâyini.

1824 — Mecburî ilk öğrenim esasını koyan ve erkek çocukların bu öğrenimi yapmadan işe alınıp verilmelerini yasak eden fermanın İstanbul'da neşri.

1825, 2 Şubat — Bahriye Mühendishanesinin öğretim ve idare bakımından tamamen ayrı bir okul haline getirilmesi hakkındaki fermanın tebliği.

1826, 6 Haziran — Erkek çocukların sibyan okullarında öğrenimlerini tamamlamadan işe verilmesini ve alınmasını yasak eden fermanın eyaletlere tebliği.

1826, 17 Haziran — Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Batı memleketleri nizamında olarak Türk Silâhlı Kuvvetleri'ni teşkil etmek üzere «Asakir-i Mansure-i Muhammediye» teşkilâtının kurulması.

1826, 14 Ekim — Sibyan okullarının nezaret ve idaresi de görev-

leri arasında bulunan «Evkaf-ı Hümayun Nezareti» nin kurulması. İlk Nazır: Hacı Yusuf Efendi (1765-1830)

1827, 14 Mart — Orduya askerî tabip yetiştirmek üzere «Tıphane»nin II. Mahmut tarafından törenle öğretime açılması.

1829, 19 Nisan — İlk askerî bandonun Rami Kışlasında yapılan bir bayram töreninde ilk defa yer alması.

1830 — Hüsrev Paşa kölelerinden ayrılan bazı gençlerin öğrenim için devlet hesabına Paris'e gönderilmesi.

1831, 19 Eylül — II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid'i törenle okutmaya başlatması.

1831, 1 Kasım — Devletin resmî ve mevkut gazetesi olmak üzere, «Takvim-i Vekayi»in yayımına başlanması.

1832 — Hassa Müşürü Ahmet Fevzi Paşa tarafından Selimiye kışlasındaki kura neferleri arasından seçilen gençlerden «Sibyan Bölükleri» adı altında Harb Okuluna temel teşkil eden ve amacı daha çok, bilgili astsubay hazırlamak olan ilk birliğin kurulması.

1832, 9 Ocak — Tıphane'den ayrı olarak orduya cerrah yetiştirmek üzere «Cerrahhane» adı ile ikinci bir tıp okulunun daha açılması.

1834 — Maçka kışlasında Harb Okulu'nun açılması.

1834 — Saray orkestra ve bandosu ile askerî birliklerin bandoları için eleman yetiştirmek üzere Beşiktaş sarayında bir Muzika Mektebinin kurulması.

1834 - 1836 — Harb Okullarında ve ordu hizmetlerinde muallim olarak, dönüşlerinde görevlendirilmek üzere Viyana'ya, Paris'e ve Londra'ya Mühendishane ve Harbiye öğrencilerinden ayrılan gençlerin öğrenime yollanmaları.

1835, 2 Temmuz — II. Mahmud'un Maçka'da kurulan Mekteb-i Harbiye'ye gelerek okul tesisleriyle öğretim çalışmalarını teftiş etmesi.

1835, 14 Temmuz — Mekteb-i Harbiye için iç tüzük niteliğinde bir nizamnamenin yayımlanması.

1836, 9 Şubat — Mekâtib-i Hassa ve Mansure için Avrupa'dan öğretmen getirmek maksadı ile İstanbul'da bulunan Avusturya Elçisinin tavassutuna hükûmetçe başvurulması.

1836, 11 Mart — Mülkiye ve Hariciye Nezaretlerinin kurulması (Mülkiye Nezaretinin Eylül 1837'de adı Dahiliye Nezareti olmuştur.)

1838, 28 Şubat — Maliye Nezaretinin kurulması.

1838, 31 Mart — Osmanlı Devlet idaresini bir hukuk devleti olarak batı memleketlerindeki örneklere göre nizamlamak için gerekli tedbirleri düşünmek ve nizamları hazırlamak üzere «Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye» nin ve buna paralel olarak Babıâli'de «Dar-ı Şûra-yı Babıâli»nin kurulması. (Sonraları birinci meclise kısaca Meclis-i Valâ denilmiş ve ikincisi lağvolunmuştur.)

1838, 7 Temmuz — Bir süre sonra «Meclis-i Umûr-ı Nafia,» adını alan Ziraat ve Sanayi Meclisinin kurulması.

1839, 5 Şubat — Mahalle ve sibyan mekteplerinin düzene konularak iki sınıfa ayrılıp, büyüklerinde sınıflar teşkili suretiyle Rüşdiye mektepleri açılması hakkındaki fermanın yayımlanması.

1839, 11 Şubat — Amacı devlet dairelerine bilgili memur yetiştirmek olan ve ilk sivil orta öğretim kurumlarımız olan Rüşdiye derecesinde bulunmak üzere İstanbul'da «Mekteb-i Maarif-i Adliye»nin açılarak Sultanahmet Camii Hünkâr Mahfeli köşkünde öğretime başlaması ve Nazırlığına İmamzade Esad Efendinin tâyini.

1839, 11 Mart — Evkafı Hümayun Nezareti teşkilâtı içinde bir «Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti» kurulması ve bu vazifeye Mekteb-i Maarif-i Adliye Nazırı İmamzade Esad Efendinin (ölm. 1851) tâyini.

1839, 17 Mart — Açılacak Rüşdiye okulları hakkında Nazır İmamzade Esad Efendi'nin hazırladığı lâyihanın bu okullar için talmatname yerine geçmek üzere tatbikine irade çıkması.

1839, 19 Mart — Tamir suretiyle yenilenen Süleymaniye dershanesinde «Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye» adı ile üç sınıflı ikinci bir Rüşdiye okulunun Evkaf Nezareti tarafından açılması.

1839, 14 Mayıs — Galatasaray'a naklolunan ve «Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane» adı verilen Tıbhanenin II. Mahmud'un bir söyleviyle açılıp öğretime başlaması.

1839, 12 Haziran — Ticaret ve Ziraat Nezaretinin kurulması (16 Ocak 1846'da bir süre ayrı iki Nezaret haline getirilmişse de, 22 Nisan 1846'da tekrar birleştirilmişlerdir.)

1839, 3 Kasım — Gülhane Hattı Hümayununun ilânı.

KAYNAKÇA

Konuyla doğrudan ilişkisi olmayan kaynaklar dipnotlarında verilmiştir.

KİTAPLAR

- Adıvar, Dr. Adnan : **Osmanlı Türklerinde İlim,** 4. bas, İst. 1982.
- Alemdar, Korkmaz : **İstanbul (1875-1964) Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi,** 2. bas., Ank. 1980.
- Alpay, Dr. Meral : **Hari Devriminin Kütüphanelerde Yansıması,** İst. 1976.
- (Altınay), Ahmet Refik : **Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı,** İst. 1930.
- (Altınay), Ahmet Refik : **Âlimler ve Sanatkârlar,** Haz.: Vahit Çabuk, İst. 1980.
- Babinger, Franz : **İstanbuler Buchwesen im 18. Jahrhundert,** Leipzig, 1919.
- (Balcıoğlu), Tahir Harimî : **Tarih-i Medeniyette Kütüphaneler,** Balıkesir 1931.
- Balkanlı, Remzi : **Mukayeseli Basın ve Propaganda,** C. I, Ank. 1961.
- Baysal, Dr. Jale : **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar,** İst. 1968.
- Berkes, Niyazi : **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** 2. bas., İst. bty.
- **Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında,** Haz.: Hasan Duman, İst. 1984.
- **Bibliotheca Chethamensis sive Bibliothecae publicae Mancunienfis Ab Humfredo Chetham Armigero Fundatae,** I - II, Mancunii 1791; III, Mancunii 1826.
- Binark, İsmet : **Eski Kitapçılık Sanatlarımız,** Ank. 1975.
- (Bodrumlu), Avram Galanti : **Türkler ve Yahudlier,** 2. bas., İst.1943.
- (Bodrumlu), Avram Galanti : **Küçük Türk Tetebbular,** İst. 1925.

- (Bodrumlu), Avram Galanti : **Hommes et choses juifs portugais en Orient,** İst. 1927.
- Carleson, Edvard : **İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler,** Haz.: Dr. Mustafa Akbulut, Ank. 1979.
- Dupont, Paul : **Histoire d'Imprimerie,** Paris 1854.
- Ergin, Osman : **Türkiye Maarif Tarihi**, İst. 1939 - 1943.
- Ersoy, Dr. Osman : **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,** Ank. 1959.
- Ersoy, Dr. Osman : **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt,** Ank. 1963.
- Ertuğ, Hasan Refik : **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi, I,** İst. 1970.
- (Gerçek), Selim Nüzhet : **Türk Gazeteciliği,** İst. 1931.
- Gerçek, Selim Nüzhet : **Türk Matbaacılığı, I,** 2. bas., İst. 1939.
- Gerçek, Selim Nüzhet : **Türk Taş Basmacılığı,** İst. 1939.
- İnuğur, M. Nuri : **Basın ve Yayın Tarihi,** 2. bas., İst. 1982.
- İskit, Server R. : **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış,** İst. 1939.
- Jeltyakov, A. D. : **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın,** İst. (1979).
- Kâğıtçı, Mehmet Ali : **Kâğıtçılık Tarihçesi,** İst. 1936.
- (Kansu), Nafi Atuf : **Türkiye Maarif Tarihi** C. I. İst. 1930.
- Koloğlu, Orhan : **Takvim-i Vekayi Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981,** Ank. (1981).
- Kömürcüyan, Eremya Çelebi : **XVIII. Asırda İstanbul,** Çev. ve haz.: Hırand D. Andreasyan İst. 1952.
- Levend, Agâh Sırrı : **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** 3. bas., Ank. 1972.
- Lewis, Bernard : **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** Çev.: Metin Kıratlı, 2. bas., Ank. 1984.
- Mazaheri, Ali : **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları,** Çev.: Bahriye Üçok, İst. 1972.
- Mustafa Âli, Gelibolulu : **Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları** (Menakıb-ı Hünerverân), Haz.: Dr. Müjgân Cumbur, Ank. 1982.
- Necatioğlu, Dr. Halil : **Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risale-i İslamiye,** Ank. 1982.
- Omont, Henri : **Documents sur les jeunnes de langues,** Paris 1890.
- Omont, Henri : **Missions archélogiques Françaises en Orient aux XVII et XVIIIe siècles,** Paris 1902.
- Öcal, Orhan : **Kitabın Evrimi,** Ank. 1971.
- Özege, M. Seyfettin : **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu** C. I - V, İst. 1971 - 1979.

- **Peçevi Tarihi,** C. I, Haz.: Bekir Sıtkı Baykal, Ank. 1981.
- Seyyid Mustafa : **İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale,** Ist. 1986.
- Simonffy, Aladar V. : **İbrahim Müteferrika,** Çev.: Faruk Yener, byy, 1945.
- Şapolyo, Enver Behnan : **Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın,** Ank. 1971.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi : **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,** 5. bas., İst. 1982.
- Toderini, Abbé : **De la Littérature des Turcs,** Paris 1789.
- Topuz, Hıfzı : **100 Soruda Türk Basın Tarihi,** İst. 1973.
- **Türk Kütüphaneciler Derneği Basın ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı - Bildiriler,** Ank. 1980.
- Ubicini, M. A. : **Türkiye 1850,** C. II, Çev.: Cemal Karaağaçlı, İst. bty.
- Unat, Faik Reşit : **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,** İst. 1964.
- Uzluk, Feridun Nafiz : **14 Mart 1951 Tıp Bayramı Dolayısıyla Şani Zade Ataullah,** Ank. (1951).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı : **Osmanlı Tarihi,** C. IV/2, 2. bas., Ank. 1983.
- Ülken, Hilmi Ziya : **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü,** İst. 1935.
- Varlık, M. Bülent : **Türkiye Basın Yayın Tarihi Kaynakçası,** Ank. 1981.
- Vitu, Auguste : **Histoire de Typographie,** 4e ed., Paris bty.
- Yazıcı, Dr. Nesimi : **Takvim-i Vekayi «Belgeler»,** Ank. 1983.
- (Yazıksız), Necib Asım : **Kitab,** İst 1311/1895.

MAKALELER

- Acaroğlu, Türker : «Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap Vankulu Lûgatı Değildir», **Milliyet Sanat Dergisi,** Ağustos 1980.
- Acaroğlu, Türker : «Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap Bir Antlaşmadır», **Milliyet Sanat Dergisi,** Eylül 1980.
- Acaroğlu, Türker : «Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap», **Belleten,** S. 197, Ağustos 1986.
- Akbayar, Nuri : «Osmanlı Yayıncılığı», **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** C. VI.
- Alpay, Dr. Meral : «Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri, **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı,** No. 5, 1973.
- Baysal, Dr. Jale : «Kütüphanecilik», **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** C. V.
- Berkes, Niyazi : «İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği», **Belleten,** S. 104, 1962.

- Bossert, Dr. Helmuth : «Tabı Sanatının Keşfi», **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İst. 1937.
- Dilaçar, A. : «1612'de Avrupa'da Yayımlanan İlk Türkçe Gramerinin Özellikleri», **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1970,** Ank. 1971.
- Dilaçar, A. : «Gramer, Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi», **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971,** Ank. 1971.
- Eren, Mihin - Osman Ersoy : «Bir Kısım Batılı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Bilgiler Bibliyografyası», **Necati Lugal Armağanı,** Ank. 1968.
- Erzi, Adnan : «Basım», **Türk Ansiklopedisi,** C. V.
- Eyice, Semavi : «İstanbul» maddesinde «Tarihî eserler» bölümü, **İslam Ansiklopedisi.**
- Firmin - Didot : «Typographie», **Encyclopédie Moderne,** C. XXVI.
- Gündüz, Mahmut : «İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler» **Vakıflar Dergisi,** S. XI.
- (İskit), S(erver), R(ıfat) : «Tabı Sanatının ve Matbaacılığın Tarihciği», **Aylık Ansiklopedi,** Mart 1947.
- Kabacalı, Alpay : «Türkiye'de Yayıncılığın 250 Yıllık Serüveni», **Cumhuriyet Kitap Eki,** 2-3 Kasım 1984.
- Kabacalı, Alpay : «İlk Türkçe Kitaba Doğru», **Cumhuriyet** Kitap Eki, 4 Kasım 1984.
- Karaçun (Karàcson) : «İbrahim Müteferrika», **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,** Nisan 1326/1910.
- Kun, Halasi : «İbrahim Müteferrika», **İslam Ansiklopedisi,** s. 896-900.
- Kut, A. Turgut : «Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları», **Halk Kültürü,** 1984/1.
- M. Tevfik : «Litografya», **Resimli Gazete,** S. 7-23, 16.11.1311 - 14.3.1312/1895 - 96.
- Maden, Sait : «Türk Grafik Sanatı» 2-7, **Çevre,** S. 2-10, Mart/Nisan 1979 - Ekim 80/Ocak 1981.
- Maden, Sait : «İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması», **Milliyet Sanat Dergisi,** Şubat 1980.
- Sungu, İhsan : «İlk Türk Matbaasına Dair Vesikalar», **Hayat,** 19.4.1928.
- Sungu, İhsan : «İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar», **Hayati,** S. 43, 1938.
- (Tekiner), Efdaleddin : «Memalik-i Osmaniyede Tıbaatın Kadîmi», **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,** S. 7, 1332/1916.
- Zellich, Grégoire : «Türkiye'de Taş Basmacılığı», Çev.: O. Yüksel, **Hayat Tarih Mecmuası,** Haziran 1973.

GENEL DİZİN

Abdullah Efendi, şeyhülislam : 40, 133
Abdurrahman Efendi, hoca, matbaa yöneticisi: 71, 76
Abdülaziz I : 81
Abdülhamid I : 44, 58, 65
Abeğa Arakel, Ermeni matbaacı: 24
Abdülvahab, Yasincizade: 89
Abgar Tıbir, Ermeni matbacı: 23, 24
Acaroğlu, Türker: 14, 16, 18, 19
Adem Efendi, mukabeleci, kadı: 60
Adıvar, Adnan : 23, 33, 45, 46, 82, 107
Ağaç oyma resimler : 49
Ahidname (1615 tarihli) : 18-19
Ahmed I: 18
Ahmed III : 28, 32, 37, 55, 110, 130, 131
Ahmed, Kadızade, İstanbulî: 84
Ahmed, kadı, matbaacı : 57
Ahmed Hayati, Seyyid : 74
Ahmed İlmî : 90
Ahmed Paşa, Humbaracı (Comte de Bonneval) : 37
Ahmed, Serahsî : 87
Ahmedü'l-Kırımî, gravürcü : 52
Akbayar, Nuri : 76, 99, 105
Akbulut, Mustafa : 45
Akıncı, Gündüz : 14
Aksoy, Ömer Asım : 74, 85, 87
Aktepe, Münir : 76, 108
Akün, Ömer Faruk : 72
Albeville, Pierre : 20
Alemdar, Korkmaz : 68
Ali Efendi, Çatalcalı, şeyhülislam : 88
Ali, Kınalızade : 103
Ali Kuşçu : 87
Ali Paşa, Şehit, sadrazam : 118-119
Allier de Hauteroche, Louis: 67, 69
Alpay, Meral : 106
Altınay, Ahmet Refik : 29, 32, 33, 40, 41 47, 54, 55, 56, 57, 131
Andonios Sultanşah, Ermeni matbaacı : 24
Andreasyan, Hırand D. : 24
Anhegger, Robert : 26
Araboğlu, Bogos-Ohannes: 76
Arıkan, Zeki : 106
Aristo : 32
Asakir-i Mansure-i Muhammediye : 93

Asım, Çelebizade, vakanüvis: 32, 53, 54
Asım, Mütercim : 74, 85, 89, 110
Askerlik öğretimi kitapları: 66-67, 79
Asmay Ahmed, Kaytak Hanı : 37
Ataullah, Şanizade, hekimbaşı : 85-86
Athenas Dabbas, Rum Patriği: 25
Atsız, Nihal : 84
Atlar, Feridüddin: 90
Avrupa Risalesi : 111
Aynî : 32
Aziz Efendi, matbaacı : 100

Bâb-ı Seraskerî Litografhanesi : 92-98
Bâb-ı Seraskerîde Kain Matbaa-i Mamûre : bkz. Bâb-ı Seraskerî Litografhanesi
Balkanlı, Remzi : 11, 12, 21, 22
Banarlı, Nihat Sami : 72
Basmahane-i Âmire : 79
Bayezid II : 11, 12, 21, 22
Baysal, Jale : 41, 101, 105, 106
Bazin, L. : 19
Behramü'd-Dimışkî : 52
Belidor, B. Forest D., Fransız askerî mühendis : 63
Belveder, Naxos Dukası'nın eşi : 22
Berkes, Niyazi : 11, 20, 22, 25, 27, 28 33-36, 38, 42, 44, 46, 107, 108, 112, 116
Berkol, Bülent : 26
Beructruffe, Frederic : 96
Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi : 109
Beydilli, Kemal : 83
Bianchi : 101
Biblia Hebraica, Samaritane, Chaldaica, Graeca, Syriaca, Latina, Arabica : 19
Bibliothèque hebraique: 20-21
Bibliothèque Nationale: 18
Birgivî, Mehmed bin Pîr Ali: 84, 90
Blacque, Alexandre: 77, 80
Bodrumlu, Avram Galanti: bkz. Galanti, Avram
Bombaci, A. : 17
Bonaparte, Napoléon: 102, 103
Bossut, Charles: 103
Botta, Carlo: 102, 103
Brèves, Savary de: 14, 15, 18
Brindini, matbaacı: 96, 97
British Museum: 22
Bulak Matbaası: 99-104
Bulletin de Nouvelles: 68, 69

Caillol, Jacques: 92-98
Carım, Fuat: 17
Carlson (Carleson), Edvard: 33, 45
Castellan: 21
Castries: 17
Cayol, Henri: 92-98
Celsius, Magnus Oluaus: 46
Cevdet Paşa: 36
Cevherî: bkz. Hammad el-Cevherî
Chomel, Auguste F. : 90
Cizvit'ler ve yayınları: 26
Ciavé, Jean de Lafitte: 66
Collouquia Familliaria Turcico - Latina: 20
Copernic: 52
Courrier de Smyrne: 69, 77
Cüzilî: 90

Çağlar, İ. : 69
Çamiçyan, Ermeni yazarı: 24
Çark, Y. : 24
Çeviriler: 28, 32-33, 101-102, 110

Daire-i Askeriye Matbaası: 98
Darü's-Saltanat-ı Seniye: 79
Dârü't-Tıbba: bkz. Darü't-Tıbaatü'l-Âmire.
Darü't-Tıbaatü'l-Âmire: 76-91
Darü't-Tıbaatü'l-Mamure: bkz. Mühendishane Matbaası
Darü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye: bkz. Mühendishane Matbaası
Darü't-Tıbaatü'l-Sultaniye: bkz. Mühendishane Matbaası
Demirel, Şahap: 52
Derman, M. Uğur: 76
Derviş Mehmed: 87
Descorches (Marquis de Saint-Croix), Fransız elçisi: 67-68
Dil sorunu ve yayıncılık: 110-112
Dilaçar, A. : 12, 18, 19
Din kitabı basımı: 28, 84, 108-109
Din kitabı basma yasağı: 28
Disrand, Jean Simon: 65
Divan yayınları: 104
D Ohsson: 119
Dubayet, Aubert, general, Fransız elçisi: 68-69
Dupont, P.: 11

Ebi Talib, Ali bin: 90
Ebu İshak İsmail, şeyhülislâm: 118
Ebüzziya Tevfik: 12, 23, 45, 76
Eğitim sorunu ve matbaa: 109
Ekonomik sorunlar, yayıncılıkta: 112-116
Elemets de la langue Turque : 67
Erdem, Sadık: 70
Eremya Çelebi Kömürcüyan, Ermeni yazarı: 24
Ermeni harfleriyle Türkçe: 27
Ermeni matbaaları, yayınları: 23-26, 27, 28, 112
Ermeni patrikhanesi: 24
Ersoy, Osman: 20, 23, 26, 33, 39, 42, 45, 113-115, 124
Ertuğ, Hasan Refik: 14, 44, 56, 62, 64, 65, 67, 71, 127
Erünsal, İsmail: 116
Esad Efendi, matbaacı: 78
Esad Efendi, Mehmed, şeyhülislam: 74
Esad efendi, Yanyalı, matbaa mukabelecisi : 32, 42, 111, 128, 133
Eşref Şah, Afganî, İran hükümdarı: 48
Eugen, Savoieli, prens: 37
Evkaf Nezareti: 119
Evliya Çelebi: 119
Eyice, Semavi: 26

Faulmann, Karl: 12
Fazıl, Enderuni: 90
Fazıl Ahmed Paşa: 118
Fen kitapları: 71, 79, 102, 107
Ferraguto, Pietro: 17
Firmin-Didot: 11, 44
Fransa Elçiliği Matbaası: 65-69
Fransa Sefaretnamesi: 38, 54

Fransızca yayınlar: 73, 82-83
Fransızcaya çeviriler: 51
Fuad Paşa, sadrazam: 81
Fuzuli: 90, 104

Galanti, Avram: 20, 21, 22, 46
Galib, Şeyh: 104
Galius: 47
Galland, Antoine: 119
Gallant: 13, 16, 17
Gauffier, Choiseul le, Fransa elçisi: 65, 67
Gazete Française de Constantinople: 69
Georgievits, Bartholomaeus: 17-18
Gerçek, Selim Nüzhet: 7, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 25, 30, 32, 33, 39-45, 47, 57, 58, 60, 62, 64-69, 92, 95, 97, 98
Gerson: 21
Giritlioğlu, Necla: 43
Goodrich, Thomas: D.: 40
Gramer Fransez yanl Sarf-ı Fransevî: 97
Grammatica lingauoe Turcicoe: 20
Gregorio dei Gregorii Basımevi: 12
Groc, G.: 69
Gürcüce kitaplar: 38

Haçadoryan, Ermeni rahibi: 29
Hafız-ı Şirazî: 103
Hafid Efendi, Mehmed, Aşirzade 72
Hagop I, Ermeni patriği: 23, 24
Hâlid Ziyâda: 83
Halil, Muhsinzade: 91
Halil Hamid Paşa: 43, 58, 60
Hammad el-Cevherî: 47, 132
Hammer, J.: 75, 108
Handmir: 32
Harita basımı: 39, 52, 59, 82
Harsany, Jacob Nagy de: 20
Hasan Aynî: 87
Hasan el-Mesudî: 48
Hasan Şuurî: 55
Haşim Efendi, Üsküdarî: 90
Hatemi, Hüsrev: 83
Hayret Efendi, Darendevî: 103
Henri IV: 18
Herbelot: 13, 17
Histoire de Charles XII: 102
Histoire de l'Italie: 102, 103
Holdernann, P. Jean Baptiste: 44, 50
Humbarahane ve Mühendishane: 65, 70
Hüseyin, Güzelhisarî, Zeynîzade: 63
Hüseyin Paşa, Amcazade: 53
Hüseyin Rıfkı, Tamanî: 70, 74, 75, 81, 89, 103
Hüsrev Paşa, Mehmed: 90, 93, 94, 95, 97

Institutionum linguae Turcicae libri quatour: 19
Ionescu, G.: 11, 21, 22

İbni Hacib: 63
İbni Sina: 12, 13
İbrahim, el-Babadağî: 91
İbrahim bin Halebî: 91
İbrahim el-Halebî: 89

İbrahim Paşa, Damad, sadrazam: 32, 39, 40, 55, 130
İbrahim Edhem Paşa, maarif nâzırı: 80, 104
İbrahim Müteferrika: 20, 30, 31-57, 59, 61, 108, 110, 114, 115, 124, 127, 130
İbrahim Müteferrika Matbaası: 38-69, 71, 107, 114, 124
basılan kitapların listesi: 47-55, 114
basılan kitapların fiyatları: 113-116
çalışmasını durdurması: 55-58, 116
hurufatı: 45-46, 51, 113
makineleri: 44-45, 113
mürettipleri: 46, 59, 113
randımanı: 57, 116
yayın programı: 107-108
İbrahim Tophanevî, gravürcü: 52
İbrahim Efendi, matbaacı, kadı: 57, 58, 59
İbrani Tarihi: 21
İbranice yayınlar: 20-22, 38
İhsanoğlu Ekmeleddin: 109
İnançalp, M. Cevdet: 23, 27, 71
İncil: 28, 29, 34
İnkunabeller: 106
İnuğur. M. Nuri: 33
İpsilanti, Aleksandr - Konstantin: 63
İshak Efendi, matbaa mukabelecisi 41, 128, 133
İshak Efendi, Mühendishane hocası: 70, 88, 89, 90
İskit, Server: 42, 47, 71, 77
İsmail Efendi, Gelenbevî, mukabeleci: 60, 84
İsmail Hakkı, Bursavî: 90, 104
İsmail Hakkı, Erzurumlu: 103
İsmail-i Ankaravî: 22
İstanbul'da Askerlik Sanatı, Yetenetlerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale bkz. **Diatribe...** (Yayınlar Dizini'nde)
İstepan, gravür ustası: 64
İzzet, Keçecizade: 104
İzzî, Süleyman, vakanüvis: 63

Jeltyakov, A.D.: 8, 11, 23, 24, 25, 33, 51, 73, 83, 99, 107
Julius II, papa: 12

Kabacalı, Alpay: 83
Kâğıt fabrikaları: 113, 122-123
Kâğıt sorunu: 113, 122-123
Kâhya, Esin: 75
Kâmil Paşa, Ahkâm-ı Adliye Reisi: 81
Kanun fi't-Tıb, el: 12, 15
Kanun ve Şifa: 126
Kapril, gravür ustası: 64
Karàcson, Katolik rahibi, yazar: 35
Karal, Enver Ziya: 108, 112
Karamanlı Türkçesiyle yayınlar: 26
Kâtip Çelebi: 13, 48, 52, 53
Katolik mezhebi: 28, 34
Katolik propagandası: 28-29
Kaya, Mahmut: 33
Keşfü'z-Zünûn: 13
Kiril Lukaris, Ortodoks patriği: 25
Kitap sanatları: 117
Koloğlu, Orhan: 28, 78, 79, 89, 99, 100, 102, 109-112

Konu dağılımı, yayınlarda: 106-107
Köprülü, Fuat: 74, 85
Krusunsky, Thaddaeus: 48
Kun, Halasi: 33, 38
Kur'an: 13
Kut, A. Turgut: 25, 26, 27
Kültür ve bilim kurumları, 1729-1839: 136-140
Kütüphaneler: 32, 117-119

Langlès: 83
Lasteyrie, Comte de: 92
Latince kitaplar: 19-20, 25-26
Latinceye çeviri: 48
Leçons des enfants: 21
Legrand, E. : 25
Lejay, G.M. : 18, 19
Léon, XIII, papa: 96
Levend, Agâh Sırrı: 88, 111
Lewis, Bernard: 67, 68, 107
Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae Institutiones, seu Grammatica Turcica: 20, 50
Louis XV.: 45
Lûtfî vakanüvis: 76, 80, 81

Maarif'li Umumiye Nezareti: 58
Maden, Sait: 33, 39, 46, 64, 65, 71, 73, 82, 113
Maggio, Francesco M.: 19
Mağakya Çelebi, Cevahirciyan, Ermeni vekayinamecisi: 23
Mahmud I: 51, 55, 56, 65
Mahmud II: 77, 78, 86, 93, 95, 109, 116
Mahmud Raif Efendi: 71, 73, 82
Manaraki, matbaacı: 96
Mandouce, Joseph: 96
Marcere, E. de: 65, 67, 68
Matbaa
  açılışı için fetva ve ferman: 40-42, 43, 127-134
  Avrupa'da: 38, 120-121
  ve malikane (gedik) sistemi: 43-44, 116
  mukabeleciliği: 40, 41, 42, 58, 128, 133-134
Matbaa-i Âmire: 79
Matbaa-i Askerî: 98
Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriye: bkz. Bâb-ı Seraskerî Litografhanesi
Matbaa-i Kürsiyü'l-Hilâfeti'l-Hakaniye: 79
Mazıoğlu, Hasibe: 32
Meclis-i Vâlâ: 97
Medici, Ferdinando dei: 12
Megiser, Hieronymus: 18, 19
Mehmed II, Fatih: 11, 118
Mehmed Efendi, Şeyh: 53
Mehmed Efendi, Yirmisekiz Çelebi: 32, 38, 39, 54
Mehmed, Hafız: 87
Mehmed, Yazıcızade: 104
Mehmed Ali Paşa, Kavalalı: 99-101
Mehmed Arif, Dürrîzade: 66, 87
Mehmed Emin, Kadızade: 84
Mehmed Esad Sahaflar Şeyhizade: 88, 90
Mehmed Hafid, Mustafa Aşir Efendi-zade: 72, 85
Mehmed Memduh Paşa: 95
Mehmed Münib, el-Ayıntabî: 57
Mehmed Said, Feraizcizade: 90

Mehmed Şakir: 90
Mekteb-i Harbiye Matbaası: 72, 98
Memorial de Saint-Hélène: 102, 103
Meninski, François de Mesgnien: 20
Meninski Lûgatı: bkz. **Linguarum orientalium...**
Mevahibü'l-Ledünniye: 115
Mevlâna Celâleddin: 103
Mezamir: 12
Migırdıç Galatavî, gravür ustası: 52
Mikael, Ermeni katolikosu: 23, 24
Mîrhand: 32
Misailidis, Evangelinos: 26
Mistakidis Efendi: 21, 44
Molla Cami: 90
Moniteur Ottoman: 77
Muhammed ibni Arabşah: 49
Mukabele: 41, 42
Murad III: 13, 14, 15, 49
Murtaza, Nazmîzade: 49, 50
Musa Efendi, Kasımpaşa şeyhi, *mukabeleci:* 42, 128, 133
Mustafa II: 28, 29
Mustafa Efendi, mukabeleci, kadı: 60
Mustafa Behcet, hekimbaşı: 87, 89
Mustafa el-Çerkeşî: 90
Mustafa el-Vanî: 47
Mustafa Nuri Paşa: 13-16
Mustafa Reşid: 87
Mustafa Sami Efendi: 111
Mühendishane Matbaası: 70-75, 77
Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn: 70
Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn: 70
Mühendishane-i Sultanî: 70
Nailî, divan şairi: 104
Naima, vakanüvis: 53
Nasîreddin el-Tûsî: 12
Necaticğlu, Halil: 33, 34, 35, 36
Nedim, şair: 32, 55
Nef'î, şair: 104
Nerses Şınorhali, Ermeni yazarı: 24
Netayicü'l-Vukuat: 13, 15
Nevevî, imam: 90
Nikodomos Metaksas, Rum rahibi, matbaacı: 25
Nikola Musabek, matbaacı: 100
Niyazî-i Mısrî: 104
Nuhoğlu, Hidayet Yavuz: 40, 41
Numan, Debbağzade: 89
Nüfus ve yayıncılık: 105-106
Nüzhetü'l-Müştak: 126

Okur kitlesi ve yayıncılık: 113-115
Omont, Henri: 19, 23, 25, 42, 43, 45, 46
Ortodokslar ve yayınları: 25
Osman III: 57
Osman Resmî, hattat: 76
Osman Saib: 90

Ömer, Akşehirli: 90
Ömer Efendi, Bosnavî: 54
Özege, Seyfettin: 7, 64, 75
Özön, Mustafa Nihat: 80

Pantateucul Poliglot: 22
Paran: 95

Parcival: 88
Parigi, Bernardo da: 19, 20
Patrona Halil Ayaklanması: 55
Paulin, Estienne, matbaacı: 18
Peçevî Tarihi: 30, 38
Peddie, R.A. : 11, 22
Pekacar, Çetin: 72
Pertev Paşa: 78, 104
Poroy, Reha: 43
Propaganda yayınları: 27-29

Ragıp Paşa, Mehmed, Koca: 65, 104
Rakoczi II, Ferenc: 37
Raşid Mehmed, vakanüvis, matbaacı: 43, 53, 54, 58, 60, 61, 62, 63-64, 65, 71
Ratib Efendi, reisülküttab: 68
Redaksiyon: bkz. Mukabele
Revickzi: 45
Risale-i İslamiye: 35, 36
Risale't fi'l-Hendese: 75
Rudimenta grammatices linguae Turcicae: 19
Rumca yayınlar ve Rum matbaaları: 25-26, 38, 96, 112
Rüstem Besim: 104
Ryer, André du: 19

Sahaflar: 33, 118-119
Saib Efendi, Pirîzade, mukabeleci: 41-42, 78, 128, 133
Said Efendi, Yirmisekiz Çelebizade: 37, 39, 41, 42, 45, 56, 108
Said Paşa: 111
Saint - Lazare Akademisi: 23, 27
Saint - Simon, Duc de: 38, 51
Sami, Mustafa, vakanüvis: 62
Sâmî, şair: 104
Schiferdecker, Johann D. : 20
Seeman, Walter: 20
Selim I : 11, 21, 22
Selim II : 22
Selim III : 62, 71, 74, 76, 83
Senefelder, Alois: 92
Seyyid Ali, Mîrlivâ. 87
Seyyid Mustafa: 82-83
Simmonfy, Aladar: 33
Siyasal amaç, yayıncılıkta: 107-108
Skalier: 13
Smyrnéen, le: 69
Soncino, E.G.M. : 22
Söz Kitabı: 19
Sözlük yayını: 110
Specimen XL diversarum linguarum: 14
Spectatuer Oriental: 69
Stoerck, Baron Anton von: 86
Stürmer, Ignace: 62
Subhî, Mehmed, vakanüvis: 62
Sungu, İhsan: 43, 73
Süheylî: 49
Süleyman I, Kanunî: 22, 33
Sürurî, divan şairi: 104
Szezarnak, Saussure, Katolik rahibi, yazar: 55

Şakir, Hüseyin, vakanüvis: 62
Şapolyo, Enver Behnan: 33
Şakiroğlu, M. : 23
Şemseddin Ahterî: 88
Şinasi: 28

Tahir, Mehmed, Bursalı: 14
Tahir Efendi, matbaacı, mukabeleci: 81
Tahrirü'l-Usulü'l-Öklides: 12-16, 126
Takvimhane-i Âmire: 72, 77, 78, 79, 80, 89, 115
Takvim-i Vakayi: 69, 77, 78, 79, 80, 81, 89, 109, 110, 115, 116
Tamgrutî: 17
Tanpınar, Ahmet Hamdi: 37, 46, 51, 107, 111
Tarih-i Cevdet: 37, 58, 66
Tarih-i Lûtfî: 76, 77, 78, 81
Tarikat-ı Muhammadiye Şerhi: 116
Tashih: bkz. Mukabele
Tekin, Talât: 19, 26, 27
Taşbasmacılığı: 92-98
Tebrizî: 74
Tekiner, Efdaleddin: 17
Terepani, matbaacı: 96
Thesaurus polyglottus: 18
Thököly İmre: 34, 35
Tıp kitapları: 79, 85-86
Toderini, Abbé: 21, 45, 46, 47, 48, 50, 58, 59, 61, 62
Tokgöz, Ahmet İhsan: 78
Topuz, Hıfzı: 68, 69
Truget: 66
Türk Ansiklopedisi: 12, 14, 22, 26
Tüyap: 83
Typographia Savardiana: 15

Ubicini: 20, 43, 45, 57, 99, 101
Unat, Faik Reşit: 66, 71, 136
Unitarian mezhebi: 34, 35, 38
Usson, Jean - Louis: 19
Uzluk, Feridun Nafiz: 85, 86
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: 44, 58

Ülken, Hilmi Ziya: 110
Üsküdar Matbaası: 76-78, 81

Vakayi-i Mısriye: 69
Valle, Pietro della: 19
Vasıf Efendi, matbaacı, vakanüvis: 43, 58, 60, 65, 84
Vauban, Sébastian: 63
Vehbi, Sünbülzade: 72, 75, 88, 90, 104
Verninac, Fransa elçisi: 68
Vesiletü't-Tıbaa: 40, 41, 124-126
Viguier: 67
Vitu, Auguste: 14, 18, 21, 25, 121
Vocabolario Italiano - Turchesco: 19
Voltaire: 74

Wiener Zeitung: 60
Wolf: 20

Yahudi matbaaları ve yayınları: 11, 20-23
Yakovaki Efendi: 82
Yakub, Firuzâbâdî: 85
Yazıcı, Nesimi: 77, 80
Yazıksız, Necib Asım: 45, 57, 76
Yıldırım, N.: 86
Yona (Yuna, Jona, Jonas), Yahudi matbaacı: 46
Yorgi, Berazi'li: 97
Yurdaydın, H.G. : 49
Yusuf (Joseph) Nasi, Naxos dukası: 22

Yusuf Nesib: 90
Yüksel, Orhan: 92

Zanbak Oğlu, kuyumcu kalemkârı: 45
Zeki Şaban, matbaacı: 96
Zelich, Antoine, matbaacı: 96
Zellich, Grégoire, matbaacı, yazar: 92, 96
Zeminîzade: 63
Zsigismund, Erdel kralı: 34

1729 - 1839 DÖNEMİ YAYINLARI DİZİNİ

Acaibü'l-Makdur...: bkz. Tarih-i Timur Gürkân

Adla-i Müsellesat: bkz. Müsellesat Risalesi

Afrika Cezayiri'nde Santa Elene nam cezireden vasıl olub...: 103, 110

Ahkâmü'l-Emraz: 90

Ahlâk-ı Alâi: 103

Ahval-i Gazavat der Diyar-ı Bosna: 54, 56, 114

Ahterî-i Kebîr: 88

Aksü'l-Mereya fi Ahzi s-Zevaya: 90

Amentü Şerhi: 84

Alay Talimi: bkz. Nuhbetü't-Talim

Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin İstimali İçin Tertib Olunan Nefer Talimi: 94-95

Bonapart'ın Sergüzeşti: bkz. Afrika Cezayiri'nden Santa Elene nam...

Burhan-ı Kaatı: bkz. Tibyan-ı Nafi'..

Cedîd Atlas Tercümesi: 82

Cevhere-i Behiye-i Ahmediye fi Şerhi'l-Vasiyeti'l-Muhammediye: 84

Çelebizade Asım Tarihi: 42, 44, 54, 56, 62, 114

Defter-i Aşk: 90

Diatribe de l'ingénieur Séid Moustapha, sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences, à Constantinople: 82-83

Divan-ı Haşim Efendi: 90

Fatihu'l-Ebyat: 103

Fenn-i Harb: 62, 63-64

Fenn-i Lağım: 62, 63-64, 103

Fenn-i Muhasara: 62, 63-64

Feraidü'l-Fevaid...: bkz. Amentü Şerhi

Ferheng-i Şuurî: 55, 56, 114

Fetavây-ı Ali Efendi: 88

Füik-i Aziz: 103

Füyuzat-ı Mıknatısiye: 47, 52, 114

Galatati'l-Meşhûre: 85

Grammaire Turquie: 50-51, 114
Gülşen-i Hulefâ: 50, 114
Gülşen-i Maarif: 90

Halebî Tercümesi Babadağî: 91
Hamse-i Şanizade: 85-86
Hediyetü'l-İrfan der Şerh-i Baharistan: 90
Hidemat-ı Zabitan-ı Sagîre: 98
Hidmet-i Asker der Zaman-ı Sefer: 90
Hikâye-i Leylâ ve Mecnun: 90
Hubanname (Enderunî Fazıl'ın): bkz. Defter-i Aşk
Hulâsatü'l-Bürhan fi İtaati's-Sultan: 89

İcaletü'l-Coğrafya: bkz. Cedîd Atlas Tercümesi.
İğrabü'l-Kafiye: 61, 62, 63
İllet-i Cedide Risalesi: 89
İlm-i Hal: 90
İmtihanü'l-Mühendisin: 81
İtalya Tarihi Tercümesi: 103, 110
İthafü'l-Munsifîn ve'l-Üdeba: 91

Kamus Tercümesi: bkz. Okyanus Tercümesi
Kanunname-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye: 88, 93-94
Kılavuz Talimi: 95
Kitab-ı Cerrü'l-Eskal: 103
Kitab-ı Cihannüma: 52-53, 62, 114
Kitab-ı İklim-i Cedîd: bkz. Tarih-i Hind-i Garbî
Kitab-ı Tarih-i Bonaparta: bkz. Afrika Cezayiri'nde...
Kolera Risalesi: bkz. İllet-i Cedide Risalesi

Lağımcı Manevrası: 89
Lehçetü'l-Lûgat: 74-75

Mahmudiye: bkz. Sübha-i Sıbyan
Marifetname: 103
Mecmua-i Resail: 90
Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye: 89
Mecmûatü'l-Mühendisîn: 75, 89, 103
Medhal fi'l-Coğrafya: 89
Mehahü'l-Miyah: 72
Mehasinü l-Asâr...: bkz. Vâsıf Tarihi
Mısır Kanun-ı Umumîsi: 104
Mısır'da ziraat ve sulama hakkında lâyiha: 103
Mir'at-ı Âlem: 87
Mir'atü'l-Ebdan...: bkz. Hamse-i Şanizade
...Mukabele-i Şerîfe Günleri Malûm Olmak İçin...: 91
Müsellesat Risalesi: 84-85
Müzekkire-i Zabitan: 95

Naima Tarihi: 47, 51, 53, 56, 114
Nazmü'l-Cevahir: 87
Nehcetü'l-Menâzil: 87
Neticetü'l-Fetavâ maa'n-Nükûl: 63
Nevalü'l-Fudalâ...: bkz. Ferheng-i Şuurî

Nuhbe-i Vehbi: 75, 88, 109
Nuhbetü't-Talim: 94

Okyanus Tercümesi: 85, 110
Okyanüsü'l-Basit...: bkz. Okyanus Tercümesi

Ravzatü'l-Hüseyn...: bkz. Naima Tarihi
Rıfaa Bey Seyahatnamesi Tercümesi: 104
Risale-i Birgivî: 84, 108
Risale-i İmtihan: 90
Risale-i Manevre-i Fünun-ı Bahriye: 98
Rişte-i Cevahir: 90
Riyazü'l-Kütebâ ve Hıyarü'l-Üdebâ: 103

Su Risalesi: bkz. Mehaü'l-Miyah
Sübha-i Sıbyan: 74, 85, 109

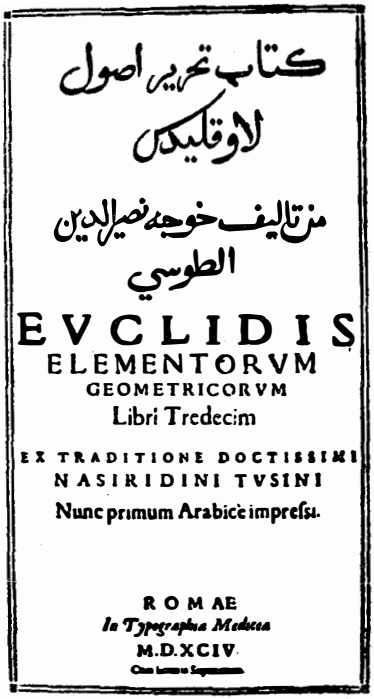
Şerh-i Delâili'l- Hayrat: 90
Şerh-i Divan-ı Aliyü'l-Murtaza: 104
Şerh-i Divan-ı Hafız-ı Şirazi: 103
Şerh-i Pend-i Attâr: 90
Şerhi'l-Erbain Hadîs: 90
Şerhi'l-Muhammediye el-Müsemma bi-Ferahi'r-Ruh: 103-104
Şevkengiz: bkz. Defter-i Aşk

Tableau des nouveaux reglé-ments de l'Empire Ottoman: 73, 82-83
Tabur Talimi: bkz. Nuhbetü't-Talim
Takvimü't-Tevarih: 53, 115
Talim-i Âsakir-i Piyadegân maa Topçiyan: 95
Talimname-i Piyadegân: 94, 103
Tarih-i Hind-i Garbî: 48-49, 114
Tarih-i İskender bin Filpos: 104
Tarih-i İzzî: 59, 60, 62, 63
Tarih-i Mısrü'l-Kadîm ve Mısrü'l-Cedîd: 49-50, 114
Tarih-i Naima: bkz. Naima Tarihi
Tarih-i Raşid: 33, 54, 56, 114
Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi: 57, 60, 62-63
Tarih-i Seyyah: 47, 48, 114
Tarih-i Timur Gürkân: 49, 114
Telhîsü'l-Eşkâl: 74
Tercüme-i Dürr-i Yetim: 90
Tercüme-i İthafü'l-Üdebâ: bkz. İthafü'l-Münsifîn
Tercüme-i Nuhbetü'l-Menkûl...: 91
Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî: bkz. Vankulü Lûgatı
Tercüme-i Siyerü'l-Halebî: 89
Tercüme-i Şerh-i Siyeri'l-Kebîr: 87
Tertib-i Ecza: bkz. Nehcetü'l-Menâzil
Tibyan-ı Nafi' der Tercüme-i Burhan-ı Kaatı': 74, 110
Top Alayı Talimi: 95
Top Bölüğü Talimi: 95
Tuhfe-Şerh-i Hayatî: 74
Tuhfe-i Vehbî: 71, 72, 74, 109
Tuhefetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihâr: 48, 114
Tuhfetül'l-Ümerâ: 88
Tuhfetü's-Sukûk: 89

Usulü'l-Hendese: 75, 104
Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem: 51, 56, 114
Usulü'l-Maarif fi Vech-i Sefain-i Donanma: 66-67
Usulü'l-Maarif fi Tertibü'l-Ordu: 66
Üss-i Zafer: 88
Vankulu Lûgatı: 40, 43, 45, 46, 47, 57, 75, 82, 110, 114, 127, 132
Vâsıf Tarihi: 13, 84

Zenanname: bkz. Defter-i Aşk
Zeyl-i Nabi alâ Siyer-i Veysî: 103

ÖRNEKLER

كتاب تحرير اصول
لاوقليدس

من تاليف خوجه نصير الدين
الطوسي

EVCLIDIS
ELEMENTORVM
GEOMETRICORVM
Libri Tredecim

EX TRADITIONE DOCTISSIMI
NASIRIDINI TVSINI

Nunc primum Arabicè impreſsi.

ROMAE
In Typographia Medicea
M.D.XCIV.

سوز كتاب

VOCABOLARIO
ITALIANO
TVRCHESCO,
Compilato dal M. R. P. F. BERNARDO da Parigi, Predicatore Capuccino, Miſſionario Apoſtolico, già Cuſtode della Miſſione de i PP. Capuccini nel Leuante

Per l'utilità non ſolamente di quelli che bramaranno d'imparar la lingua Turchesca, ma ancora di quelli, che ſapendola, vorranno ſtudiare le ſcritture Turchesche;

Tradotto dal Francese nell'Italiano con la fatica del P. P. Pietro d'Alboccila Predicatore Capuccino e Miſſionario della medeſima miſſione

DEDICATO
ALLI EMINENTISS. E REVERENDISS. SIGNORI
CARDINALI
Della Sac. Congr. de Propag. Fide.

IN ROMA Nella Stamperia della Sac. Congreg. di Propag. Fide, L'Anno MDCLXV.

İlk Türkçe kitaplardan ikisinin iç kapakları: 1594'te Roma'da basılan **Tahriri'l-Usulü'l-Öklides** ve 1665'te Roma'da basılan **Söz Kitabı/Vocabolario Italiano-Turchesco**

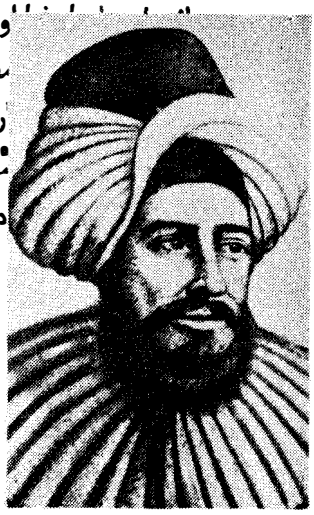

Said Mehmed Efendi (Paris'te bulunduğu sırada yapılan tablosu)

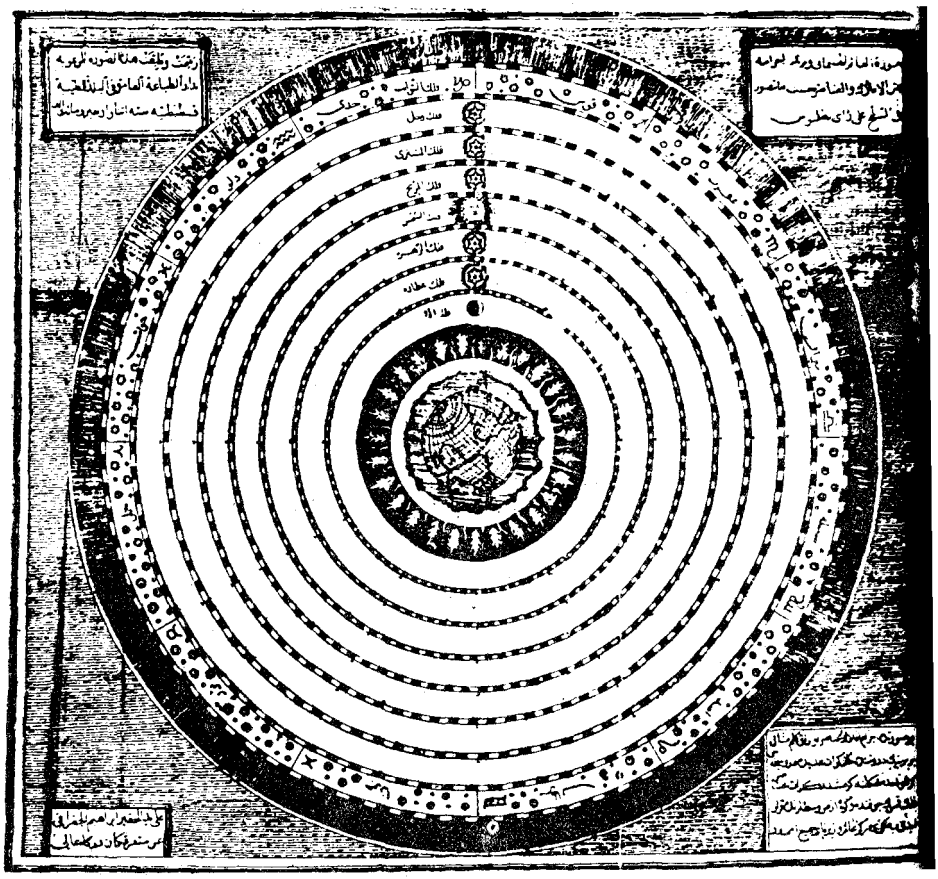
بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

حمد بی حد و ثنای لایعد اول مالك الملك والملكوت وصاحب العز والجبروت
جل شأنه وعم نواله حضرتلرینه شایسته وخلیقدر کدعنایت ازلیه وارادت
علیه سی بالجمله کائناتی حرفین ایله ابدا وانشا وکتم عدمدن اظهار وهویدا
قلدی اصناف موجوداتی ماهیات مختلفه واستعدادات متنوعه یه مظهر
قلوب احوال مخلوقاتی مغایرت ایله اثبات وجماهیر جمعیتلرینی مبایعت ایله
منتظم الحرکات ایلدی غایت معقول عقلا مبادئ اشراق حکمتی جمالنده
حیران ونهایت فحول حکما وادئ عرفان تقدیری تغیرنده واله وسرگردان در
وصلوات زاکیات وتحیات مسکیة النفحات سلطان انبیا رسول کبریا
محمد المصطفی حضرتلرینه سزاوار وحقیقدرکه اوازه انا نبی السیف ایله اذان
اقطار اسمان وزمین طنین بولمشدر ونکین خاتم مهر تکینی خاتم النبیین ایدوکی
معلوم سکان سموات وارضین اولمشدر وترضیه وتعظیم ال واصحاب واحباب
ولسونکه تقویم شعائر شریعت باهره واحکام احکام
مقدور وسعی مشکور لرایدوب مسند خلافت انلرك
راسته وبساط نصفت میامن سعی همتلریله پیراسته
ملك الابرار اقتدا واقتفاء آثار لرینه اهتدا ایدن اخیار
درجات رفیعه یه مظهر اولمق مرجو ومأمول در

وبعد

Vankulu Lûgatı'nın ilk sayfası ve İbrahim Müteferrika (temsilî resim)

1730'da basılan **Tarih-i Hind-i Garbî**'den:
"Batlamyus'a göre hey'et-i âlem"

1730'da basılan **Tarih-i Hind-i Garbî**'deki oyma resimlerden biri.

GRAMMAIRE

TVRQVE

OU

METHODE COVRTE & FACILE

POUR

APPRENDRE LA LANGVE TVRQVE

Avec un Recueil des Noms, des Verbes, & des Manieres de parler les plus neceſſaires a ſçavoir, avec pluſieurs Dialogues familiers

A CONSTANTINOPLE

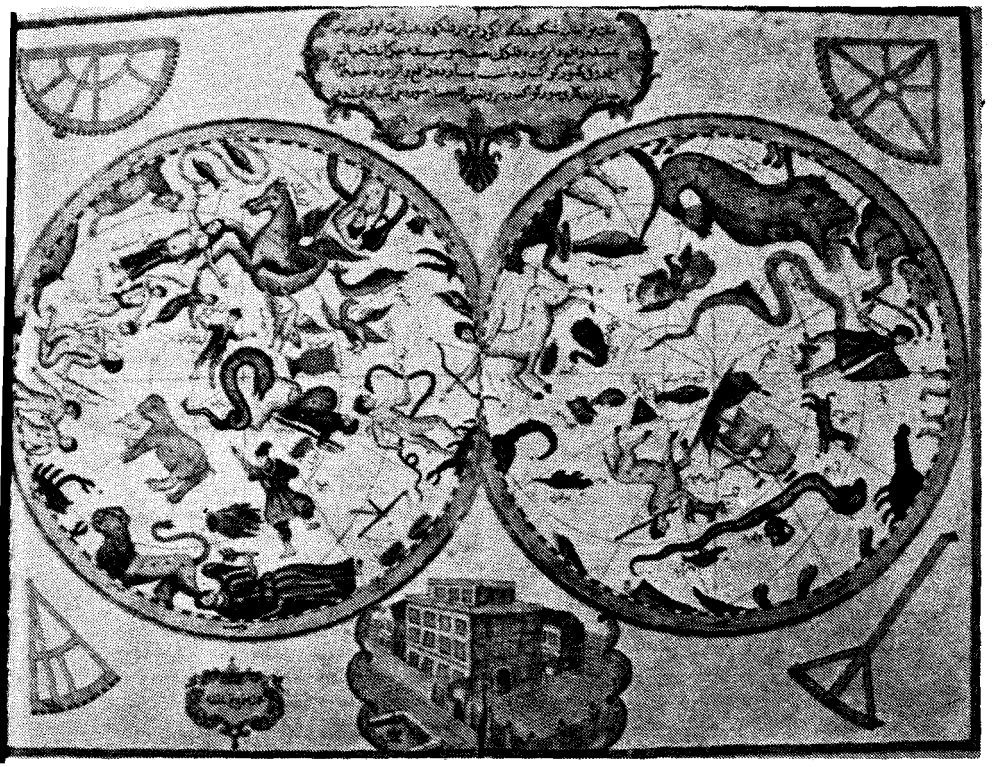
M. DCC. XXX

DES MANIERES DE PARLER

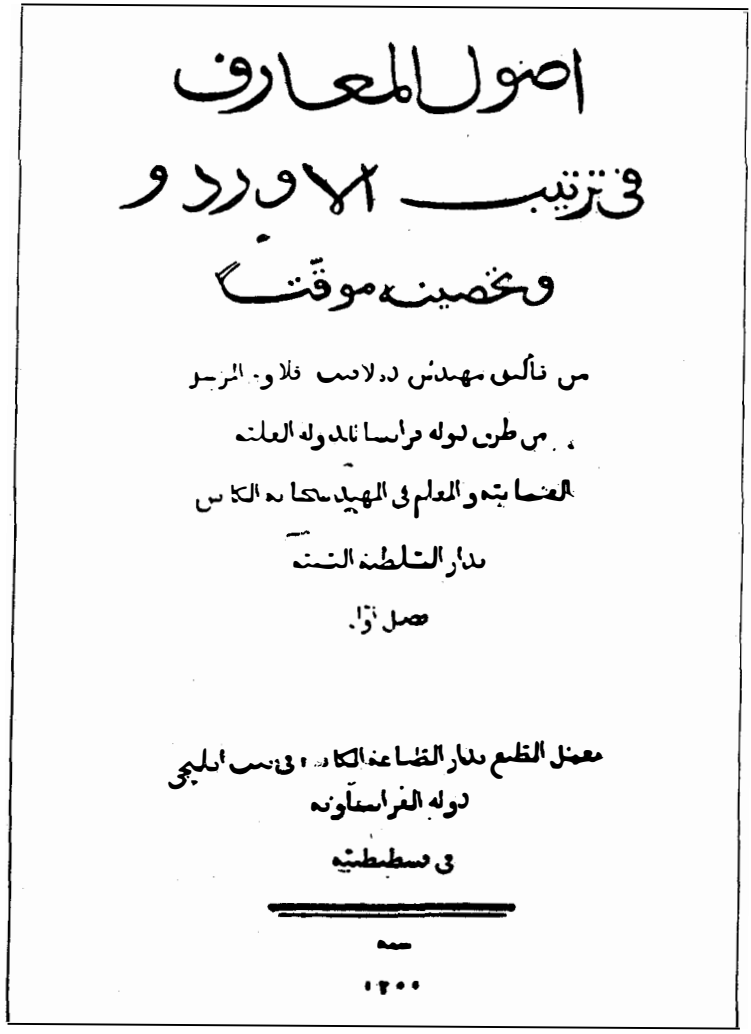
LES PLVS NECESSAIRES

Guentchelikdenkodgialigk. wærundge.	كجلكدن قوجدلغه وارنجه	Depuis la jeuneſſe juſqu'a la vieilleſſe.
Bachedan araghedek.	باشدن ياغه دك	Depuis la tête juſqu'au pied
Bendenſelameyle.	بندن سلام ايله	Saluer ſe de ma part.
Bir kimesnei mazoulmek	بركسنه‌يى معزول	Oter la charge a quelqu'un
Mansoubini brakmak.	منصوبنى براقمق	Laiſſer ſa charge.
alakasmikesmek.	علاقه‌سى كسمك	N'avoir plus rien a pretendre.
Iolchachurdum	ولى يه‌تشوردم	Je me ſuis egaré.
A zekaldy eulétzadi.	آزه‌لدى اولمه‌لدى	Peu s'en fallut qu'il ne mourût
Ekskolmazdy.	اكسك اولمازدى	Il étoit toujours preſent
On beche iil dur gueddi.	ون بش يلدر كيده‌دى	Il y a quinze ans qu'il s'en eſt allé.
Neleiche ben gurtdum. seneqhoche. tchunel.	هرنه‌يه‌ن كندمسى خوشچه‌قال	Quoyqu'il en ſoit, je m'en vais; portés vous bien.
Varibil.	واريل	Va te promener.

Holdermann'ın İbrahim Müteferrika Matbaası'nda basılan **Grammaire Turque**'ünün kapak sayfası ve iç sayfalarından biri

1773'te basılan **Kitab-ı Cihannüma**'da yer alan renkli resimlerden biri

اصول المعارف

في ترتيب الاوردو

وتخصيصه موقتاً

من تأليف مهندس دولاسب فلاو. المرسل

من طرف دوله فرانسا الدوله العلية

الفصايته والمعلم في الهيد سكاله الكائن

بدار السلطنه السنيه

فصل اول

معمل الطبع بدار الطباعه الكائنه في سب اليجي

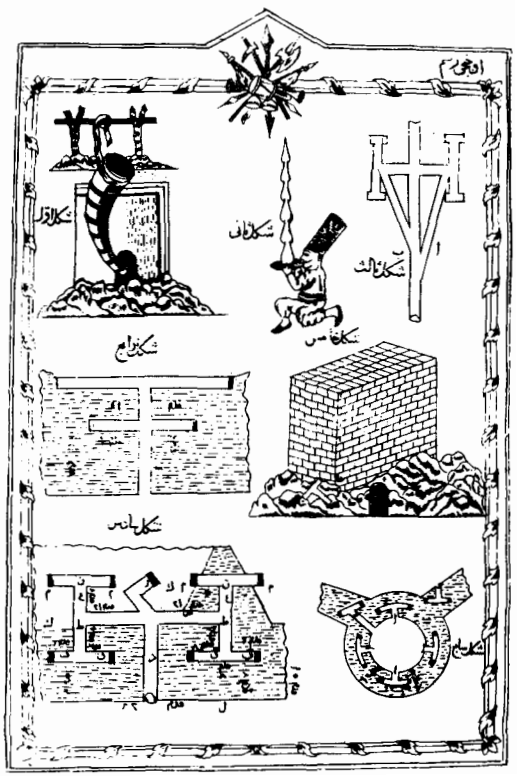
دوله الفرانساوية

في قسطنطنيه

١٢٠٠

1786'da Fransa Elçiliği Matbaası'nda basılan **Usulü'l-Maarif fi Tertibü'l-Ordu**'nun giriş sayfası

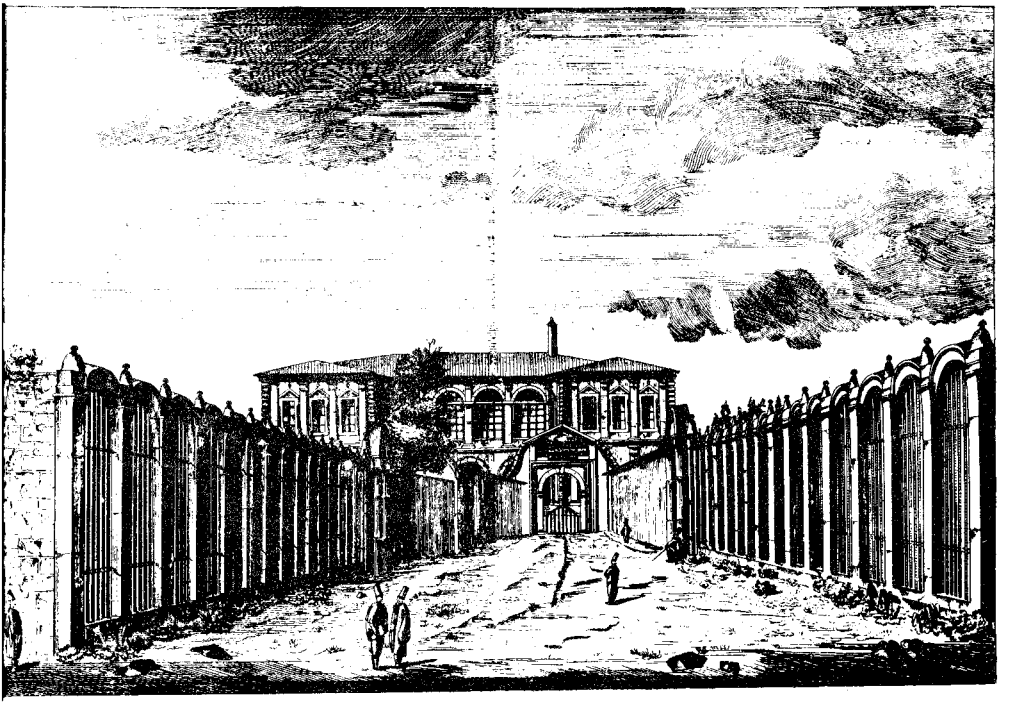

İbrahim Müteferrika'nın bastığı son kitaplardan **Fenn-i Lâğım**'ın (1793) giriş sayfası ve kitaptaki bakır oyma resimlerden biri

Mahmud Raif Efendi'nin Batı'ya yönelik ilk propaganda / tanıtma kitabı olarak nitelenebilecek **Tableaux des nouveaux regléments de l'Empire Ottoman** (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeni Düzenlemelerin Genel Görünümü) adlı kitabında (1798) yer alan Azadlı Baruthanesi resmi

Mühendishane Matbaası'nda basılan aynı kitaptan bir başka çizgi-resim: Mühendishane-i Berrî-i Hümâyûn

1803'te Üsküdar Matbaası'nda basılan **Cedid Atlas Tercümesi**'nin kapak sayfası (karşı sayfada) ve kitaptan bir sayfa (üstte)

جدید اطلس ترجمه سی
طبخانه همایونده جدید اطلس کبیر طبعه سی ترتیبنه
اولنوب طبعنه اراده بیورلمغله حضرت جهاندارک
تعلق ایلدکلری کره ارض و ماء ذی مرکب
شرق و غرب جنوب و شمال اعتباریله قطع اولنان
کره لر و اوزوم و آسیا و افریقا و امریقا قطعه لری
و بعض تفصیل خریطه لری بو آوان دولتمند اقبالده محروسه
اسکدارده مجددا بنا و انشا بیورلان طبخانه همایونده طبع
و تکمیلی میسر اولمشدر و بالله التوفیق حرره

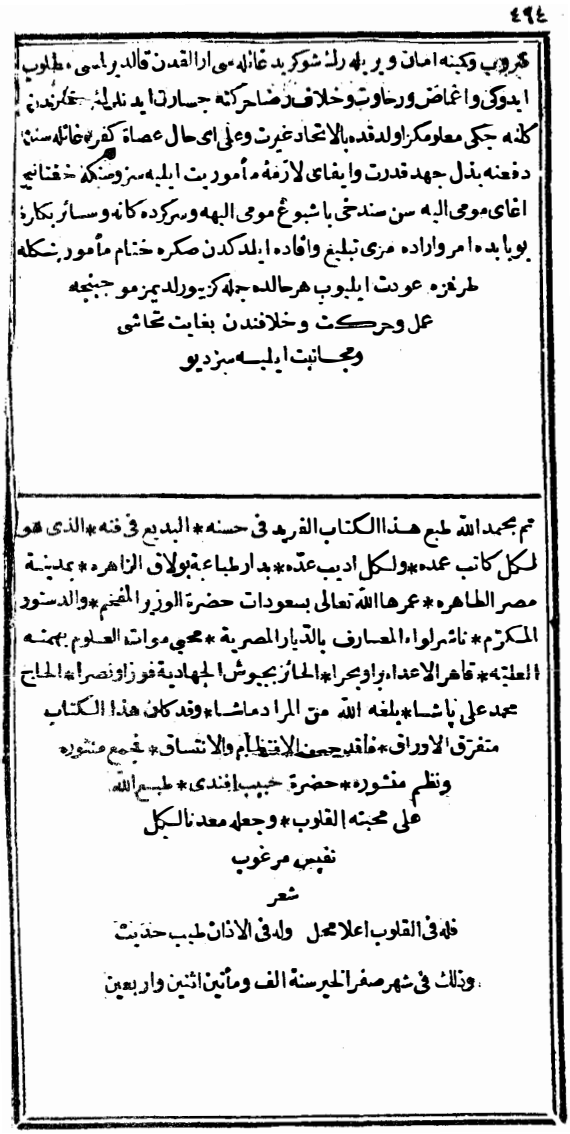

Bâb-ı Seraskerî'de kurulan matbaada taşbasma yöntemiyle basılan ilk kitap: **Nuhbetü't-Talim** (1831)

Aynı matbaada basılan **Müzekkire-i Zâbitan** (1835). Kenar süslemelerinin altında matbaacıların adı (Caillol et Cayol) okunabiliyor.

Grafik düzen: Selçuk Çelik

قلوب وكينه امال و يربه رلنه شوكريد غائله مى ارا القدن قالديرامى مطلوب
ايدوكى واغماض ورخاوت وخلاف رضاحركته جسارت ايدنلرك حكمدن
كلنه جكى معلوم كزاولدقده بالاتحاد غيرت وعلى اى حال عصاة كفره غائله سنى
دفعنه بذل جهد قدرت وايفاى لازمهٔ مأموريت ايليه سزوصنكه خفتانيم
اغاى موما اليه سن سندخى باشبوغ موما اليهه وسركرده كانه وسائر بكلرة
بويابده امر واراده مزى تبليغ وافاده ايلدكدن صكره ختام مأموريتكله
طرفزه عودت ايلبوب هرحالده جله كزيورلديمز موجبنجه
عمل وحركت وخلافندن بغايت تحاشى
وجانبت ايليه سزديو

تم بحمد الله طبع هذا الكتاب الفريد فى حسنه * البديع فى فنه * الذى هو
لكل كاتب عمده * ولكل اديب عدّه * بدار طباعة بولاق الزاهره * بمدينة
مصر الطاهره * عمرها الله تعالى بسعودات حضرة الوزير المفخم * والدستور
المكرّم * ناشر لواء المعارف بالديار المصرية * محيي موات العلوم بهمته
العلية * قاهر الاعداء براً وبحراً * الحائز بجيوش الجهادية فوزاً ونصراً * الحاج
محمد على پاشا * بلغه الله من المرادما شاء * وقد كان هذا الكتاب
متفرق الاوراق * فاقد بحسن الانتظام والاتساق * فجمع منثوره
ونظم منثوره * حضرة حبيب افندى * طيب الله
على محبته القلوب * وجعله معدنا لكل
نفيس مرغوب
شعر
فله فى القلوب اعلا محل وله فى الاذان طيب حديث
وذلك فى شهر صفر الخير سنة الف ومأتين اثنين واربعين

Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılan kitaplardan: Darendevî Hayret Efendi'nin **Riyâzü'l-Kütebâ ve Hıyâzü'l-Üdebâ'sı,** son sayfa. Baskı tarihi: Safer 1242/Eylül 1826.

Alpay Kabacalı'nın gözden geçirilmiş, örnekler eklenmiş ikinci baskısını sunduğumuz bu kitabı, Gazeteciler Cemiyeti'nin "Basın Üzerinde Araştırma" yarışmasında İkincilik Ödülü kazanmış; Haziran 1987'de Gazeteciler Cemiyeti Yayınları arasında **Türk Yayın Tarihi** adıyla çıkmış ve cemiyet üyelerine dağıtılmıştı. Piyasaya verilmediği için o tarihten beri aranagelen eserin en belirgin özelliği, ülkemizin kitap tarihi üzerine ilk kapsamlı araştırma olmasıdır. Titiz bir araştırmacı olarak tanınan Alpay Kabacalı, Türkçe kaynakların hemen hepsine ve başlıca yabancı kaynaklara uzanarak, Tanzimat'a kadar gelen yayıncılığımızı çeşitli boyutlarıyla ele almaktadır. Kitapla ilişkisi bulunan hemen herkesin kütüphanesinde yer alması gereken bu ilk kitap tarihimiz, gazetecilik ve kütüphanecilik öğrenimi görenler için de önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

ISBN 975-406-070-1

Kapak Baskısı Orhan Ofset Tel: 511 06 30

KDV dahil
4000 Lira